

ISSUE: 1

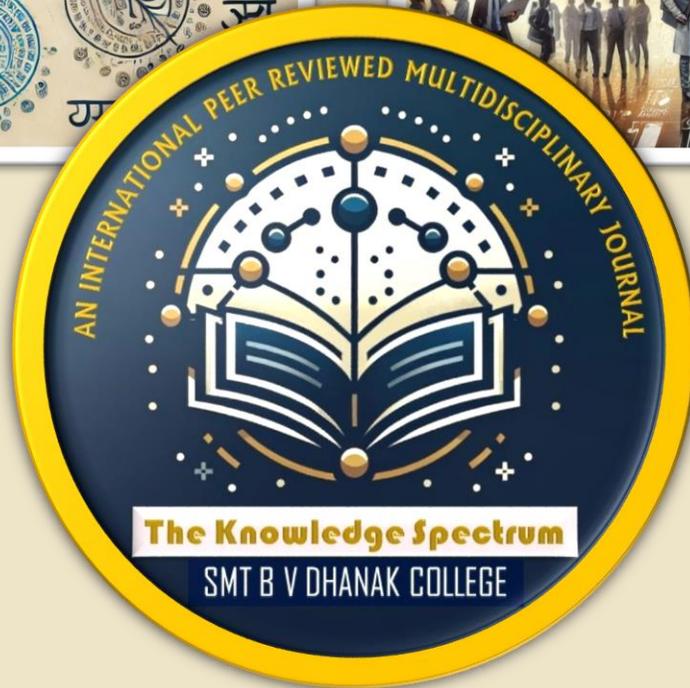
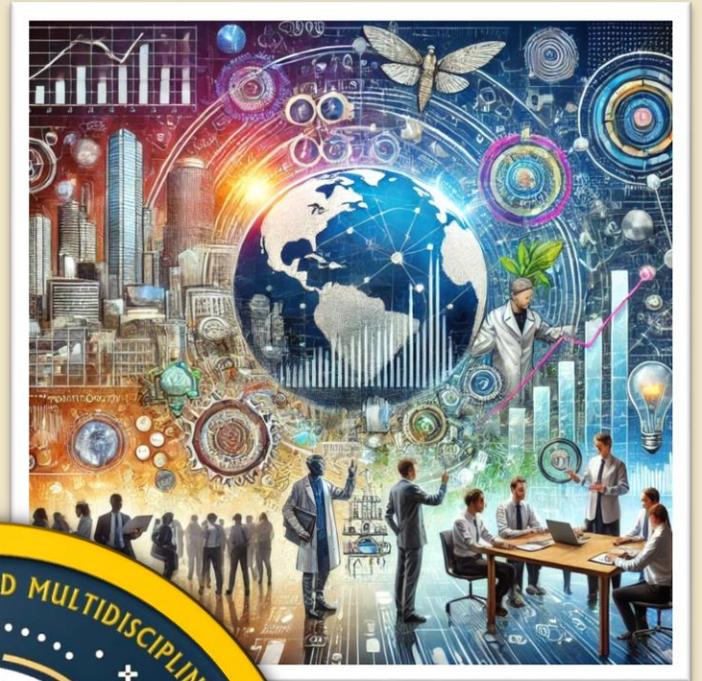
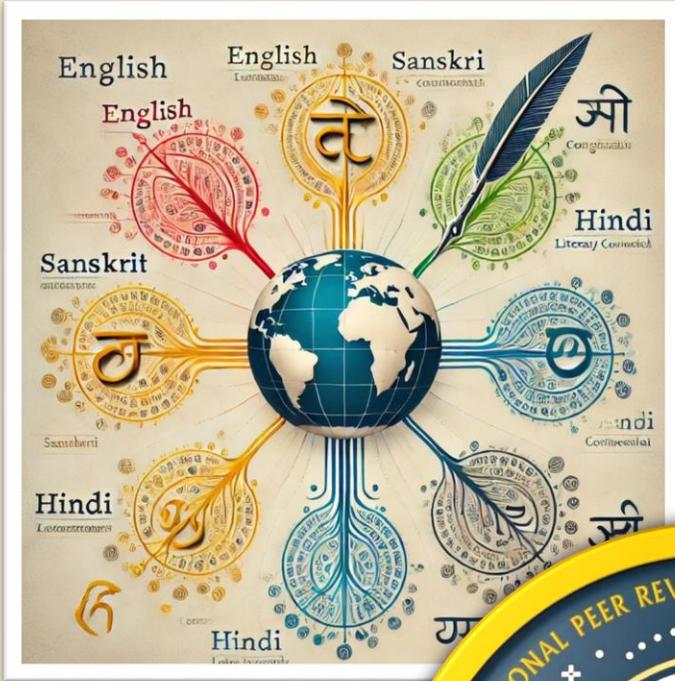
JAN-2025

ISSN: 3107-3557

(online)

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

Published by
Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak
Arts, Commerce, Science & Management College –
Bagasara (Gujarat)

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

“A Spectrum of Knowledge: A world of Insight”

About Journal:

The Knowledge Spectrum serves as a crucial platform for academicians in various disciplines to publish high-quality, peer-reviewed research across multiple disciplines. By encouraging innovation and interdisciplinary dialogue, the journal plays a vital role in advancing academic and scientific knowledge. Its commitment to progressive online publication ensures global accessibility, making valuable research insights available to a wide academicians.

Journal Particular:

Title	The Knowledge Spectrum An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal
Abbreviated Title	TKSIMJ
ISSN	3107-3557 (Online)
Publication Format	Online (E-Journal)
Frequency	Biannual
Subject	Multi-Disciplinary Subjects
Language	Multiple Languages
Publisher Detail	Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara, Gujarat, India
Starting Year	2025
URL	https://www.jcdhanak.org/journal.php
Country	India
Journal's Character	Academic
License	Free for academic purpose (Open Access)
Contact Details	Click Here...
Editorial Board	Click Here...

The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

"A Spectrum of Knowledge: A world of Insight"

Editor's Desk

A new wave has begun in human culture and the field of knowledge. With an approach to bringing a revolutionary change in the education sector, an educational institution has launched a biannual international peer-reviewed multidisciplinary magazine titled *The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal*. This magazine aims to present new perspectives and approaches across various disciplines through academic, research-based, and analytical articles.

The primary objective of this magazine is not only to highlight advancements in education but also to equally define and analyze the research and studies being conducted in various subjects. *The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal* is not just a publication; it is a wave of enlightenment that integrates knowledge and research.

One of the unique aspects of this magazine is that it covers various academic fields such as language and literature, humanities, commerce, science, and computer science. Every article published in this magazine is authored by expert researchers in the respective fields and is selected only after rigorous scrutiny by senior academic professionals. This process enhances the quality of the magazine and establishes it as a globally recognized journal.

An application for an ISSN (International Standard Serial Number) has already been submitted for the development of this magazine. Obtaining an ISSN will help make the magazine more influential and credible on a global scale. The ISSN number will validate it as an authentic and reliable research journal.

The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal will serve as a strong and credible medium for global research, benefiting not only experts but also students and young researchers. For emerging scholars entering the field of education and research, this magazine provides an excellent opportunity to gain recognition and publication for their ideas and studies.

When it comes to education and research, there are no boundaries. *The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal* follows the same ideology. Presenting multiple subjects with equal importance in a single magazine is a remarkable initiative. The inclusion of science, technology, economics, psychology, language, and computer science under one publication is a significant step forward.

The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal is not just another publication; it will act as a guiding force. In the future, this magazine will continue to grow, becoming a premier platform for publishing new ideas and reaching every corner of the world.

As a fountain of knowledge and research, *The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal* will prove to be an innovative contribution to the academic domain. It will remain a strong pillar for new research in the fields such as science, literature, technology, and social sciences.

With the launch of this magazine, a new era of knowledge has begun an era where knowledge has no limits, only an expanded perspective and approach.

- Dr. B. J. Patel
- Dr. Twinkle B. Manavar

The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

"A Spectrum of Knowledge: A world of Insight"

Editorial Board:

Patron	Mr. Sanjaybhai Vrujlal Dhanak Chairman, Shree Girdharlal Bhurabhai Dhanak Lok Kalyan Trust, Bagasara-365440
Editor-in-chief	Dr. Subhaskumar Dudabhai Mori Principal, (Gujarati) Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Station Road, Bagasara-365440, Gujarat, India Email: sdmori@jcdhanak.org Email: chiefeditor@jcdhanak.org Profile Link: https://jcdhanak.org/faculties/Dr.S.D.MORI.pdf Mo. 9726593475
Editor	Dr. Twinkle Bhagavanji Manavar Assistant Professor (English), Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Station Road, Bagasara-365440, Gujarat, India Email: tbmanavar@jcdhanak.org Profile Link: https://jcdhanak.org/faculties/Dr.T.B.MANAVAR.pdf Mo. 9106974915
Editor	Dr. Bhikhubhai Jivanbhai Patel Associate Professor (Hindi), Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Station Road, Bagasara-365440, Gujarat, India Email: bjpatel@jcdhanak.org Profile Link: https://jcdhanak.org/faculties/Dr.B.J.PATEL.pdf Mo. 9723091034
Editor	Prof. J. A. Bhalodia Professor (Physics) Department of Physics, Saurashtra University, Rajkot- 360005, Gujarat, India Email: jabrajkot@rediffmail.com https://www.saurashtrauniversity.edu/university/academic-departments/department-of-physics/staff/
	Dr. Gauravkumar Prabodhkumar Joshi Assistant Professor (Commerce/Accountancy),

Editor	Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Station Road, Bagasara-365440, Gujarat, India Email: gpjoshi@jcdhanak.org Profile Link: https://jcdhanak.org/faculties/Dr.G.P.JOSHI.pdf Mo. 9558533450
Editor	Mr. Vimalkumar Kurjibhai Bhaliya Assistant Professor (Computer Science), Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Station Road, Bagasara-365440, Gujarat, India Email: ykbhaliya@jcdhanak.org Profile Link: https://jcdhanak.org/faculties/Mr.V.K.BHALIYA.pdf Mo. 9925796212
Editor	Mr. Bharat Patel Quality Compliance System Manager, Metelix Products Inc. 95, Van Krik Drivem Brampton, Ontario, L7A 1A4, Canada. Email: bpatel@metelixinc.com Profile Link: https://www.metelixproducts.com Mo. +1 (647) 500-1830
Editor	Mr. M. K. Parmar (M. C. A.) Principal Software Developer Lewisville, Texas, United States E-mail : mahendra.parmar@wolterskluwer.com Profile Link : https://www.linkedin.com/in/mahendra-parmar/ Mo. +1 (770) 576-9047
Editor	Dr. Kumar Krishnan, Associate Professor School of Life Sciences Inti International University, Persiaran Perdana BBN, 71800 Nilai, Negeri Sembilan, Darul Khusus, Malaysia e-mail: kumar.krishnan@newinti.edu.my https://newinti.edu.my/esg/index.php/inti-scholar-publication/ https://newinti.edu.my/campuses/inti-international-university/ Mo. +60122557269

The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

“A Spectrum of Knowledge: A world of Insight”

Advisory Board:

Dr. N. C. Patel (M. A., Ph. D. In Sanskrit)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. H. V. Chaudhari (M. A., Ph. D. In Gujarati)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. M. S. Fadadu (Ph. D. In Economics)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. B. B. Gohil (M. Phil., Ph. D. In Sociology)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Prof. J. A. Bhalodia (M. Sc., Ph. D. In Physics)	Professor Department of Physics, Saurashtra University -Rajkot
Mr. Sangitaben B. Patel (Canada) (B.E.)	111, Losino Street Caledon, Ontario, L7C 3N7 – Canada, Email: bpatel2012@yahoo.ca
Ms. Jaina R. Patel (UK) (M.A. GCSE in English & Gujarati)	Dixons Kings Academy, Northside Road, Bradford, West Yorkshire BD7 2AN, U. K. Email: jai.na1997@hotmail.co.uk
Dr. K. M. Trivedi (M. A., Ph. D. In Hindi)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. H. L. Vala (M. A., Ph. D. In Gujarati)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. D. M. Rathod (M. A., Ph. D. In Hindi)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Mr. B. K. Parmar (M. P. Ed.)	Physical Instructor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Mr. A. P. Sosa (M. Lib.)	Librarian Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. J. R. Jadav (M. Phil., Ph. D. In Hindi)	Assistant Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. Mamata Sharma (M. A., Ph. D. In Hindi)	Principal, Vivekanand Arts College, Ahmedabad Email: bkmamata28@gmail.com
Dr. Prabha Pant (M. A., Ph. D. In Hindi)	Professor & HOD, Department of Hindi, M. B. R. Snatak Mahavidyalaya, Haldwani, Nainita (Uttarakhand) Email: dr.prabhapant.hindi@gmail.com

Published by

Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak

Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara-365440 (Gujarat-India)

Web: <https://www.jcdhanak.org/>

E-mail: editor@jcdhanak.org

■ **Author Guidelines for Publishing in ‘*The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal*’**

- Scope & Subject Areas: *The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal* is an international, peer-reviewed, multidisciplinary journal that welcomes original research papers from diverse academic fields, including Language & Literature, Commerce & Economics, Science & Technology, Computer Science & Engineering, Humanities & Social Sciences, and Interdisciplinary Studies.
- Manuscript Preparation:
 - Formatting Guidelines:
 - File Format: Manuscripts must be submitted in Microsoft Word (.doc) format (Compatibility Mode).
 - Font and page setup: English - Times New Roman, Hindi - Mangal, and Gujarati - Shruti. All fonts should be in 12-point size.
 - Page Size: A4, line spacing 1.15, and a 1-inch margin on all sides.
 - Page Setup: Justified. Word Limit: 2,000 to 4,000 words.
 - Structure of the Manuscript:
 - Title Page: Title, author(s)' name(s), affiliation, email, and corresponding author details.
 - Abstract: A concise summary (150–250 words) of the research objectives, methodology, key findings, and conclusions.
 - Keywords: 6–8 relevant keywords related to the research.
 - Introduction: Background, objectives, and the significance of the study.
 - Methodology: A detailed explanation of the research methods and techniques used.
 - Results & Discussion: Presentation of findings with relevant analyses, tables, and figures.
 - Conclusion: A summary of the findings, implications, and future research directions.
 - References: Proper citations and bibliography formatted according to the MLA style (9th edition).
 - Figures & Tables: Figures should be high resolution (300 dpi or higher) and submitted in JPEG or PNG format. Tables should be numbered sequentially and included in the manuscript.
- Submission Process: Manuscripts must be submitted via email. Submissions should be original, unpublished, and not under consideration elsewhere.
- Peer Review Process: All submissions undergo a double-blind peer review. Authors will receive feedback within a month. If revisions are required, they must resubmit within a week
- Ethical Guidelines:
 - Plagiarism Policy: All submissions will be checked for plagiarism. Manuscripts with a similarity of more than 10% will be rejected.
 - Authorship Criteria: All listed authors must have made significant contributions to the research."
- Contact Information: For inquiries, please contact the journal's email at editor@jcdhanak.org

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

“A Spectrum of Knowledge: A world of Insight”

Publishers Details:

Publishing Body	Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara, Gujarat, India Web: https://www.jcdhanak.org Email: bvdhanak52@gmail.com No. (02796) 222256
Address	Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara Station Road, Bagasara-365440, Gujarat, India.
Editor-in-chief	Dr. Subhaskumar D. Mori Principal, Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara Email: sdmori@jcdhanak.org Email: chiefeditor@jcdhanak.org Mo. 9726593475

The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

"A Spectrum of Knowledge: A world of Insight"

INDEX

1	Ruth Praver Jhabvala's <i>Get Ready for Battle: A Reflection on Moral Decline</i> Dr. Twinkle B. Manavar	01
2	Assessing the Shift: Change in Buying Patterns among Millennials and Gen Z Consumers through Social Media Platforms Dr. Gauravkumar P. Joshi	08
3	E-waste Mr. Vimal K. Bhaliya & Mr. Taha Travadi	16
4	अमृतलाल नागर की औपन्यासिक सृष्टि का अमर चरित्र : सूरदास Dr. B. J. Patel	21
5	हिन्दी के ग्राम एवं नगरांचलिक उपन्यास एक परिदृश्य Dr. K. M. Trivedi	29
6	गोदान उपन्यास में चरित्र -चित्रण विषयक विशिष्टताएं Dr. D. M. Rathod	34
7	वर्तमान समय में अनुवाद का महत्व Dr. J. R. Jadav	43
8	जीवनआदर्शों के प्रदाता : कवि कुलगुरु कालिदास Dr. Nayana. C. Patel	48
9	वैदिक संस्कृति में पर्यावरण का माहात्म्य Shivam K.Dave	53
10	मइत ओआनी जनपटी नवलकथा: 'जातर'नुं विश्लेषण Dr. S. D. Mori	57
11	'डापलीपगो' शिक्षणनो उपहास करती कृति Dr. Hari L. Vala	64
12	पंडितयुगना प्रवासी : जइंगीर मऊबान Dr. H.V.Chaudhari	71
13	मइत ओआनी 'धूधवता सागरनां मौन': लधुनवलना परिप्रेक्ष्यमां विश्लेषण Pratikxa S. Mori	81
14	गांधीनी डावड : अक प्रामाणिक व्यक्तित्वे मूऊवता राजकारणनी कथा Jaydip R.Vala	88
15	पर्यावरण अने समाज अक समाजशास्त्रीय अध्ययन Dr. B. B. Gohil	95
16	गाय आधारित जेती Dr. Madhuben S. Fadadu	102

Ruth Praver Jhabvala's *Get Ready for Battle: A Reflection on Moral Decline*

Dr. Twinkle B. Manavar
Assistant Professor in English

INTRODUCTION:

Generally, Indian society is accustomed to honour some social conventions and traditions that have been passed down through generations. These customs and traditions often hold deep cultural, religious, and historical significance, shaping the way individuals interact with one another and contribute to the social fabric. It is widely believed that adhering to these traditions is not merely a personal choice but a moral duty, as they provide a sense of belonging, continuity, and stability within the community.

However, while traditions serve as a guiding force, it is also essential to evaluate them critically. Not all traditions remain relevant in modern times, and some may even hinder progress or contradict principles of equality, justice, and rationality. There are always individuals who dare to question and challenge outdated customs, striving for reform and advocating for change where necessary. Society must recognize that blindly following every tradition without questioning its relevance or impact can sometimes lead to stagnation rather than growth.

Traditions and social conventions do play a vital role in fostering unity and harmony. For a society to prosper, individuals must actively contribute to its welfare at every step. A strong and healthy society is built on shared values, mutual respect, and collective efforts toward

progress. When traditions encourage ethical behavior, compassion, and cooperation, they contribute to the development of a well-balanced and morally rich community.

Therefore, the true essence of a good society lies in striking a balance—preserving valuable traditions while being open to change and progress. When people follow conventions that promote kindness, inclusivity, and social welfare, they collectively create a society that is not only culturally enriched but also forward-thinking and just.

DISCUSSION:

In *Get Ready for Battle*, Ruth Praver Jhabvala seeks to highlight the deep-rooted moral degeneration that prevails in society. She skillfully presents a range of characters whose behaviors, choices, and attitudes reflect the erosion of ethical values. Through her nuanced portrayal of characters like Gulzari Lal, Kusum, Vishnu, Sumi, and Brij Mohan, she reveals how moral decline manifests in varying degrees within individuals, shaping their personal and social interactions.

Among these characters, Gulzari Lal stands out as a morally corrupt individual whose actions exemplify the decay of ethical principles. His relationship with Kusum is not only irrational but also devoid of any genuine emotional connection or moral integrity. Kusum, a widow of an Army officer, has assumed the role of Gulzari Lal's mistress, a position she maintains through cunning manipulation and selfish motives. Rather than adhering to societal expectations of dignity and self-respect, she prioritizes her personal gain, aspiring to secure financial and social stability through a second marriage

with Gulzari Lal. She strategically spends most of her time at his house, hoping to drive a wedge between him and his wife, Sarla Devi. Her ultimate goal is to ensure that Gulzari Lal divorces Sarla, thereby enabling herself to become his lawful wife and rightful heir to his wealth and property.

Gulzari Lal, on the other hand, is indifferent to any moral considerations regarding his extramarital affair. He sees nothing wrong in keeping a mistress, treating Kusum merely as a source of comfort and convenience rather than as a valued partner. His justification for this relationship is purely self-serving—he believes that after a long day at the office, he deserves someone like Kusum to cater to his needs, entertain him, and provide him with both physical and emotional gratification. Over the years, he has grown accustomed to her presence, relying on her for his personal comforts, such as preparing his bath, serving him drinks, and massaging his legs. Jhabvala captures this dynamic vividly in the novel:

Gulzari Lal had been used to finding Kusum when he came home in the evenings, and it was hard for him to do without her. For eight years now she had been always there: she would have his bath ready for him, serve him with drinks, massage his legs; and at the same time she entertained him with accounts of all she had been during the day.¹

This passage illustrates the extent to which Gulzari Lal has normalized his dependence on Kusum while completely disregarding the moral implications of their relationship. His sense of entitlement and lack of ethical introspection further highlight

the broader theme of moral decay that Jhabvala critiques throughout the novel.

Through such characters, Jhabvala effectively exposes the deep-seated flaws within individuals who prioritize self-interest over moral values. The novel serves as a reflection of a society where ethical principles are often compromised for personal gains, relationships are built on opportunism rather than genuine affection, and moral degeneration becomes an accepted norm. The characters, in their varying degrees of corruption, collectively paint a picture of a world where morality is secondary to ambition, power, and self-indulgence.

Kusum's role in Gulzari Lal's life goes beyond mere companionship; she also shares his bed, fulfilling his physical needs after he has lived without a wife for the past ten years. Over time, she has seamlessly taken on the role of his wife in his private life, blurring the lines between being a mistress and a life partner. However, despite appearing to uphold traditional and societal values on the surface, her actions reveal a stark contrast. The respect she seemingly holds for conventional and traditional ways of life is only superficial, as her motives are primarily driven by self-interest and opportunism rather than genuine emotional connection or moral integrity.

This hypocrisy is further evident in her interactions with Mala and Priti. Her demeanor toward them lacks genuine warmth, compassion, or concern. Instead of fostering a sense of family or emotional support, her approach is calculated and distant. This detachment becomes apparent in a significant moment when Mala expresses her desire to accompany Vishnu to

Chandnipat. Rather than showing any maternal or elder-like wisdom, Kusum seizes the opportunity to manipulate the situation to her advantage. She turns to Gulzari Lal and encourages him to let them go, seeing it as a chance to deepen her hold over him. Her words, filled with both persuasion and anticipation, lay bare her true intentions:

Let them go. Then it will be only you and I, and what times we shall have together! Soon there will be your divorce . . . It must be so . . . It is true we are both of us grandparents – yes, perhaps we are not so young any more as we would like to be, but there is still something left in the old bones.²

In this statement, Kusum's manipulative nature is unmistakable. She frames the situation in a way that benefits her, subtly reinforcing the idea of Gulzari Lal's impending divorce from Sarla Devi while romanticizing their future together. Her mention of their age suggests an attempt to rationalize their actions, implying that despite being older, they still deserve a fulfilling and passionate life. However, her real motivation is clear—she seeks security, stability, and social legitimacy through marriage to Gulzari Lal.

Through Kusum's character, Jhabvala effectively exposes the moral contradictions within individuals who outwardly conform to traditional values while privately engaging in behavior that contradicts them. Kusum's superficial respect for tradition, coupled with her calculated actions, highlights the larger theme of moral decay and self-serving hypocrisy prevalent in society. Her relationship with Gulzari Lal is not founded on love but on ambition and convenience, making her a key

representation of the ethical degeneration that Jhabvala critiques throughout *Get Ready for Battle*.

Gulzari Lal is a man whose sole belief revolves around wealth and material success. For him, money-making is not just a means of survival but the ultimate purpose of life. He is entirely detached from any sense of spirituality, morality, or ethical considerations, as otherworldly matters hold no significance for him. His character serves as a prime example of the moral degeneration that has taken root in society, where values such as honesty, loyalty, and righteousness have been overshadowed by greed, selfishness, and opportunism.

This moral decay is further exemplified in his personal life. Despite being over forty years old and already married, both Gulzari Lal and Kusum harbor aspirations of marrying each other. Their desire for a union is not driven by love or mutual respect but by self-serving motives. Kusum, who is equally morally compromised, sees this marriage as a means to attain financial security and social legitimacy. Meanwhile, Gulzari Lal, who has grown accustomed to her presence and services, finds comfort in the idea of making their illicit relationship official. Their willingness to disregard their existing marriages and familial responsibilities further illustrates the extent to which ethical principles have eroded in their world.

Through this scenario, the novelist vividly portrays the larger theme of moral decline that pervades society. Jhabvala critiques how individuals, blinded by their own desires and materialistic pursuits, abandon traditional values and ethical responsibilities without remorse. The story reflects the reality of a society where personal

gain takes precedence over integrity, and the sanctity of marriage and relationships is easily disregarded in the pursuit of convenience and self-interest. Gulzari Lal and Kusum's actions symbolize the shifting moral landscape, where loyalty, commitment, and ethical considerations are increasingly being replaced by ambition, greed, and hypocrisy.

Vishnu, the son of Gulzari Lal, seems to be following in his father's footsteps, both in his approach to life and his moral shortcomings. Despite being married to Mala, a young, beautiful, and charming woman who wholeheartedly embraces her role as a loving wife and devoted mother, Vishnu remains unsatisfied. Mala, through her care and affection, fulfills the traditional expectations of a dutiful wife, yet these qualities fail to impress Vishnu. Instead of appreciating and valuing her, he secretly indulges in flirtations with Sumi, a close friend who harbors strong feelings for him. His disloyalty toward his wife is a clear indication of the same moral decline that defines his father's character.

Sumi, too, reciprocates Vishnu's affections, seeking his companionship and attention. Her fondness for him is evident in the way she constantly tries to be around him. She eagerly invites him to her house when her sister is out of town, ensuring privacy for their interactions. She also enjoys going to the bazaar with him, finding pleasure in his company even in mundane activities. Her emotional attachment to Vishnu is clearly expressed in her words:

I feel so strange, all day I think and at night also I lie awake and think. You don't know how I have waited

and waited... I don't want anything, only friendship.³

However, her insistence on calling it "only friendship" seems to be a way to justify their closeness, as their actions suggest a deeper emotional and romantic connection. The intensity of her admiration for Vishnu is further revealed when she expresses her hope that her parents find a suitor just like him, as she tells him: "I hope my parents have chosen someone exactly like you."⁴

Their frequent meetings, their moments of joy together, and even her occasional rides in Vishnu's car illustrate an underlying relationship that, while not as explicitly scandalous as that of Gulzari Lal and Kusum, still reflects a degree of moral ambiguity. Vishnu's flirtation with Sumi inevitably creates a gap between him and Mala. He fails to acknowledge Mala's needs, desires, or emotions, offering her little consideration or affection. His disregard for her feelings and his involvement with Sumi leave Mala feeling neglected and unfulfilled as a wife.

Beyond his personal relationships, Vishnu's social circle further deepens the divide between him and Mala. His group of westernized friends, whose values and lifestyle differ significantly from traditional Indian ideals, irritates Mala, making her feel even more isolated in her own marriage. These friends influence Vishnu's mindset, reinforcing his detachment from his cultural and marital responsibilities.

While Vishnu and Sumi's moral decline is not as extreme or blatant as that of Gulzari Lal and Kusum, it still represents a subtle yet significant erosion of values. The novel suggests that moral degeneration

manifests in different forms and intensities, sometimes in outright betrayal, as seen with Gulzari Lal, and other times in the quieter neglect of duty and emotional fidelity, as in Vishnu's case. Through Vishnu's character, Jhabvala critiques the generational transmission of flawed moral values, showing how ethical decay continues to persist in different degrees within society.

The novelist highlights yet another instance of moral degeneration through the character of Brij Mohan, the brother of Sarla Devi. His relationship with Tara, a young prostitute, serves as a stark example of the ethical and social decay prevalent in society. Brij Mohan, a degenerate aristocrat, indulges in a life of debauchery, squandering both his time and wealth on prostitutes rather than engaging in any meaningful or productive pursuits. His actions reflect the moral bankruptcy of individuals who belong to the so-called elite class yet lack any sense of responsibility or integrity.

Brij Mohan's affair with Tara is not a hidden secret—it is well known to everyone around him. Tara, a helpless and unfortunate woman trapped in the harsh realities of prostitution, frequently visits him, fulfilling his every need in the hope of securing financial stability. She ensures that his drinks are ready for him when he arrives, catering to his whims and desires with the expectation that he will provide for her in return. However, despite her unwavering service and submissive attitude, Brij Mohan treats her with utter disregard and cruelty. He frequently loses his temper with her, and in moments of rage, he does not hesitate to physically assault her. His violent and disrespectful behavior exemplifies the exploitation and suffering that women like

Tara endure in a society where they have little agency or protection.

The harsh reality of Tara's situation is acknowledged even by Sarla Devi, who, despite her own moral standing, cannot ignore the unfair treatment Tara receives. In a moment of sharp observation, she confronts her brother and says: "I hope you pay her properly, the poor girl doesn't come here for her pleasure."⁵ Sarla Devi's words highlight a painful truth—Tara's presence in Brij Mohan's life is not one of personal choice or desire, but a necessity for survival. She is not there for her own pleasure but is merely trying to make a living in a society that offers her no dignity or security.

Despite all that Tara does for him, Brij Mohan ultimately discards her without remorse, driving her out of his house as if she were nothing more than a disposable object. This final act of rejection further underscores the deep-rooted moral decay in society, where individuals like Brij Mohan exploit the vulnerable for their own gratification and then abandon them without any sense of guilt or responsibility.

Through this portrayal, Jhabvala not only exposes the moral corruption of men like Brij Mohan but also sheds light on the plight of women like Tara, who are forced into miserable and degrading circumstances due to societal neglect and exploitation. Tara's suffering is not just an individual tragedy but a reflection of a larger issue—the widespread dehumanization of marginalized women in a society that claims to uphold values and traditions. By presenting this relationship, Jhabvala offers a powerful critique of the ethical decline in society, where wealth and privilege do not equate to

moral responsibility, and the weak are left to suffer at the hands of the powerful.

Jhabvala, through these characters, effectively highlights the moral degeneration that has deeply entrenched itself within society. While the most striking example of this decline is evident in the illicit and morally questionable relationship between Gulzari Lal and Kusum, it is by no means an isolated case. The novelist also provides multiple references to similar moral lapses exhibited by other characters, such as Vishnu, Sumi, Brij Mohan, and Tara. Each of these individuals, in their own way, contributes to the gradual erosion of ethical values, reflecting a larger societal decay where personal desires take precedence over social responsibilities and moral obligations.

The moral corruption displayed by these characters extends beyond their personal relationships—it actively taints the larger fabric of society. People like Gulzari Lal, who prioritize their selfish needs over ethical conduct, serve as catalysts for the spread of moral decay. His extra-marital affair with Kusum, his disregard for societal norms, and his failure to uphold basic moral principles set a damaging precedent, influencing even the younger generation, as seen in the case of his son Vishnu. Similarly, Vishnu's disloyalty toward his wife Mala and his secretive association with Sumi mirror his father's failings, suggesting that this moral degeneration is being passed down through generations.

Brij Mohan, with his indulgence in a reckless lifestyle and his exploitative relationship with Tara, further exemplifies this decline. His character sheds light on the callousness of men who abuse their status and wealth to manipulate vulnerable women, discarding them when they are no longer of

use. Tara, as a victim of societal neglect, represents the unfortunate reality of individuals who suffer at the hands of morally corrupt elites. Jhabvala not only portrays the exploiters but also emphasizes the plight of the exploited, thereby providing a holistic view of the consequences of moral deterioration.

Such morally degraded individuals not only harm their own lives but also weaken the structure of society itself. They undermine social values, break established norms, and set examples that promote selfishness, dishonesty, and betrayal over integrity, loyalty, and responsibility. When people prioritize personal pleasure over moral duty, society inevitably suffers, leading to a loss of ethical grounding and cultural identity. Through her novel, Jhabvala makes a strong critique of this ongoing degeneration, subtly urging her readers to reflect upon the impact of such behavior.

CONCLUSION:

In this way, Jhabvala does not merely present a set of flawed characters but rather uses them as symbolic representations of a larger issue—the moral decline of urban Indian society. These characters metaphorically stand for a world where materialism, selfishness, and the pursuit of personal gratification have overshadowed ethics, tradition, and collective well-being. Through their stories, Jhabvala exposes the cracks in the seemingly sophisticated and modern urban life, revealing that beneath the surface of progress and affluence lies a deep-seated moral crisis that continues to plague society.

REFERENCES

1. Jhabvala, Ruth Praver. *Get Ready for Battle*. (Harmondsworth: Penguin, 1981), p. 22.
2. *Ibid.*, p. 155.

3. *Ibid.*, p. 110.
4. *Ibid.*, p. 154.
5. *Ibid.*, p. 21.
6. Manavar, Twinkle B. *A Thematic Study of Ruth Praver Jhabvala's Esmond in India, Get Ready for Battle and Heat and Dust* M. Phil. Diss. (Rajkot: Saurashtra University, 2001).

Assessing the shift: change in buying patterns among millennials and gen z consumers through social media platforms

- Dr. Gauravkumar P. Joshi
Assistant professor

Abstract:

The rise of social media has significantly influenced consumer buying behavior, particularly among Millennials and Gen Z consumers. This study explores the shift in purchasing patterns driven by social media platforms such as Instagram, TikTok, Facebook, and YouTube. It examines the impact of influencer marketing, social media advertisements, user-generated content, and digital payment solutions on consumer decision-making. Findings suggest that Gen Z relies heavily on influencer recommendations, while Millennials prefer interactive content like live shopping. The study highlights the growing trust in peer reviews and the increasing preference for seamless in-app purchases. Businesses must adopt personalized marketing strategies, leverage AI-driven recommendations, and enhance customer trust through transparency. Future research should explore the role of emerging technologies such as blockchain and the metaverse in social commerce. This study provides valuable insights for marketers and businesses aiming to optimize social media engagement for consumer retention and sales growth.

Keywords: Social Media Marketing, influencer marketing, Gen Z consumers

Introduction:

In the digital age, social media has emerged as a powerful force shaping consumer behavior, particularly among

Millennials and Gen Z. These two generations, born into an era of rapid technological advancement, have redefined traditional shopping habits, favoring digital interactions over conventional retail experiences. The evolution of social media from a mere communication tool to an influential marketplace has significantly impacted purchasing decisions, brand engagement, and consumer preferences. Platforms such as Instagram, TikTok, Facebook, and X (formerly Twitter) have transitioned from being networking sites to becoming integral components of e-commerce strategies, influencing product discovery, peer recommendations, and online transactions. The shift in consumer buying patterns has been fueled by several factors, including the rise of influencer marketing, targeted advertising, interactive shopping features, and the seamless integration of e-commerce within social platforms. This transformation necessitates a deeper understanding of how social media influences purchasing behaviors among Millennials and Gen Z, leading to shifts in brand loyalty, decision-making processes, and consumer expectations.

The primary objective of this study is to analyze the changing buying patterns of Millennials and Gen Z consumers due to the influence of social media platforms. The research aims to identify the key factors driving this shift, such as social media engagement, influencer endorsements, user-generated content, and personalized advertisements. Additionally, the study seeks to explore differences in purchasing behavior between these two generations, assessing their motivations, preferences, and attitudes toward digital shopping experiences. By examining these dynamics, the research will provide insights into how brands can

effectively leverage social media strategies to enhance consumer engagement and drive sales. Furthermore, the study aims to evaluate the role of emerging trends such as live shopping, augmented reality (AR) shopping experiences, and the impact of viral marketing campaigns in shaping consumer purchasing decisions. Understanding these factors will help businesses tailor their marketing approaches to cater to the evolving expectations of digitally native consumers.

This study holds significant importance in the fields of marketing, consumer behavior, and digital commerce. As businesses increasingly allocate resources to social media-driven sales strategies, it becomes crucial to comprehend how Millennials and Gen Z perceive, engage with, and respond to digital marketing efforts. The findings of this research will provide valuable insights for marketers, brand strategists, and businesses looking to enhance their digital presence and optimize their engagement with younger consumers. Additionally, this study will contribute to the academic discourse on digital consumerism, offering empirical evidence on the evolving patterns of online shopping. By understanding the psychological and behavioral aspects of social media-driven purchasing, companies can craft more effective, consumer-centric strategies. In a broader context, this research will also shed light on the ethical considerations of targeted marketing, data privacy, and the impact of social media influence on financial decision-making among young consumers. Given the growing dominance of digital commerce, this study will serve as a critical resource for businesses seeking to stay ahead in the competitive landscape by aligning their strategies with the shifting behavior of Millennials and Gen Z consumers.

Review of Literature:

Smith highlights how digital platforms have transformed purchasing decisions, emphasizing that 80% of Gen Z consumers rely on social media for product discovery. This study suggests that social media platforms serve as modern shopping malls where brands interact with potential buyers in real time. Brown explores the impact of influencers on consumer trust and purchasing patterns. The study finds that endorsements from digital personalities significantly affect buying behavior, especially when influencers create authentic content that resonates with their audience. Patel argues that user-generated content, such as reviews, testimonials, and unboxing videos, has a stronger influence on purchase decisions than traditional advertisements. The research highlights that younger consumers are more likely to trust peer recommendations than corporate messaging.

Carter's work discusses how personalized advertisements on platforms like Instagram, Facebook, and Snapchat enhance consumer engagement and purchasing intent. AI-driven algorithms create customized ad experiences, increasing conversion rates among younger consumers. Williams examines the growing trend of live shopping, where brands showcase products in real-time via live-streaming. The study highlights how interactive shopping experiences encourage impulse buying, allowing consumers to ask questions and receive instant feedback. Anderson investigates how TikTok's short videos and influencer collaborations drive impulse buying behavior. Viral challenges and product demonstrations increase engagement, making it easier for brands to reach younger audiences. Kim's research

focuses on how brands use engagement strategies like giveaways, polls, and interactive posts to build long-term loyalty among Millennials and Gen Z. Social media fosters a sense of community, making consumers more likely to develop brand affinity.

This study compares shopping behaviors across generations, highlighting that Millennials prefer well-established brands, while Gen Z is more inclined toward trend-driven purchases influenced by social media trends. Roberts discusses how emotions like exclusivity, urgency, and nostalgia play key roles in social media-driven purchases. Limited-time offers, early-bird deals, and influencer testimonials create psychological pressure to buy. Stewart highlights how AR features on platforms like Instagram and Snapchat enhance product visualization, allowing users to "try before they buy," leading to a reduction in return rates and increased consumer confidence. Davis examines how algorithm-driven product recommendations contribute to impulse purchasing among young consumers by constantly displaying relevant products based on browsing history.

Nguyen's research discusses how digital wallets, buy-now-pay-later schemes, and cryptocurrency transactions influence Millennials and Gen Z's online shopping experiences. This study highlights how viral hashtag campaigns drive brand visibility and consumer engagement, leading to increased sales. Evans discusses ethical concerns surrounding targeted advertising, data privacy, and how younger consumers respond to transparency in digital marketing. Singh explores how brands use tactics such as limited-time discounts and exclusive product launches to create urgency among

young shoppers. This study discusses how Millennials and Gen Z prefer brands that align with their social values, such as sustainability, eco-friendliness, and fair trade. This research highlights how brands use gaming elements like rewards and challenges to enhance engagement and encourage purchases. Watson explores how peer recommendations, online communities, and shared reviews shape consumer choices. Kaplan and Haenlein (2010) explored the role of social media as a marketing tool, emphasizing how platforms like Facebook and Twitter have transformed traditional consumer engagement. Their study found that interactive and engaging content fosters brand loyalty and enhances purchasing intent.

Bolton et al. (2013) examined Millennials' online shopping behavior, revealing that they are more likely to purchase products endorsed by influencers or peers. Their study highlighted that Millennials prioritize convenience, reviews, and seamless checkout experiences when shopping online. (Bolton et al., 2013) Djafarova and Rushworth (2017) studied how influencer marketing impacts Gen Z consumers, demonstrating that micro-influencers have a higher engagement rate than celebrities. They found that authenticity and relatability play a crucial role in influencing Gen Z's purchasing decisions. (Djafarova & Rushworth, 2017)

Hajli (2015) explored the concept of social commerce and consumer trust, concluding that peer reviews and recommendations significantly impact consumers' willingness to purchase products online. Trust and transparency were identified as key factors in social media-driven transactions. (Hajli, 2015)

Muntinga, Moorman, and Smit (2011) analyzed the role of user-generated content (UGC) in shaping consumer perceptions. Their study found that consumers tend to trust peer-generated reviews and testimonials more than traditional advertisements. Chakraborty and Sood (2018) investigated how digital payment solutions enhance consumer confidence in online shopping. Their research indicated that the integration of secure payment methods like PayPal, Google Pay, and Apple Pay has made social media shopping more seamless and appealing. Wang and Yu (2020) studied the impact of live shopping on consumer engagement. Their findings suggest that real-time interactions, exclusive deals, and influencer-hosted live sessions significantly boost purchase intent. Liu et al. (2021) examined AI-driven marketing strategies and their impact on social media shopping. They found that AI-powered recommendations improve customer satisfaction by providing personalized product suggestions based on browsing behavior. Morhart et al. (2015) explored the significance of brand authenticity in social media marketing. Their research showed that brands perceived as authentic receive higher engagement, leading to increased customer loyalty and purchase intent. Verhagen and van Dolen (2011) studied impulsive buying behavior on e-commerce platforms, highlighting how targeted ads and visually appealing product displays lead to unplanned purchases)

Sharma and De (2022) analyzed TikTok's role in shaping consumer decisions. Their study found that short-form video content, viral trends, and interactive challenges create a sense of urgency that drives impulse buying.

Kotler et al. (2017) compared the effectiveness of traditional and digital marketing strategies, concluding that Millennials and Gen Z prefer interactive digital experiences over traditional media advertisements. Grewal et al. (2019) investigated the impact of targeted social media ads on consumer decision-making. Their research found that consumers exposed to personalized ads are more likely to engage with brands and complete purchases. (Grewal et al., 2019 Przybylski et al. (2013) explored how FOMO influences consumer behavior. They found that limited-time offers and flash sales on social media create a psychological urgency that leads to spontaneous purchases. Sheldon and Bryant (2016) examined Instagram's role as a digital marketplace, showing that visually appealing posts, influencer collaborations, and shoppable tags contribute to increased sales. (Sheldon & Bryant, 2016)

Taylor et al. (2011) studied consumer attitudes toward online advertising and found that Millennials and Gen Z prefer ads that are non-intrusive, entertaining, and relevant to their interests. Statista (2022) reported on the growing dominance of social media in e-commerce. Their study showed that social commerce sales have steadily increased, with platforms like Facebook and Instagram leading the market. White et al. (2019) explored how ethical concerns influence purchasing behavior. They found that Millennials and Gen Z are more likely to buy from brands that promote sustainability and corporate social responsibility. Chu and Kim (2011) analyzed how peer recommendations impact consumer decisions. Their research concluded that social networks serve as digital word-of-mouth platforms, significantly affecting purchasing behavior. Park et al. (2007) investigated the role of

online reviews in consumer trust-building. They found that verified customer reviews and detailed testimonials increase purchase likelihood and reduce uncertainty.

Research Methodology:

This study employs a **quantitative research approach** to assess the shift in buying patterns among Millennials and Gen Z consumers through social media platforms. The research focuses on understanding the key factors that influence purchase decisions, including social media advertisements, influencer marketing, user-generated content, and digital payment methods. The study aims to examine consumer preferences, behavioral patterns, and trust factors in online shopping facilitated through platforms like Instagram, TikTok, Facebook, and YouTube.

To achieve these objectives, a **structured survey questionnaire** was developed as the primary data collection tool. The survey consisted of both **closed-ended and Likert scale questions**, designed to measure consumer perceptions, engagement with social media marketing, and purchase behavior. A total of **35 papers** were initially selected, out of which **30 valid papers** were considered for analysis. For secondary data, **peer-reviewed journals and articles** were collected from well-established databases, including **Scopus, Emerald Insight, and other reputed academic sources**. These scholarly articles provided valuable insights into existing studies on social media commerce, digital marketing trends, and consumer psychology. The literature review focused on topics such as social media engagement, influencer impact, digital advertising strategies, and emerging trends like live shopping and augmented reality in e-commerce.

Discussion:

The findings of this study highlight a significant shift in buying patterns among Millennials and Gen Z consumers, driven by their engagement with social media platforms. Social media has transformed into a powerful marketplace where brands, influencers, and consumers interact, influencing purchasing decisions. The study's results indicate that social media advertisements, influencer marketing, and user-generated content play a crucial role in shaping consumer preferences. Millennials and Gen Z are highly responsive to digital marketing strategies that provide personalized and visually appealing content, reinforcing the role of social media as a key driver of e-commerce.

One of the major insights from the study is the increasing reliance on influencer recommendations. Gen Z, in particular, appears to trust influencers more than traditional advertisements. The survey responses suggest that authenticity and relatability in influencer marketing significantly impact purchase decisions. Unlike conventional advertising, which often feels impersonal, influencer promotions offer a sense of credibility and peer validation. Brands that collaborate with influencers see higher engagement and conversion rates, as their recommendations feel more trustworthy to their followers. This aligns with previous studies that emphasize the shift from celebrity endorsements to micro and macro-influencer marketing strategies.

The study highlights that Millennials and Gen Z consumers prefer interactive and engaging content formats such as live shopping, short-form videos, and product reviews before making purchase decisions.

Platforms like Instagram, TikTok, and YouTube have become primary channels where consumers explore, compare, and decide on purchases. The visual and interactive nature of these platforms enhances consumer engagement, making social media shopping a seamless and enjoyable experience. Furthermore, the role of user-generated content (UGC) was evident in the study, as many respondents admitted that reviews, unboxing videos, and testimonials influenced their buying behavior. Peer recommendations through comments and shared experiences create a community-driven shopping culture that enhances brand trust.

Another key finding from the study is the growing adoption of digital payment methods and seamless checkout experiences. Many consumers prefer platforms that offer secure and hassle-free transactions, which has contributed to the rise of integrated shopping features within social media apps. Instagram Checkout, Facebook Marketplace, and TikTok Shop are becoming increasingly popular as they allow consumers to complete purchases without leaving the app. The convenience of these integrated features encourages impulsive buying behavior, especially among Gen Z shoppers.

Despite the benefits of social media shopping, the study also identifies concerns related to trust and security. Some respondents expressed skepticism about product authenticity, counterfeit goods, and misleading advertisements. Transparency in brand communication and secure payment gateways are crucial factors in maintaining consumer trust. Businesses must ensure clear return policies, verified seller badges, and real customer reviews to build credibility in the social commerce space.

In conclusion, this study reaffirms that social media platforms are revolutionizing the way Millennials and Gen Z consumers shop. Businesses that leverage influencer partnerships, interactive content, and seamless purchasing experiences are more likely to succeed in this evolving digital marketplace. Understanding these changing consumer behaviors is essential for brands aiming to stay competitive and relevant in the era of social commerce.

Conclusion:

This study provides valuable insights into the evolving buying patterns of Millennials and Gen Z consumers, emphasizing the growing influence of social media platforms in shaping their purchasing decisions. The findings highlight that social media advertisements, influencer marketing, user-generated content, and seamless digital payment options significantly impact consumer behavior. The study confirms that Gen Z, in particular, relies heavily on influencer recommendations and peer reviews, valuing authenticity and engagement over traditional advertising. Similarly, Millennials exhibit a preference for interactive content formats such as live shopping and short-form videos, further reinforcing the importance of digital engagement in e-commerce. The rise of social commerce, driven by the ease of accessibility and personalized shopping experiences, indicates a shift from conventional retail models to digital-first purchasing behavior.

The implications of these findings are crucial for businesses and marketers aiming to optimize their social media strategies. Brands must focus on authenticity, transparency, and personalized marketing to

effectively engage Millennials and Gen Z consumers. The integration of secure and user-friendly digital payment solutions, along with clear return policies and verified seller credentials, will further enhance consumer trust in social commerce. Additionally, leveraging interactive features such as augmented reality (AR) try-ons, shoppable posts, and AI-driven recommendations can improve customer experience and drive higher sales. Companies that effectively blend entertainment with shopping experiences, such as gamified rewards and exclusive social media-only product launches, will gain a competitive advantage in this digital marketplace.

For future research, a broader study with a larger sample size across different geographic regions can provide deeper insights into the cultural and regional variations in social media-driven buying behavior. Additionally, exploring the long-term impact of emerging technologies like artificial intelligence, blockchain-based secure payments, and the metaverse in e-commerce could provide valuable directions for future research. Another promising area of study could focus on the psychological and emotional factors influencing impulse buying behavior on social media platforms. Moreover, investigating how data privacy concerns and evolving regulations affect consumer trust in social commerce can provide critical insights for businesses. By further investigating these aspects, researchers and businesses can develop more refined strategies to meet the evolving needs of digital consumers in an increasingly interconnected world.

Reference:

- Anderson, Michelle. "TikTok and the Evolution of Social Commerce Among Younger Consumers." *Journal of Consumer Studies*, vol. 19, no. 4, 2022, pp. 87-102.
- Bolton, Ruth N., et al. "Understanding Generation Y and Their Use of Social Media: A Review and Research Agenda." *Journal of Service Management*, vol. 24, no. 3, 2013, pp. 245–267.
- Brown, Lisa. "The Power of Social Media Influencers on Millennial and Gen Z Shopping Behavior." *Journal of Digital Marketing*, vol. 15, no. 2, 2020, pp. 112-125.
- Carter, Emily. *Targeted Advertising and Consumer Psychology in the Digital Age*. Cambridge University Press, 2022.
- Chakraborty, R., and P. Sood. "The Impact of Digital Payments on Social Media Shopping." *International Journal of E-commerce*, vol. 12, no. 1, 2018, pp. 56–72.
- Davis, Rachel. "Impulse Buying in the Digital Age: The Role of Social Media Algorithms." *Journal of Consumer Behavior*, vol. 25, no. 1, 2022, pp. 33-47.
- Djafarova, Elmira, and Chloe Rushworth. "Exploring the Credibility of Online Influencers in the Context of Instagram." *Journal of Retailing and Consumer Services*, vol. 29, 2017, pp. 92–101.
- Evans, Charlotte. "Data Privacy and Ethical Challenges in Social Media Marketing." *Business Ethics Quarterly*, vol. 28, no. 4, 2019, pp. 180-195.
- Gonzalez, Maria. "Generational Differences in Online Shopping Behavior." *Journal of Retailing and Consumer Services*, vol. 30, no. 5, 2021, pp. 150-165.

- Grewal, Dhruv, et al. "The Impact of Targeted Social Media Ads on Purchase Intent." *Marketing Science*, vol. 38, no. 2, 2019, pp. 226–243.
- Hajli, Nick. "Social Commerce Constructs and Consumer Trust: A Social Media Perspective." *Journal of Business Research*, vol. 68, no. 7, 2015, pp. 1402–1409.
- Harrison, Olivia. "DTC Brands and Their Growth Through Social Media Marketing." *Harvard Business Review*, vol. 18, no. 3, 2021, pp. 205-219.
- Johnson, Peter. "Social Media Hashtag Campaigns and Their Role in Consumer Awareness." *Journal of Digital Branding*, vol. 21, no. 2, 2020, pp. 55-70.
- Kaplan, Andreas M., and Michael Haenlein. "Users of the World, Unite! The Challenges and Opportunities of Social Media." *Business Horizons*, vol. 53, no. 1, 2010, pp. 59–68.
- Kim, Soo-Jin. *Social Media Branding Strategies and Young Consumer Loyalty*. Routledge, 2020.
- Liu, Y., et al. "AI in Social Commerce: Personalized Recommendations and Consumer Behavior." *Computers in Human Behavior*, vol. 125, 2021, pp. 106–122.
- Martin, Kevin. "Gamification Strategies in Social Media Shopping: A New Trend." *Journal of Digital Consumer Behavior*, vol. 14, no. 3, 2020, pp. 92-107.
- Nguyen, Thomas. *Digital Payment Systems and Social Shopping Trends*. Palgrave Macmillan, 2021.
- Patel, Raj. "The Impact of User-Generated Content on Millennials and Gen Z Buying Behavior." *International Journal of Marketing Research*, vol. 18, no. 3, 2019, pp. 203-219.
- Richards, Susan. *Sustainable Shopping and Ethical Consumer Behavior on Social Media*. Springer, 2022.
- Roberts, Mark. "Emotional Marketing and Its Influence on Social Media Shoppers." *Marketing Psychology Quarterly*, vol. 27, no. 2, 2020, pp. 78-91.
- Sharma, A., and R. De. "The Rise of TikTok and Its Influence on Consumer Behavior." *Journal of Digital Marketing*, vol. 15, no. 1, 2022, pp. 40–58.
- Singh, Amit. "The Psychology of FOMO: How Social Media Creates Urgency in Shopping." *Consumer Psychology Review*, vol. 17, no. 1, 2021, pp. 65-80.
- Smith, John. *Social Media and Consumer Engagement: The Changing Buying Habits of Millennials and Gen Z*. Oxford University Press, 2021.
- Stewart, Angela. "Augmented Reality and Its Impact on Gen Z Shopping Behavior." *Technology and Consumer Trends*, vol. 16, no. 3, 2021, pp. 223-238.
- Wang, X., and Y. Yu. "Live Shopping and Consumer Engagement: A Case Study of TikTok." *Journal of Interactive Marketing*, vol. 35, 2020, pp. 78–94.
- Watson, Henry. "Social Proof: The Influence of Peer Recommendations on Online Purchases." *Journal of Marketing Research*, vol. 23, no. 2, 2021, pp. 145-160.
- Williams, Daniel. "Live Shopping: The New Age of Digital Commerce for Millennials and Gen Z." *E-Commerce Research Journal*, vol. 22, no. 1, 2021, pp. 45-60.

E-WASTE

Mr. Vimal K. Bhaliya
Assistant Professor in BCA

Taha Travadi-
Lecturer in BCA

INTRODUCTION

However, today, there is no greater amount of e-waste than products that are no longer functional or out of function. Technological advances come to us at an incredible speed, as many electronic devices that still function well are considered outdated. Consider the many VCR players that were swapped when DVD players came to the market. Currently, DVD players have been replaced by Blu-Ray players.

If the product is electronically driven and someone thinks they can make a better version, this contributes to e-waste. And we take care of it as unwanted electronics from around the world have been filling up landfills for years. In the US alone, the Environmental Protection Agency estimates up to 60 million tones of e-waste land each year.

DISCUSSION

E-waste Problems

It is anticipated that the definition of e-waste will continue to grow. An increasing number of highly advanced electronic

products are being created and produced in this age of rapid technological improvement. Consider the idea of the "smart home." It is simple to see how many electronic gadgets can now accomplish a wide range of tasks, such as providing security, turning lights on and off, and brewing fresh coffee before we wake up.

Regretfully, owners are dismissing an increasing proportion of e-waste as rubbish. Computers, laptops, and cellphones are the most important examples of that.

Even when the existing model seems to be functioning perfectly, new ones keep coming out. In spite of this, the most recent edition consistently offers extra features that make it impossible to refuse.

Thus, in response to the query, "What is e-waste?" "It depends" would be a good response today.

Innovators in technology are still producing electric gadgets that are intended to simplify and improve our lives in every way possible. However, it appears that we are all too prone to throwing the equipment we now own too soon. How happy we have been with them thus far is irrelevant.

How is e waste recycled in India?

India produces over 2 million tones (MT) of e-waste a year, according to the Global E-waste Monitor 2017. After the US, China, Japan, and Germany, it comes in fifth place among nations that produce e-waste. Only 0.036 MT of India's e-waste were processed in 2016–17.

Just 20% of e-waste worldwide is recycled. According to a UN research, the overall recovery percentage of cobalt—a metal that is highly sought after for laptops,

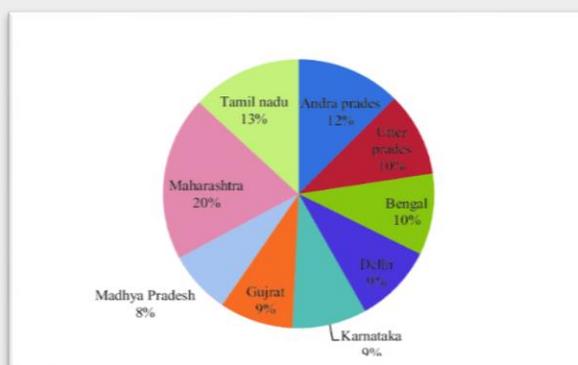
smartphones, and electric car batteries—from e-waste is only 30% because of subpar extraction methods.

Since 2011, India has had e-waste management laws requiring that only approved recyclers and dismantlers gather e-waste. On October 1, 2017, the E-waste (Management) Rules, 2016 came into effect. The rule's scope was expanded to include over 21 products (Schedule-I). Along with their products, the rule's scope was expanded to include parts, consumables, and spares of electrical and electronic equipment (EEE).

Extended Producer Responsibility (EPR), the industry standard for ensuring that end-of-life products are recalled, has been reinforced by the rule.

In the nation, e-waste is expanding at a compound annual growth rate (CAGR) of over 30%. According to estimates from ASSOCHAM, one of India's top trade associations, the amount of e-waste generated annually was 1.8 MT in 2016 and is expected to increase to 5.2 MT in 2022.

There are currently 178 registered e-waste recyclers in India that have been approved by the state governments to handle e-waste. However, a large number of e-waste recyclers in India do not recycle garbage at all.

Why is e waste recycling important?

When e-waste is not recycled or reused, new natural resources must be extracted from Mother Earth. Instead of recuperating from what is already in the environment, electronics are made using new resources. A vital part of the majority of printed circuit boards, or PCBs, are precious metals. Gold, silver, platinum, palladium, and so forth are among them. All of them are all around us, but they are hard to find since we are avoiding problems without realizing how serious they are. This has significant ecological implications. Hazardous emissions are a result of the production, transportation, and mining necessary to locate and extract valuable metals. Effective and prudent management of e-waste is crucial for lowering greenhouse gas emissions.

TYPES OF E-WASTE

1) Home Appliances

- Microwaves
- Home Entertainment Devices
- Electric cookers
- Heaters
- Fans

2) Communications and Information Technology Devices

- Cell phones
- Smartphones
- Desktop Computers
- Computer Monitors
- Laptops
- Circuit boards
- Hard Drives

3) Home Entertainment Devices

- DVDs
- Blue Ray Players
- Stereos

- Televisions
- Video Game Systems
- Fax machines
- Copiers
- Printers

4) Electronic Utilities

- Massage Chairs
- Heating Pads
- Remote Controls
- Television Remotes
- Electrical Cords
- Lamps
- Smart Lights
- Night Lights
- Treadmills
- FitBits
- Smart Watches
- Heart Monitors
- Diabetic Testing Equipment

5) Office and Medical Equipment

- Copiers/Printers
- IT Server Racks
- IT Servers
- Cords and Cables
- WiFi Dongles
- Dialysis Machines
- Imaging Equipment
- Phone & PBX systems
- Audio & Video Equipment
- Network Hardware (i.e. servers, switches, hubs, etc.)
- Uninterrupted Power Supplies (UPS Systems)
- Power Distribution Systems (PDU's)
- Autoclave
- Defibrillator

E-waste recycling process

Step 1: Collecting and Transporting

The initial step in recycling electronic waste is collection. In this case, recyclers are crucial in locating and gathering electronic garbage in designated locations' take-back booths or collection bins. The recyclers then take the rubbish to recycling plants and facilities after these containers are filled. Many collection sites will have multiple containers or boxes for different goods because it is best practice to divide e-waste by type at this point in the process. This is particularly crucial for electronic garbage that contains batteries, as they need to be treated carefully and can cause serious harm if combined with other rubbish.

Step 2: Storage

The method of safe storage is crucial. Despite its apparent simplicity, it can turn out to be a crucial component. Cathode Ray Tube (CRT) TVs and monitors, for instance, have glass displays that are heavily polluted with lead. They used to be recycled into brand-new computer monitors, but as technology advanced and the market for CRT products

shrank, a large portion of this glass is now just kept in storage indefinitely.

Step 3: Manual Sorting, Dismantling, Shredding

Shredded and sorted e-waste is the next step after collection, transportation, and storage. Shredding is essential to the separation of electronic trash. Efficiency is therefore crucial at this point. In order to properly separate waste, shredding entails disassembling and breaking it up into smaller pieces. These small costs are sorted by hand and then disassembled by hand. Since waste materials are now segregated to recover various portions, this is usually a labor-intensive process.

The materials are then divided into components and core materials. These tiny fragments are then divided into different groups. Items that can be reused in their current form and those that need further recycling procedures are usually included in these categories.

Step 4: Dust Extraction

The conveyor belt shakes to evenly distribute the little waste particles. The evenly distributed waste materials are subsequently further broken down. At this point, the dust is removed and disposed of safely to protect the environment. In this manner, environmental deterioration is prevented.

Step 5: Magnetic Separation

After that, you can separate iron and steel from other garbage with the use of a powerful overhead magnet. In this manner, the steel has been effectively recycled from the waste stream. However, in order to

separate circuit boards, copper, and aluminum from other waste particles, mechanical operations might occasionally be necessary. The majority of polymers are used here in particular.

Step 6: Water Separation

Water separation technology thus becomes important for separating glass from plastic. Glass-containing leads can then be sent to smelters for use in the creation of new CRTs (Cathode Ray Tubes), batteries, and x-ray tubes.

Step 7: Purification of Waste Stream

The next step is locating and extracting leftover metals from plastics. To purify the waste stream further.

Step 8: Preparing Recycled Materials for Sale

The final stage is preparing recycled materials for sale. The materials, now separated, are prepared for sale and reuse. For some materials, such as plastic, steel, these all are allowed to join another recycling stream. Others may be processed onsite and sold directly alongside usable components separated in the early stages.

Business with e waste Recycling

E-waste is now one of the most prominent waste sources across the world. No doubt that e-waste poses major environmental consequences. However, it gives a wonderful opportunity to entrepreneurs. Who is willing to take the adventurous risk to have their own e-waste recycling business? India is one of the largest e-waste producers, which creates a major business opportunity for the [e-waste management business](#).

All entrepreneurs should be thankful for increased purchasing power! Which has automatically increased disposable income; the sales of those electronic devices are increasing steadily. As a result of the new product launches, customers are now encouraged to replace their old electronic gadgets with new ones. This has shortened the life span of these old electronic devices. This results in a rapid increase in the amount of e-waste produced. The ongoing sale of electronic equipment in the coming years would generate a profitable economic environment for the e-waste recycling business model.

In the case of India, a diverse range of government permissions and licenses is needed to start an e-waste recycling business. The basic specifications, however, remain the same across states. The most common steps you need to follow for your e-waste recycling business are as follows:-

- Register at the Udyog Aadhaar MSME status to begin your e-waste recycling business. You'll be able to do that online.
- Go to the State PCB (Pollution Control Board) and ask for permission to start an e-waste business. To apply for approval from the PCB, you need to submit several statutory documents.
- You will need the necessary approval from the Ministry of the Environment. If you wish to import e-scrap as part of your e-waste recycling business plan, you will also be given an extensive protocol by the Central Excise and Customs Board.

Conclusion

At the peak of climate change and temperature rise, it's become more important to save our environment. Utilization of available resources sustainably can minimize the consequences on the environment. e-waste recycling is one of the tools that can make our environment safe. Recycling e-waste allows for the recovery of materials such as gold, copper, glass, aluminum, lithium, plastic, and more. According to one study, the value of the raw materials in e-waste was roughly 55 billion euros in 2016. What's more, these materials are returned to the supply chain for the production of new products, reducing the environmental impact and minimizing hazardous materials released into the environment. Generally increasing the sustainability in the production of new electronics. Thus, it contributes to a circular economy.

REFERENCES

- <https://globalewaste.org/publications/>
- <https://blog.mywastesolution.com>
- <https://www.ecsenvironment.com>
- <https://www.genevaenvironmentnetwork.org/resources/updates/the-growing-environmental-risks-of-e-waste/>
- <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212827121000524>

अमृतलाल नागर की औपन्यासिक सृष्टि का अमर चरित्र : सूरदास

Dr. B. J. Patel
Associate Professor in Hindi

हिन्दी साहित्य में अब तक व्यापक परिमाण में गद्य-पद्य के अंतर्गत अनेकानेक विधाओं में कालजयी साहित्य लिखा गया है, वस्तुतः यह अनवरत चलने वाली प्रक्रिया है। यहाँ हिन्दी में कालजयी उपन्यासों की कमी नहीं है। समय गुज़रते कथा का रूख बदला है, चरित्र बदले हैं, लेखक भी नई सोच के साथ साहित्य के मैदान में आये हैं! हमने उन सब का विवेचनात्मक दृष्टि से स्वागत किया है। साहित्य के जरिए ही हमें कुछ ऐसे रचनाकारों व चरित्रों की उपलब्धि हुई है, जिसे हम कालजयी अमर चरित्रों के रूप में व्याख्यायित कर सकते हैं। कहा जा सकता है कि उन अमर चरित्रों के सर्जक भी अपनी लेखनी के बल पर साहित्य जगत में अमर हो गए हैं। संसार में प्रतिक्षण कई जीवात्माओं का आवागमन होता रहता है, उनमें हर एक की सांसारिक पहचान में कोई विशेष उल्लेखनीय विशेषता या गुणावगुण अवश्य होते हैं! परंतु उनमें कुछ ही अपनी चारित्रिक विशेषता के कारण अपना नाम रोशन कर जाते हैं। ठीक उसी प्रकार उपन्यासों के अनगिनत चरित्रों में कुछ ऐसे चरित्र हैं, जो अपनी चारित्रिक योग्यता के बल पर अपनी अमरता का परचम लहराते हैं।

अस्तु, हम यहाँ उपन्यास विधा के महान सर्जक श्री अमृतलाल नागर के कतिपय अमर चरित्रों में से सूरदास के संदर्भ में यहाँ जाँच-पड़ताल कर रहे हैं। नागर जी के इस चरित्र की अमरता के प्रति श्रद्धाभाव रखते हुए अपनी दृष्टि से चरित्रांकन करने की कोशिश की है। हमने यहाँ नागर जी की रचना-प्रक्रिया व अपनी

चरित्र-सम्बन्धी मान्यताओं के आधार पर सूरदास के व्यक्तित्व को निखारने का छोटा-सा प्रयास मात्र किया है। हो सकता है, अपनी निजी मर्यादा के कारण बहुत सारी बातें छूट गई हो, परंतु सूरदास के चरित्र का स्तर तथा उनके आदर्शों का तथ्यात्मक विवरण देने का उपक्रम ही उनकी अमरता का द्योतक है। इस आलेख में चरित्र की अमरता, अमर चरित्र का स्वरूप, अमर चरित्र का निकष और अमर चरित्र का मानक तलाशने की कोशिश की गई है।

चरित्र की अमरता, स्वरूप, निकष और मानक की अवधारणा :

अमर चरित्र की अमरता व्याख्यायित करने से पहले यह देखें कि 'चरित्र' का कोशगत अर्थ क्या होता है? मानक हिन्दी कोश के आधार पर 'चरित्र' (चर् + इत्र) यानी (1) वे सब बातें जो आचरण, व्यवहार आदि के रूप में की जायँ। किया या किए हुए काम। कार्य-कलाप। (2) अच्छा आचरण या चाल-चलन। सदाचार। जैसे-चरित्रवान्। (3) जीवन में किए हुए कार्यों का विवरण। जीवन-चरित। जीवनी। (4) कहानी, नाटक आदि में कोई पात्र। (5) कोई महान अथवा श्रेष्ठ व्यक्ति।¹ सरसरी तौर पर यही कहा जा सकता है कि 'चरित्र' के अंतर्गत व्यक्ति मात्र की वे सब बातें समाविष्ट होती हैं, जो स्व के वर्तन-व्यवहार से उसके जीवन को आगे ले जाती हैं। यदि कोई व्यक्ति महान या श्रेष्ठ बना है, तो वह अपनी चारित्रिक सक्षमता के कारण। अतः चरित्र की अमरता के लिए पात्र के समग्रतया वर्तन-व्यवहार का समावेशन हो जाता है।

पात्र से सम्बद्ध है चरित्र। प्रायः पात्र और चरित्र को एक मान लिया जाता है, परंतु हकीकत कुछ और है; पात्र और चरित्र सम्बद्ध होते हुए भी अलग है। समाज में विचरण करने वाले प्रत्येक प्राणी की अपनी

कुछ विशिष्टताएँ होती हैं, उसका विशिष्ट चरित्र या व्यक्तित्व होता है, जो एक व्यक्ति को दूसरे से भिन्नता प्रदान करता है। उपन्यास मानव जीवन की अभिव्यक्ति है और उसके पात्र जीवधारी मानव के प्रतिरूप हैं। अतः उपन्यास में विभिन्न पात्रों में पार्थक्य इसी चरित्र द्वारा जाना जाता है। वस्तुतः चरित्र तो पात्र के गुण दोषों का लेखा-जोखा है, उसका जीवन परिचय है।¹² उपन्यास में पात्र के गुण दोषों, उसके आचार-व्यवहार का वर्णन, चरित्र का वर्णन, उपन्यासकार शब्दों के माध्यम से करता है। उपन्यासकार द्वारा चरित्र को रूप देने की प्रणाली चरित्र चित्रण कहलाती है। इस तरह पात्र, चरित्र और चरित्र चित्रण तीनों आपस में सम्बन्धित है।

मानक हिन्दी कोशकार के आधार पर 'अमर' का शब्दार्थ होता है- (1) जो कभी मरे नहीं। न मरने वाला। (2) जिसका कभी अंत, क्षय या नाश न हो। सदा जीवित रहने वाला। शाश्वत। (3) चिरस्थायी।¹³ सच तो यह है कि यथार्थ जीवन से चुना हुआ कोई पात्र जब उपन्यास का चरित्र बनकर चित्रित होता है तो वह उपन्यासकार की दृष्टि, उसकी भावनाओं एवं विचारों से संपृक्त होकर एक नये तराशे हुए एवं अर्थवान रूप में प्रस्तुत होता है, जिसके माध्यम से उपन्यासकार अपने अभिप्रेत को प्रस्थापित एवं संप्रेषित करने का प्रयास करता है।¹⁴ मूलतः उपन्यास का सर्जन कथा, पात्र और लेखकीय सायास-अनायास प्रयासों का सुफल होता है। आज हम हिन्दी उपन्यासों-उपन्यासकारों पर गर्व कर सकते हैं कि हमारे पास कभी न मिटने वाला कथ्यगत व चरित्रगत खज़ाना है।

जहाँ तक मेरी निगाहों में अमर चरित्र के स्वरूप का सवाल है, मैं यह शत-प्रतिशत मानता हूँ कि वे ऐसे पात्र होते हैं, जो एक अरसे से जन-मन में रसे-

बसे होते हैं। मानवीय अच्छाई-बुराई को अपने में समाये खुद इस तरह का जीवन जीते हैं, जो समस्त मानव-जाति के लिए पथ-प्रदर्शक का काम करते हैं। ये पात्र कैसी भी परिस्थिति (नकारात्मक-सकारात्मक व्यवहार) में हमारी-पाठकों की दृष्टि से ओझल नहीं होते। चरित्र की नकारात्मक जीवन-शैली भी उसे कमजोर नहीं बनाती। यदि गहरे पानी पैठ सोचा जाए तो हमें लगता है कि जैसे तैंतीस कोटि देवी-देवताओं को अमर बनाकर यह मानव जाति उसकी पूजा करती है। ठीक वैसे ही जब कोई पात्र अपने क्रिया-कलापों से देव-देवी तुल्य बन जाता है, तब हम उसकी मन ही मन पूजा करने लगते हैं। हम पाठकीय संवेदना से उन्हें सदैव अपने हृदय में अमिट स्थान दे देते हैं। यही उसके चरित्र की अमरता का द्योतक है। ये पात्र बनावट से दूर अपने मानवीय व्यवहारों से इस तरह का जीवन जीते हैं कि कहीं भी यह नहीं लगता कि उनके द्वारा जिया गया जीवन असंभव है। इस निकष-कसौटी, मानक-उच्चता स्तर पर जो चरित्र खरा उतरता है, उस पात्र को पाठक पलकों पर बिठा लेता है।

नागर जी अमर चरित्रों के प्रस्तोता :

हिन्दी कथाजगत् में श्री अमृतलाल नागर एक ऐसा नाम है, जिन्हें हम कथातत्त्व के मर्मज्ञ व अमर पात्रों के सर्जक के रूप में अभिहित करते हैं। नागर जी उत्तम कथा सर्जक तो हैं ही, साथ ही साथ वे अपनी औपन्यासिक सृष्टि में अनेक विध पात्रों को अपनी सशक्त लेखनी से पाठकप्रिय बनाने में समर्थ रहे हैं। वस्तुपक्ष के पश्चात चरित्र-चित्रण के तत्त्व को नागर जी ने अपने सांसारिक अनुभवों के सहारे इतना रसप्रद बनाया है कि सहज रूप से पाठक उन्हें सिद्धहस्त पात्रस्रष्टा के रूप में स्वीकृत करता है। उपन्यासकार अपने अनुभव जगत् का अर्क अपने चिंतन, दर्शन या

पात्रों के माध्यम से उपन्यास में अभिव्यंजित करता है। जब ये पात्र हमारी कल्पना शक्ति में सदैव विचरण करने लगे तो समझना चाहिए कि उपन्यासकार का चरित्रांकन सफल है। यही पात्रों की अमरता की पहचान है। नागर जी का कहना है- "मैं कभी यह कहने के लिए कदापि तैयार नहीं हो सकता कि उपन्यास लेखक को मुरौवत की वजह से सामाजिक असत्य का पोषण करना चाहिए। यह करने की आवश्यकता नहीं है। यह न करने लिए ही मैंने पात्रों की खोज के कार्य में अब तक रत रहकर भी अधिकतर पात्रों को प्रायः प्रतीकात्मक ढंग से गढ़ा है। पर अनेक पात्र ज्यों के त्यों भी अंकित कर देता हूँ। जगह-जगह की बोली-बानी, रीति-रिवाज, चाल-ढाल और मानव-चरित्र की विशेषताओं का अध्ययन करना अब सच पूछिये तो मेरा काम नहीं बल्कि नशा हो गया है।"⁵ उपन्यासकार इस सुख-दुःखात्मक और अनेकविध समता-विषमताओं से युक्त जगत् का हम जैसा संवेदनशील प्राणी है। इस संसार की विभिन्न घटनाएँ, जीवन के संघर्ष, उसके संपर्क में आने वाले अनेकानेक मनुष्य, उसको चेतन या अचेतन रूप से अवश्यमेव प्रभावित करते हैं।

साहित्यकार की साधना स्वरूप उपन्यास में जो घटनाएँ एवं पात्र अवतरित होते हैं, उनकी प्रेरणा का स्रोत यह जगत् ही होता है। वह इस वस्तु जगत् के एक या अनेक मनुष्यों से प्रेरणा प्राप्त कर तथा उसमें अपनी कल्पना का रंग चढ़ा कर पात्र रूप में उपन्यास में उतार देता है। डॉ. कुसुम वाष्णीय को लिखे पत्र में नागर जी ने स्वीकारा था "एक चरित्र जो अपनी किसी खास विशेषता के कारण मेरे खयालों से टकराता है वह चरित्र में जस का तस रंजित नहीं करता। उस मनोवैज्ञानिक 'पैटर्न' के और चरित्रों पर भी नज़रें आप ही आप दौड़ने

लगती हैं। उन सब से मिलकर मेरी कहानी का नया चरित्र गढ़ जाता है। जो पाठक को हूबहू प्रत्यक्ष नज़र आने लगते हैं और वह समझता है कि लेखक ने किसी एक व्यक्ति को जस का तस उठाकर अंकित कर दिया है। परन्तु हे डॉ. कुसुम वाष्णीय, यह देखो कि उस सत्य में मेरी कल्पना किस तरह से घुली है। वस्तुसत्य और कल्पना जब अपने चरित्रों और परिवेश सहित ईमानदारी से घुलाये-मिलाये जाते हैं तब पाठक, पाठिका के लिए यह कहना कठिन हो जाता है कि अमुक पात्र अथवा उसका परिवेश मैंने जीवन से जस का तस उठा लिया है या उसमें कल्पना के तत्व भी मिलाये गए हैं। यही कला है। कला में झूठा सच (कल्पना) भी विशुद्ध सच के रंग में रंगकर तुम्हारी दृष्टि में 'हू-ब-हूपन' पैदा करता है। कला का 'झूठ' भी सच के प्रकाशाणुओं से भरपूर होता है।"⁶ सच तो यह है कि चरित्र-निर्माण के लिए अवतरित कलापूर्ण झूठा सच पाठकों को नखशिख रस-सराबोर करने में सक्षम होता है। चरित्रचित्रण विधि में नागर जी की नज़र इतनी सक्षम है कि वे चरित्र को विश्वसनीय धरातल पर लाकर खड़ा करते हैं।

नागर जी की औपन्यासिक सृष्टि के पात्र :

नागर जी की विशाल चरित्र-सृष्टि का रहस्य यही है कि उनके एक पात्र में अनेक पात्रों के सद्गुण-दुर्गुण समाविष्ट होते हैं। पात्रों की विविध अनुभूतियों के बहाने उपन्यासकार अपनी तथा समस्त मानवजाति की असंख्य अनुभूतियों का चित्रण करता है। पाठकों को वही अनुभूतियाँ विशेष रूप से छूती हैं, जिसका अनुभव थोड़ा-बहुत उपन्यासकार ने कभी-न-कभी किया हो। औपन्यासिक चरित्र अथवा पात्र इस जगत् के मनुष्यों से प्रेरित और उपन्यासकार की कल्पना के रंग में रंगी शब्दमूर्तियाँ हैं, जो उपन्यास के कथानक को विकसित

करती हैं एवं उनसे विकास पाती हैं। इन शब्दमूर्तियों में से कुछ में कल्पना का रंग गाढ़ा होता है और कुछ में बहुत हल्का।⁷ रचनाकार समाज का एक जीवंत एवं विशिष्ट सदस्य होता है। पाठक की पैनी दृष्टि हरदम कोशिश करेगी कि जिन पात्रों की कहानी वह पढ़ रहा है, क्या ऐसे पात्रों का अस्तित्व उसके आस-पास है भी या नहीं? इसलिए चरित्र चित्रण में असावधानी रखना उपन्यासकार के लिए खतरे से खाली नहीं होता। डॉ. दंगल झाल्टे का मत है "उपन्यासों में चरित्र चित्रण को जो महत्त्व प्राप्त हुआ है उसके मूल में पात्र ही हैं और ये महान पात्र, एक नहीं कभी-कभी अनेक रचयिताओं को प्रेरित कर विभिन्न रचनाओं को जन्म देने की सामर्थ्य रखते हैं। उपन्यासकार जीवन के फलक को साकार करने के लिए मनुष्य को ही पात्र-रूप में ग्रहण करता है तथा उसके चरित्र को बहु-आयामी अर्थवत्ता प्रदान कर उसे अमर बना देता है। यही कारण है कि अनेक बार उपन्यास के पात्र उपन्यास से भी अधिक ख्याति प्राप्त कर लेते हैं और उपन्यास के बदले वे ही याद रह जाते हैं।"⁸ यह बात नागर जी के उपन्यासों पर पूरी तरह लागू की जा सकती है। उनके औपन्यासिक पात्र जीवित व जीवंत पात्र हैं। शब्दांकित किए हुए पात्र अत्र-तत्र-सर्वत्र विद्यमान हैं। नागर जी ने अपने उपन्यासों में विभिन्न स्तर के पात्रों को जीवन के टेढ़े-मेढ़े रास्तों से गुज़रते हुए दिखाकर उनकी क्रिया-प्रतिक्रिया का इस कौशल से वर्णन किया है कि पाठक उनसे भावतादात्म्य का अनुभव करता है।

नागर जी द्वारा चित्रित पात्र सप्राण, सहज एवं विश्वसनीय हैं। आपके किसी भी उपन्यास को पढ़ते समय पाठक को यह अनुभूति हरदम होती रहती है कि वह एक जीवन्त पात्र-सृष्टि को, चित्रपट की भाँति दृश्यावली को, अपनत्व भाव से निहार रहा है।

रचनाकार चाहे जिस ढंग के चरित्रों की नियोजना करे, वे बृहत्तर समाज की किसी न किसी सच्चाई को उजागर करते हैं। अर्थात् किसी न किसी रूप से उसकी सम्पूक्ति समाज से रहती है। वे व्यक्ति के उन्हीं व्यवहारों एवं क्रिया-कलापों को रचना में स्थान देता है, जिसका उसे प्रत्यक्ष अनुभव रहा है। यहाँ तक कि ऐतिहासिक पात्रों की रचना में भी व इस युक्ति से काम लिया जाता है कि वे हमारे जाने-पहचाने से लगते हैं। अप्रत्यक्ष अनुभव से निष्पादित पात्र-पढ़कर या सुनकर-की ऐसी कलात्मक योजना की जाती है कि वे समाज के जीते-जागते प्रत्यक्ष अनुभव के चरित्र बन जाते हैं।⁹ डॉ.बी.जे.पटेल लिखते हैं- "नागर जी ने अपनी सुदीर्घ उपन्यास यात्रा में मनुष्य खड़े किये हैं, कठपुतले नहीं। ये मनुष्य गुणावगुणों से भरे हैं। यही कारण है कि वे सब जाने-पहचाने लगते हैं। ताई (बूँद और समुद्र) तथा निर्गुनियाँ (नाच्यौ बहुतगोपाल) उनके सहस्राधिक पात्रों में अद्भुत व अद्वितीय सर्जन हैं।"¹⁰ हमारी ही लेखनी से लिखित पुस्तक की इस बात में हम और एक पात्र सूरदास का नाम जोड़ना चाहते हैं, क्योंकि हमारी दृष्टि में नागर जी को अमरत्व प्रदान करने में इस पात्र का योगदान भी कम नहीं है।

कतिपय अपवादों को छोड़ दिया जाए तो नागर जी के चरित्र सपाट चरित्र नहीं हैं। दैनंदिन जीवन के साधारण से साधारण क्रिया-कलापों के बीच से भी उन्होंने अपने चरित्रों की स्वभावगत तथा अन्य विशेषताओं को स्पष्ट किया है। समग्रतः सामान्य जीवन से ग्रहण किए गए साधारण पात्रों के चरित्र चित्रण में उन्हें अधिक सफलता मिली है। नागर जी के उपन्यासों के चरित्र चित्रण का यह अत्यन्त सशक्त पक्ष है। कथातत्त्व की भाँति उनके उपन्यासों का चरित्रशिल्प भी उनके उपन्यासों की लोकप्रियता तथा साहित्यिक

वैशिष्ट्य का एक प्रधान कारण है। 'उपन्यास मानव चरित्र का चित्र है।' प्रेमचन्द के इस कथन को नागर जी की कृतियाँ प्रमाणित करती हैं।¹¹ नागर जी ने अपने उपन्यासों में चरित्र चित्रण विधि को इस तरह प्रस्तुत किया है कि ये उपन्यास पात्रों के अजायबघर लगते हैं। नागर जी की सब से बड़ी विशेषता उनकी आमफहम भाषा थी, जिसके कारण पाठकों के एक बहुसंख्य वर्ग तक उनकी पहुँच थी। इस टकसाली भाषा में क्षेत्रिय बोलियों की चाशनी वह मिलाते थे, उससे न केवल रचनाओं की स्वाभाविकता बढ़ जाती थी, बल्कि उनके पात्र अपने जीवन्त रूप में पाठक के सामने मूर्तिमान हो जाते थे।¹² उनके पहले उपन्यास 'महाकाल' (भूख) से लेकर 'पीढियाँ' तक की पात्र-सृष्टि की विलक्षणता निरन्तर समृद्ध और घनी होती चली गई है। हमने यहाँ 'खंजन नयन' के सूरदास के चरित्र के सबलतम व दुर्बलतम पक्ष को उजागर करने की कोशिश की है।

खंजन नयन' उपन्यास का केन्द्रीय अमर चरित्र सूरदास :

'खंजन नयन' पात्रों की दृष्टि से अन्य उपन्यासों की तुलना में सीमित चरित्रों वाला उपन्यास है। इस उपन्यास में इतिहास प्रसिद्ध चरित्र भी विद्यमान है। यहाँ नागर जी ने सूरदास के चरित्र को जितना महत्त्व दिया है, उतना अन्य पुरुष चरित्र को नहीं। सूर गाथा को नागर जी कल्पना मिश्रित मौलिकता के साथ प्रस्तुत करते हैं। यहाँ एक सामान्य मानव से असामान्य मानव बनने की जीवनगाथा बड़े ही प्रभावक ढंग से प्रस्तुत हुई है। डॉ. शरद नागर के आवासीय परिसर में आयोजित 'अमृत स्मृति' कार्यक्रम में डॉ. सूर्यप्रसाद दीक्षित ने कहा था "नागर जी कहानियों, उपन्यासों के लेखक और अविस्मरणीय पात्रों के सृजक ही नहीं, गंभीर सर्वेक्षण और समाजशास्त्र के अध्येता भी थे।"¹³ यह

स्मृति, यह प्रशंसा ऊपरी तौर की नहीं है, नागर जी इसके संपूर्ण हकदार हैं! 'खंजन नयन' में अनेक पात्रों के बीच सहज सम्मान प्राप्त सूरदास को प्रमुख पुरुष-पात्र-नायक के रूप में कृतिकार ने प्रस्तुत किया है।

सूरदास एकाधिक नामधारी है, यथा-माँ की आँखों का तारा 'सूरज', पिता का प्रिय 'सूर्यनाथ' 'सूरा' और भक्तों का 'सूर स्वामी'। हिन्दी साहित्य में कवि, संगीतज्ञ और साधक के रूप में सुविख्यात सूरदास 'खंजन नयन' के नायक हैं। नायकत्व के लिए जरूरी तमाम क्रिया-कलाप उनमें मौजूद हैं। सूरदास का नायकत्व ही इस चरित्र की अमरता का द्योतक है। 'हिन्दी साहित्याकाश को अपनी रस-सिक्त वाणी एवं अलौकिक प्रतिभा से सूर्यवत् ज्योतिष करने वाले भक्त और कवि सूरदास मध्यकाल में चलने वाली सगुण भक्ति धारा की कृष्णभक्ति शाखा के प्रमुख एवं प्रतिनिधि कवि स्वीकार किये जाते हैं। यह कृष्ण-भक्ति के अनन्यतम साधक तो थे ही, कृष्ण काव्य के भी अनन्यतम साधक एवं गायक थे।"¹⁴ श्री शरण की सूरचरित्र की इस व्याख्या के अनुरूप ही सूरदास का व्यक्ति त्व आलोच्य उपन्यास में निखरा है। बाल्यकाल से ही सूर प्रतिभासंपन्न थे। उन्नीस वर्ष की आयु तक वे ज्योतिष, काव्य, संगीत आदि में निपूण हो जाते हैं। सूरदास दृष्टिविहिन होते हुए भी कलाविहिन नहीं है। उन्होंने मन की ऐसी आँखें पायी है कि उन्हें अपनी जन्मांधता की कभी भी शिकायत नहीं रही। सूरदास के चरित्र को लेकर डॉ. पुष्पा बंसल का कड़ा कथन है कि "उपन्यास अपने आप में 'सूर बाबा के प्रति मेरी निश्चल श्रद्धा' के दर्शन भले ही कराता हो, परन्तु कवि शिरोमणि सूरदास के जीवन को आद्यंत प्रस्तुत करने का कार्य नहीं करता। यह 'निश्चल श्रद्धा' ही है, संभवतः जिसने कवि सूरदास को साधक सूरदास के

रूप में ढाल दिया, जिसने जन्मांध कवि-गायक-भाव भरे सूर को ज्योतिष, नक्षत्र विद्या, संगीत विद्या, काव्य-शासन, शकुन विचार, समय विचार, प्रश्न आदि व्यावहारिक विद्याओं में पारंगत दिखाकर उनके जीवन में आने वाली प्रत्येक कठिनाई का निराकरण तथा जीवन में मिलने वाली प्रत्येक सफलता के कारण रूप में इन्हीं विद्याओं को रख दिया है।¹⁵ भले ही इस आक्षेप में तथ्य हो, परन्तु समग्रतया देखा जाय तो सूर चरित्र में उपर्युक्त विशेषताएँ भरपूर मात्रा में मौजूद हैं। कवि न सही साधक ही सही, परन्तु संसार की बाधक विडम्बनाओं को वे जिस तरह से पार करते हैं, वह निश्चय ही सराहनीय है।

नागर जी ने सूरदास को नायक बनाकर वस्तुपक्ष का ताना-बाना बुना है। 'खंजन नयन' की वस्तु इतिहास, किंवदन्तियों एवं मौलिक कल्पनाओं के चौखटे में कसी है। 'खंजन नयन' का कथानक ऐतिहासिक पात्र सूरदास को लेकर निर्मित किया गया है। सूर के विवादाग्रस्त जीवन को विश्वसनीय बनाने के लिए इतिहासपरक तथ्यों में कल्पना का प्रयोग किया गया है। उपन्यास की कथावस्तु फिल्म की कथावस्तु-सी लगती है।¹⁶ प्रस्तुत उपन्यास में सूरदास की जीवन-सम्बन्धी लगभग उनतीस-तीस प्रमुख घटनाओं का संयोजन किया गया है। इनमें से लगभग ग्यारह घटनाएँ ही ऐसी हैं जो सूरदास की जीवनी लेखकों के द्वारा अनुमोदित हैं। बाकी लगभग अठारह-उन्नीस घटनाओं में लेखक की मौलिक सर्जनशीलता है, या कहीं-कहीं जनश्रुतियों के आधार पर भी घटनाओं का चित्रण किया गया है। जैसा कि स्पष्ट है-आलोचक आलम में 'खंजन नयन' प्रौढ़ और श्रेष्ठ कृति के रूप में चर्चित है। इस उपन्यास के लेखक ने कथानायक सूर से सम्बन्धित ऐतिहासिक तथ्यों को यथावत ग्रहण करके उन्हें

तार्किकता की कसौटी पर कसने के पश्चात बुद्धिग्राही होने पर ही स्वीकारा है। नागर जी ने सूरदास के जीवन एवं व्यक्तित्व को प्रामाणिकता के माध्यम से सुलझाने की चेष्टा की है। इसी कारण 'खंजन नयन' का कथानक हिन्दी के विभिन्न जीवनीपरक उपन्यासों के कथानकों से भिन्न प्रतीत होता है।¹⁷ वस्तुपक्ष की यही भिन्नता उपन्यास को, खासकर जीवनीपरक उपन्यासों में अग्रीम ही नहीं, अपितु 'कुछ हटकर' की स्थिति पैदा कर, अलग स्थान देती है। सूरदास की जीवन-गाथा प्रस्तुत करने में किन्हीं तथ्यों को सृजन की आवश्यकताओं के अनुसार परिवर्तित अथवा पुनर्सर्जित भी किया गया है।

नागर जी एक चिंतन-मननशील कथाकार हैं। वे कथा के माध्यम से व्यक्ति की अच्छाईयाँ-बुराईयाँ दर्शाते हैं। उनके चिंतन के केन्द्र में व्यक्ति है, किन्तु समाज से कटा-छटा नहीं, उससे पूर्णतः प्रभावित, आप्लावित और संलग्न है। वे व्यक्ति को उसकी परिस्थितियों की जटिलताओं में उभारते हैं, उसे सतत संघर्षरत दिखाते हैं। उनके उपन्यासों में प्रत्येक व्यक्ति अपनी-अपनी स्थितियों से जूझता है। लेखक ने कहीं भी नियतिवाद को प्रश्रय नहीं दिया। उन्होंने सफलताओं-विफलताओं के लिए व्यक्ति को ही कारण माना है। सूरदास का भक्त कवि का सर्वस्वीकृत रूप 'खंजन नयन' उपन्यास में सामान्य मानव बना देना और मानवसहज प्रस्तुतिकरण लेखक की बहुत बड़ी उपलब्धि मानी जाएगी। नागर जी लोक जीवन के साथ गहराई से जुड़े हैं तथा प्रेमचन्द जी की तरह जिन्दगी की गहरी छान-बीन करते हैं और बनावटी पात्रों की सृष्टि से बचते हैं। किसी पूर्व धारणा या विचार को वे पात्र रचना का मूलाधार नहीं बनाते। ...उनके लिए जीवन प्रमुख है, परिस्थितियाँ प्रधान है। उनमें जन्म लेने और

विकसित होने वाले पात्र अपनी-अपनी परिधि के अनुकूल अपने विचारों, भावों और कल्पनाओं का विकास करते हैं।¹⁸ हमें मानना पड़ेगा कि एक बहुत बड़े कवि, साधक एवं भक्त को मानव के रूप में चित्रित करना नागर जी जैसे कलाबाज कृतिकार के लिए सहज संभव था। सूरदास के परम स्नेही दाऊबाबा ने सूर को श्याम-प्राप्ति का मार्ग बताया और कर्तव्य-पथ की ओर प्रेरित करते हुए कहा है कि-“पुत्र, यदि तू काया से शूरवीर होता तो तुझसे कहता कि देश की स्वतंत्रता के लिए विदेशी दुष्टों का नाश कर। पंडित होता तो कहता कि स्वाध्याय में आसक्ति रमा। तू है कवि, गायक है। हज़ारों लाखों को अपनी काव्य और गायन कलाओं से रिझा सकता है। लोक मानस विखंडित और आस्थाहीन हो रहा है। इन्हें जीने के लिए आस्था चाहिए, शांति चाहिए, रस चाहिए। भजन-किर्तन से अपनी आसक्ति बढ़ा और लोक मंगल के लिए नाम प्रचार कर। तेरा भी मंगल होगा। राजगढ़ के स्वामी हरिदास इन दिनों में बृन्दावन में रस साधना कर रहे हैं। एक बार उनके पास भी हो आ। तुझे प्रेरणा-प्रकाश मिलेगा।”¹⁹ यहाँ नागर जी एक बड़े लक्ष्य की प्राप्ति के तहत मानो सूर को तैयार करते हैं। यह कहना अनुचित न होगा कि मानव से महामानव बनने की जीवनगाथा बड़े की प्रभावक ढंग से प्रस्तुत हुई है।

सूरदास में भी मानव-सहज कुछ दुर्बलताएँ थीं, लेकिन उन दुर्बलताओं के फंदे में पड़ने के बावजूद भी सूरज-मन को श्याम-मन ने ऐसी परिस्थितियों में किसी-न-किसी के निमित्त सँभाल ही लिया है। सूरदास का कंतो के प्रति मन से लगाव दिखाया गया है, परन्तु दोनों की कहीं ऐसी गिरावट नहीं दिखाई गई जिससे दोनों के चरित्र पर कलंक लगा हो। सूरदास का बाहरी व्यक्तित्व सिर्फ आँखों को छोड़कर बड़ा आकर्षक था।

वे ज्ञान पिपासु, भक्त कवि एवं ज्योतिष ज्ञानी थे। ज्योतिष विद्या के अनेक चमत्कार उपन्यास में वर्णित है। सूरदास के चरित्र का चरमोत्कर्ष भक्ति में देखा जा सकता है। उनकी भक्ति दंभ, अहंकार आदि से मुक्त है। सूरदास की भक्ति महाप्रभु वल्लभाचार्य की दीक्षा के बाद उस अनन्यासक्ति की स्थिति तक पहुँच जाती है, जहाँ सर्वत्र भगवान की लीला के ही दर्शन होते हैं। तुलसी की तुलना में सूर चरित्र सामाजिक दायित्व के प्रति पूर्ण सजग और प्रतिबद्ध नहीं है, वह तो अपने श्याम सखा के साथ केलि करने वाला आत्मकेन्द्रित चरित्र है। वास्तव में वे उद्धारक नहीं, कलाकार है। 'खंजन नयन' उपन्यास में नागर जी सामाजिक, राजनीतिक प्रसंगों में व्यक्ति की क्षमताओं का आकलन करते चले हैं। ऐतिहासिक प्रसंगों के माध्यम से भी उन्होंने व्यक्ति की सामाजिकता को ही रेखांकित किया है। उनका व्यक्ति परिस्थितियों का दास है। रचनाकार ने व्यक्ति को उसके परिवेश में गहराया है, किसी विचारधारा का आरोप उन्होंने नहीं किया।

'खंजन नयन' जीवनीपरक उपन्यास होने के नाते लेखक को इतनी स्वतंत्रता नहीं मिली है, क्योंकि उसके पात्र तो वास्तविक या यथार्थ हैं। ऐतिहासिक तथ्यों के साथ वह छेड़छाड़ नहीं कर सकता। पात्र के तथ्यों के बारे में जहाँ इतिहास मौन होता है, वहाँ कथानुरूप-पात्रानुरूप काल्पनिक स्वतंत्रता ले लेता है, जिससे उस चरित्र की प्रतिभा खण्डित न हो। हम मानेंगे कि सूर चरित्र लेखकीय स्वतंत्रता का उत्तमोत्तम सर्जन है, जिसमें नागर जी ने सूर भक्तों की शिकायतों की परवाह न करते हुए अपनी सृजनधर्मिता निभायी है। कहना न होगा कि सूर व नागर जी दोनों ने एक दूजे को अमरत्व प्रदान किया है।

नागर जी अपनी चरित्रसृष्टि के कारण विशेष चर्चा में रहे हैं। उन्होंने अपनी ताकतवर कलम से अद्वितीय पात्रों की सर्जना की है। आपका यह कमाल ही माना जाएगा कि आपने सपाट और सरल दिखने वाली स्थितियों और पात्रों की ओर विशेष ध्यान दिया है, परन्तु नगण्य से दिखने वाले चरित्रों में उन्होंने गांभीर्य, हास्य, औदार्य, उत्थान, पतन, महानता और नीचता आदि को लंबे केनवास पर अंकित करके मानवीय वृत्तियों की अन्तर्बाह्य सीमाहीनता को बड़े पैमाने पर अंकित किया है। सारांशतः कहा जा सकता है कि नागर जी के द्वारा रचित सूरदास व निर्गुनियाँ जैसे चरित्र हिन्दी साहित्य की एक अमूल्य निधि बन गये हैं। ये चरित्र इतिहास या समाज के निर्जीव पुतले न होकर, सच्चे अर्थों में मनुष्य के रूप में सामने आये हैं। चरित्रों की अमरता की पहचान इससे बड़ी और क्या हो सकती है कि ऐसे अमर चरित्रों के सर्जन से ही नागर जी सुज्ञ पाठकों को बार-बार याद आते रहे हैं और आने वाली पीढ़ियाँ उन्हें बड़े आदर-सम्मान के साथ याद करती रहेगी ! अस्तु ।

संदर्भ सूची :

- वर्मा, सं. रामचन्द्र -मानक हिन्दी कोश (दूसरा खण्ड), हिंदी साहित्य सम्मलेन प्रयाग, 1992, पृ.215
- डॉ.सुजाता-हिन्दी उपन्यासों के असामान्य चरित्र, मंगल प्रकाशन, जयपुर, 1991, पृ.21-22
- वर्मा, सं. रामचन्द्र -मानक हिन्दी कोश (पहला खण्ड), हिंदी साहित्य सम्मलेन प्रयाग, 1991, पृ.162
- प्रदीप, डॉ.वंदना-देवेश ठाकुर के उपन्यासों में चरित्र-शिल्प, ज्ञान प्रकाशन, कानपुर, 2008, पृ.9
- नागर, शरद -अमृतलाल नागर रचनावली खण्ड-10, राजपाल एण्ड सन्स दिल्ली, 1997, पृ.155
- वार्षोय, डॉ.कुसुम-उपन्यास के रचना-प्रसंग, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, 2007, पृ.103
- डॉ.सुजाता-हिन्दी उपन्यासों के असामान्य चरित्र, मंगल प्रकाशन, जयपुर, 1991, पृ.96
- झाल्टे, डॉ.दंगल -उपन्यास समीक्षा के नए प्रतिमान, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, 1987, पृ. 55

- शर्मा, डॉ.प्रदीपकुमार-हिन्दी उपन्यासों का शिल्पविधान, अभय प्रकाशन, कानपुर, 1990, पृ.36
- पटेल, डॉ.बी.जे. -अमृतलाल नागर के उपन्यास भारतीयता की पहचान, चिंतन प्रकाशन, कानपुर, प्रथम संस्करण, 2010, पृ. 301
- मिश्र, प्रकाशचंद्र -अमृतलाल नागर का उपन्यास साहित्य, साहित्य भारती, कानपुर, प्रथम संस्करण, पृ. 255
- उत्तरप्रदेश, अमृतलाल नागर स्मृति अंक, अप्रैल, 1990, पृ.31
- नया साहित्य, जून, 2008, पृ. 8
- श्री शरण-सूर व्यक्तित्व और कृतित्व, आधुनिक प्रकाशन, दिल्ली, 2002, पृ. 7
- बंसल, डॉ.पुष्पा- अमृतलाल नागर भारतीय उपन्यासकार, प्रेम प्रकाशन मंदिर दिल्ली, 1987, पृ.60
- यादव, डॉ.वाचस्पति -अमृतलाल नागर के साठोत्तरी उपन्यासों में इतिहास एवं कल्पना, नमन प्रकाशन, नई दिल्ली, 2006, पृ. 94
- नायक, डॉ.मुरलीधर -अमृतलाल नागर जीवन और साहित्य, जवाहर पुस्तकालय, मथुरा, 2003, पृ. 63
- आलोचना, जनवरी, 1966, पृ. 144
- नागर, शरद -अमृतलाल नागर रचनावली खण्ड-3, राजपाल एण्ड सन्स दिल्ली, 1997, पृ. 88-89

हिन्दी के ग्राम एवं नगरांचलिक उपन्यास एक परिदृश्य

Dr. K. M. Trivedi
Associate Professor in Hindi

हिन्दी में आँचलिक उपन्यास की वास्तविक शुरुआत फणीश्वरनाथ 'रेणु' के 'मैला आँचल' से हुई। इसका प्रकाशन सन् १९५४ में हुआ। इसमें अंचल विशेष का समग्र और संश्लिष्ट जीवन पहलीबार नई शैली में अभिव्यक्त हुआ। 'रेणु' से पूर्व आंचलिकता की अभिव्यक्ति कहीं-कहीं थोड़े-बहुत रूप में दिखाई देती है, क्योंकि कोई प्रवृत्ति अकस्मात जन्म नहीं ले लेती। डॉ. प्रतापनारायण टंडन आँचलिकता का प्रारंभ आचार्य शिवपूजन सहाय के उपन्यास 'देहाती दुनिया' से मानते हैं, जिसका प्रकाशन १९२६ में हुआ है, तो डॉ. सत्यपाल चुध की मान्यता है कि इस प्रवृत्ति का प्रारंभ सूर्यकान्त त्रिपाठी 'निराला' के 'बिल्लेसुर बकरिहा' उपन्यास से माना जाय। इस उपन्यास में अवध प्रान्त के ग्रामीण जीवन वहाँ की सामाजिक मान्यताओं तथा रुढ़ियों की पर्तों से धिरी जिन्दगी का इतिवृत्त है।

डॉ. बदरीदास ने अपने शोध-प्रबंध में आँचलिकता की खोज ओर दूर जाकर की है तथा उन्होंने चार-पाँच दशक पूर्व की रचित कृतियों को आँचलिक करार दिया है। इनकी स्थापनाओं के अनुसार मन्नन द्विवेदी कृत 'रामलल्ला' उपन्यास सर्वश्रेष्ठ उपन्यास है जिसकी रचना १९१४ में हुई। जिसके अन्तर्गत गोरखपुर बाँस-गाँव तहसील के एक गाँव की विभिन्न स्थितियों की कथा रिपोर्ताज शैली में प्रस्तुत की गई है। कुछ लोग प्रेमचन्द और वृन्दावनलाल वर्मा के उपन्यासों में भी आँचलिकता पाते हैं।

आज आँचलिक उपन्यास काफी विविधता के साथ विशिष्ट और विभिन्न अँचलों की अभिव्यक्तिके

कारण मजबूत विधा बन गई है। औपन्यासिक धारा को श्रेष्ठता प्रदान करने में आंचलिक धारा काफी कुछ मजबूती के साथ नवीन कथा और शिल्प के साथ प्रस्तुत होती रही है। आँचलिक उपन्यास सिर्फग्रामाँचल तक सीमित न रहते हुए बहोत से ऐसे आंचलिक परिवेश को उभारने में सफल रहा है।

फणीश्वरनाथ 'रेणु' का 'मैला आँचल' उपन्यास आँचलिक उपन्यासों की सृजन यात्रा प्रारम्भ है। इसकी रचना सन् १९५४ में हुई। यह ऐसा विशिष्ट प्रारम्भ है जिसने एक तो नयी विधा का नामकरण किया और दूसरा उसी विधा में ऐसी कृति साहित्य को दी जिसने अछूती दुनिया का कोना ही उजागर नहीं किया अपितु नये प्रश्नों, नयी सम्भावनाओं एवं नयी दिशाओं का संधान किया संवेदना और शिल्प के नये आयाम उद्घाटित किए। 'मैला आँचल' पूर्णिया जिले के एक गाँव मेरीगंज (जो अत्यधिक पिछड़ा हुआ है) की मैली जिन्दगी का वह दस्तावेज है, जिसमें जीवन के बहु आयामी अन्तर्विरोधी सूत्रों का बेलाग एवं संश्लिष्ट वर्णन है। लेखक स्वयं भी कहते हैं कि "इसमें फूल भी हैं शूभ भी हैं, धूल भी है, गुलाल भी है, कीचड़ भी है, चन्दन भी, सुन्दरता भी है, कुरुपता भी मैं किसी से भी दामन बचाकर निकल नहीं पाया।"^१ लेखकीय वक्तव्य से यह स्पष्ट है कि उसने गाँव को समग्र भाव एवं यथार्थवादी दृष्टि से देखा है जिसमें न पूर्वाग्रह है और न दुराग्रह, न वर्गों की हिमायत है और न किसी वर्ग विशेष की काट, समय सन्दर्भ में लक्षित होने वाली सारी मिठास और कड़वाहट को उभरते, नये सम्बन्ध और मूल्य बोध को एक समीपी दृष्टा की भाँति निरखा परखा है।

'रेणु' का दूसरा उपन्यास 'परती: परिकथा' जिसकी रचना सन् १९५७ में हुई। जिसने बिहार अंचल के ही एक गाँव परानपुर को ही कथा का केन्द्र बनाया। "गाँव समाज में मनुष्य के साथ मनुष्य का संपर्क घनिष्ठ

था। किन्तु अब नहीं रहा। एक आदमी के लिए उसके गाँव का दूसरा आदमी अज्ञातकुलशील छोड़ और कुछ नहीं। कहां है आज का कोई उपयोगी उत्सव अनुष्ठान जहां आदमी एक दूसरे से मुक्त प्राण होकर मिल सके ?मनुष्य के साथ मनुष्य के प्राणों का योग सूत्र नहीं।"^२ गाँव समाज में रहकर भी व्यक्ति अकेलापन अनुभव कर रहा है। नैतिकता निरन्तर टूट रही है। ईमानदारी और सत्य की आवाज हल्की तथा बेईमानी और झूठ की तूती बोलने लगी है।

भौतिकता जीवन की सामूहिकता अविच्छिन्नता को तोड़ घर-परिवारों को तोड़ रही है। संयुक्त परिवार निरन्तर घट रहे हैं और जीवन की सामाजिक ईकाइयों का व्यक्तित्व दिन प्रतिदिन खंडित हो रहा है। घर-घर की टूटन गाँव को तोड़ है और गाँव टूट-टूटकर शहरों में समा रहे हैं।

'पानी के प्राचीर' रामदरश मिश्र का पहला उपन्यास है जिसका प्रकाशन सन् १९६१ में हुआ। यह उपन्यास पाण्डेपुर गाँव के माध्यम से स्वतन्त्रता प्राप्ति तक के भारतीय ग्राम की एक विशिष्ट एवं प्रामाणिक गाथा प्रस्तुत करता है। गाँव पाण्डेपुर के विषय में लेखक कहते हैं कि, 'पानी के प्राचीर' का कथाँचल गोरखपुर जिले में राप्ती और गोरों नदियों की धाराओं से घिरा हुआ एक विशाल भूभाग है, जो युगों से अपनी सारी हरियाली इन नदियों की भूखी धाराओं को लुटाकर केवल विवशता, अभाव और संघर्ष के रूप में शेष रह गया है। संसार के सारे सूत्रों से कटा हुआ यह प्रदेश अपने आप में एक संसार है। यहां न सड़के हैं, न शिक्षण संस्थाएँ, न सुविधापूर्ण डाकखाने हैं, न सुरक्षा के लिए पुलिस चौकियाँ, न चिकित्सालय हैं, न खेतों के सुधार या विकास के लिए कोई सरकारी या गैरसरकारी व्यवस्था है। यहां है असूज गरीबी, व्यापक अशिक्षा अजगरोँ की तरह बज खाते, दौड़ते, ऊँचे-नीचे नाले,

बीमारी, बेकारी, आपसी फूट और सदियों पुरानी जर्जर नैतिक मान्यताएं।"^३

"सन् १९६८ में प्रकाशित श्रीलाल शुकल का 'राग दरबारी' उपन्यास सातवें दशक का एक विशिष्ट उपन्यास है जो अपने रूप बन्ध में कथात्मक अनुभवों की अनन्त व्यंग्यात्मक छवियों के माध्यम से नगर से कुछ दूर बसे हुए गाँव शिवपाल गंज की कथा कहते हैं।"^४ शिवपाल गंज उसका जाना-पहचाना गाँव है जिसकी जिन्दगी आजादी के बाद संक्रमणशील स्थितियों के भँवर में बुरी तरह फंस गई है, प्रगति और विकास के नारों के बावजूद निहित स्वार्थों और अनेक अवांछनीय तत्वों के आघातों के कारण वहां की नैतिकता, सामाजिकता एवं पारसपरिकता बुरी तरह टूटती दृष्टिगत होती है। यह उन्हीं टूटनों का व्यंग्यात्मक दस्तावेज है। राजनीति वहां की जिन्दगी में संक्रामक रोग की तरह नस-नस में व्याप गई है और क्या छोटी क्या बड़ी तरह-तरह की समस्याएँ उसी से फूटती दृष्टिगत होती हैं। लेखक की यथार्थवादी दृष्टि ने इस सत्य का अनावरण अपने नये-पुराने अनुभवों की संश्लिष्ट बुनावट से किया है जिसमें विविध प्रसंग रोजमर्रा की घटनाएँ एवं जानी पहचानी विषम गतिविधियाँ इस तरह परस्पर अनस्यूत हुई हैं कि कृत्ति को एक नया कथात्मक अन्दाज मिल जाता है। नए कथात्मक अन्दाज में यह राग उद दरबार का है जिसमें हम देश की आजादी के बाद और उसके बावजूद, आहत अपंग की तरह डाल दिए गए हैं या पड़े हुए हैं।

'धरती धन न अपना' जगदीश चन्द्र का प्रथम उपन्यास है। जिसकी रचना का सन् १९७२ है। पंजाब के शिवालिक घाटी में होशियारपुर जिले में स्थित घोड़े-वाहा ग्राम में चमादंडी मौहल्ले को केन्द्र में रखकर लेखकने अपने रचना-तंतुओं से दलित वर्ग की मानसिकता को अभिव्यक्ति देने का उपक्रम किया है।

लेखक ने अपने औपन्यासिक वक्तव्य 'मेरी और से' में स्पष्ट किया है कि "आर्थिक अभावों की चक्की में युग-युगान्तरों से पिस रहे हरिजन अब भी मध्यकालीन यातनाओं को भोग रहे हैं, जिस भूमि पर वे रहते थे, जिस जमीनको वे जोतते थे यहां तक कि जिन छप्परों में वे रहते थे, कुछ भी उनका नहीं था। इन्हीं बातों को देखकर मेरे किशोर मन की वेदना सहसा अपने सभी बाँध तोड़कर फूट निकली और मैंने उपेक्षित हरिजनों के जीवन का चित्रण करने का संकल्प कर लिया। प्रस्तुत उपन्यास लिखने का मूल प्रेरणा-बिन्दु यही है।"⁴

विवेकीराय द्वारा लिखित 'लोकऋण' उपन्यास ग्रामांचल की सही पहचान करनेवाला उपन्यास है। जिसका प्रकाशन सन् १९७८ में हुआ। उत्तर प्रदेश के गाँव रामपुर की व्यथा-कथा कहनेवाला यह आंचलिक उपन्यास अपनी अनुभव यात्रा में गाँव के प्रति एक नया रुझान, एक नयी मानसिकता उत्पन्न करने की कोशिश कर गाँव की पढ़ी-लिखी पीढ़ी को लोकऋण से मुक्त होने की महत्वपूर्ण सलाह देता है। इस सलाह के ऐतिहासिक कारण हैं। सातवे दशक तक छपे उपन्यासों में गाँव की विकृतियों और बिगड़ते माहौल को देखकर उपन्यासकारों ने गाँव से निराश हो पलायनवादिता अख्तियार करली थी, और शिवप्रसाद सिंह ने तो अपने उपन्यास 'अलग-अलग वैतरणी' के प्रमुख पात्र जगन मिसिर से यहां तक कहलवा दिया कि "यहां रहते वे हैं, जो यहाँ रहना नहीं चाहते पर कहीं जा नहीं पाते। यहाँ से जाते अब वे हैं, जो यहाँ रहना चाहते हैं, पर रह नहीं पाते।"⁵

"मार्कडेय का सन् १९८१ में प्रकाशित 'अग्निबीज' स्वातंत्र्योत्तर ग्रामांचल का सामाजिक यथार्थ और राजनीतिक चेतना का दिग्दर्शन करानेवाला सशक्त और महत्वपूर्ण उपन्यास है। इसमें उत्तर प्रदेश

के रामपुर ग्रामांचल के परिप्रेक्ष्य में स्वातंत्र्योत्तर ग्रामीण जीवन के विभिन्न संदर्भों को परिभाषित किया है।"⁶ इसमें परिवर्तित सामाजिक परिवेश, टूटती सामंती व्यवस्था, शोषण की परिवर्तित प्रणाली, आतंक, राजनीतिक पतन, मोहभंग, नई चेतना, अभावग्रस्त जीवन आदि का सूक्ष्मता से अंकन हुआ है। कथा के केन्द्र में गाँधीवादी आश्रम, विभिन्न राजनीतिक विचारधाराएँ और नई पीढ़ी में विकसित हो रही नई चेतना को रखा है। यह मूलतः ग्राम जीवन में उभरते नए अंकुरों की कथा है। इसमें यथार्थ भी है और भविष्य के संकेत भी। चार युवा पात्रों के माध्यम से ग्राम जीवन के विभिन्न संदर्भ, अंतर्विरोध और समाधान को प्रस्तुत किया है। प्रकाशकीय में भी यही संकेत मुखर होता है, "अग्निबीज" स्वतंत्रता के बाद, '५३, '५४ के आस पास के ग्रामीण संदर्भों में उभरते पात्रों की सामाजिक, राजनीतिक चेतना की विकास यात्रा को रेखांकित करनेवाले कथानक का पहला उपन्यास है।"⁶

तिलकराज गोस्वामी का 'चंदनमाटी' (१९८५) उपन्यास पंजाब के ग्रामीण परिवेश का एक संपूर्ण आलेख है। इसके केन्द्र में अमृतसर से चालीस किलोमीटर की दूरी पर अवस्थित ऐतिहासिक नगरी बाबा बकाला के नजदीक व्यास नदी के किनारे बसा राणीपुर ग्राम अंचल है। इसमें पंजाबी माटी से जुड़े जीवन की एक पूर्ण तसवीर सामने रखने का प्रयास दृष्टिगोचर होता है। "वस्तुतः इसे कहानी न कहकर उस गाँव के सामाजिक एवं सांस्कृतिक जीवन के चित्रों का जीवंत कोलाज कहना अधिक उपयुक्त होगा।" इसमें प्राकृतिक जीवन शैली, रीति-रिवाज, परंपराएँ, बदलते संदर्भ, अंतर्विरोध, सामंती मान्यताएँ, जमींदारों की कुटिलताएँ, पर्वत्यौहार, लोकगीत, लोककला आदि विभिन्न पहलुओं को प्रामाणिकता के साथ प्रस्तुत किया है।"⁹

'विकल्प' (१९८८) डॉ. रामदेव शुक्ल का गाँव की बदलती मानसिकता और भावबोध के मूल्यांकन को प्रस्तुत करनेवाला एक महत्वपूर्ण आँचलिक उपन्यास है। यह आयातकाल के पश्चात हुए सत्ता परिवर्तन की बेलाग कहानी है। उत्तरप्रदेश के राजापुर, डोमापुरवा इन पूर्वी अंचल को माध्यम बनाकर लेखक ने गाँव की वास्तविकता, सत्ता परिवर्तन, राजनीतिक विकल्प की स्थिति और गति, समस्याएँ, संघर्ष तथा बदलते मूल्यबोध को ग्रामचेतना के रूप में प्रस्तुत किया है। डॉ. ज्ञानचंद गुप्त के मतानुसार "विकल्प" उनके समाजार्थिक सरोकारों और ग्रामांचल की सार्थक चिंताओं को अभिव्यक्ति देनेवाला आँचलिक उपन्यास है।^{१०} लेखक ने शिक्षा, बरोजगारी, महंगाई, शोषण, पिछड़ापन, असुरक्षा, गरीबी, भ्रष्टाचार, राजनीतिक पतन, सदोष व्यवस्था, भ्रष्ट नेता आदि विभिन्न संदर्भों को इसमें समेटने का प्रयास किया है।

इनके अलावा ग्रामांचल पर लिखे गए उपन्यासों में नागार्जुन के 'बलचनमा' (१८५४), बाबा बटेसरनाथ, 'शिवपूजन सहाय का देहाती दुनियाँ' (१९२६), रामदरश मिश्र कृत 'जल टूटता हुआ' (१९६९), विवेकीराय का 'सोनामाटी' (१९८३) आदि उल्लेखनीय हैं।

अमृतलाल नागर द्वारा प्रणीत 'बूंद और समुद्र' उपन्यास का प्रकाशन सन् १९५६ में हुआ। प्रस्तुत उपन्यास का परिवेश मुख्यतः लखनऊ नगर है। इसकी सम्पूर्ण घटनाएँ चौक मुहल्ला से संयुक्त है। लेखक ने स्वयं इस संबंध में अपने विचार व्यक्त करते हुए लिखा है- "उपन्यास के क्षेत्र के रूप में मैंने लखनऊ और उसमें भी खासतौर पर चौक को ही उठाया है। यह इसलिये कि नागरिक सभ्यता की परंपरा देखने में बोली-बानी का रंग घोलने में मुझे सबसे अधिक सुभीता यहीं हो सकता है। जिन गलियों में मेरे उपन्यास की

घटनाएँ घटी हैं, वे गलियाँ, हू-ब-हू लगने पर भी लखनऊ के वास्तविक चौक में आपको ढूँढ़े नहीं मिलेगी। एक तरफ जहाँ शहर का असलीपन दरसाने के लिए मैंने यहाँ के अनेक नये-पुराने नागरिकों, अखबारों, संस्थाओं और स्थलों के वर्णन किये हैं यही नहीं बल्कि कक्षाक्षेत्र के काल में नगर में होनेवाली बहुत-सी घटनाओं का जिक्र किया है, वहाँ ही सारा चित्रण कहानी में गुंथ कर बैलोस भी है।"^{११}

इस प्रकार प्रस्तुत उपन्यास में लेखकने लखनऊ अंचल को इसका उपजीव्य बनाया है। दृश्य योजना की दृष्टि से प्रस्तुत कृति में हजरतगंज, अमीनाबाद, लालबाग, गोमती-तट तथा चौक आदि स्थलों के चित्र प्रस्तुत किये गये हैं।

मोहन राकेश के 'अंधेरे बन्द कमरे' (१९६९) में छठे दशक की दिल्ली की पृष्ठभूमि में कलाकारों, लेखकों और पत्रकारों की कनाट प्लेस और कॉफीहाउस में गहमागहमी तथा दूतावासों की पोश जिन्दगी के साथ-साथ गरीब और गन्दी कालोनियों की बजबजाती जिन्दगी का भी चित्रण किया गया है। मौजूदा समाज में, विशेषकर भारत के बड़े नगरों में, ऐसे अनेक मनुष्य नामधारी प्राणी हैं जिनकी जिन्दगी आवारा कुत्तों या कीड़ों-मकोड़ों से बेहतर नहीं। वे अनचाहे बच्चों के रूप में जन्म लेते हैं, लावारिस कुत्तों की तरह पलते हैं और एक दिन भूख, ठंड या रोग से मरजाते हैं; उनकी लाश ठेले या भैंसागाड़ी पर ढोकर किनारे लगा दी जाती है। इस प्रकार टूटते पारिवारिक संबंध, भारतीय जीवन मूल्यों का खलन एवं उब पैदा करनेवाली जीवनशैली का अंकन हुआ है।

मनोहर श्याम जोशी के 'कुरु कुरु स्वाहा' (१९८०) में भी मुम्बई के परिवेश में महानगरीय जीवन की विसंगतियों, अनिश्चितताओं, नैतिक मूल्यों तथा वहाँ के रहन-सहन, भौगदौड़, रहस्यमयता, देहव्यापार,

षड्यन्त्र आदि का चित्रण किया गया है। इसके लिए दृश्य और संवाद-प्रधान गप्प बायस्कोप की जो प्रविधि घड़ी गयी है उसमें मनोहर श्याम जोशी गप्पी नरेटर की भूमिका अदा करता है, जब कि मनोहर और जोशी अपने कार्यव्यापारों, वार्तालापों और मस्तिष्क की हरकतों से दृश्य बायस्कोप की रचना करते हैं। इस प्रविधि के द्वारा उपन्यासकार पारस्परिक कथानक, चरित्र-निर्माण, परिवेश रचना आदि को तोड़ने में सफल रहे हैं।

सन् १९६० में ही चित्रा मृदल का 'एक जमीन अपनी' नामक उपन्यास प्रकाशित हुआ, जिसका केन्द्रीय कथ्य बम्बई के महानगरीय परिवेश में विज्ञापन-जगत के ग्लैमर, मूल्यहीन प्रतियोगिता, तिकड़म, देह-व्यापार आदि है। इस परिवेश में स्त्री चाई कितनी भी योग्य हो, उसे भोग्य वस्तु के रूप में ही देखा जाता है। पत्नी और प्रेमिका के रूप में आधुनिक स्त्री की स्थिति कितनी त्रासद है, इसका अंकन चित्रा मृदल ने गहरी संवेदनशीलता के साथ किया है। 'एक जमीन अपनी' कथानक योजना की द्रष्टि से एक सुघटित और पठनीय रचना है। इसकी भाषा भी कथ्य के अनुरूप, साफ-सुथरी और सर्जनात्मक है, पर फिल्मी ढंग की भावुकता और कथा-योजना इसके प्रभाव को कम करती हैं।

इनके अलावा राजकमल चौधरी का 'शहर था शहर नहीं था।' (१९६०), गिरिराज किशोर कृत 'चिड़ियाघर' (१९६८), उपेन्द्रनाथ अशक का 'शहर में घुमता आईना' (१९६२), प्रभा खेतान के 'तालाबन्दी' (१९६१), 'छिन्नमस्ता' (१९६३), 'अपने अपने चहरे' (१९६४), 'पीली आँधी' (१९६६), प्रियवंद कृत 'परछाई नाच' (२०००), आदि उल्लेखनीय है।

संदर्भसूची :

१. रेणु फणीश्वरनाथ, 'मैलाआंचल', राजकमल प्रकाशन दिल्ली, २०००, भूमिका से
२. रेणु फणीश्वरनाथ, परती: परिकथा, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, २०००, पृ. १८
३. मिश्र रामदरश, पानी के प्राचीर, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, २००३, पृ. ११२
४. डो. त्रिभुवनसिंह, हिन्दी उपन्यास और यथार्थवाद, हिन्दी प्रचारक संस्था-वाराणसी, १९६५, पृ. ४४३
५. जगदीशचंद्र, धरती धन न अपना, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, १९६८, पृ. ६०
६. शिवप्रसाद सिंह, अलग अलग वैतरणी, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, १९६२, पृ. ४०
७. सिंहल डो. शशिभूषण, हिन्दी उपन्यास की प्रवृत्तियाँ, भारत प्रकाशन दिल्ली, २००२, पृ. १२०
८. मार्कडेय, अग्निबीज, लोकभारती इलाहाबाद, १९८१, पृ. २८
९. गौस्वामी तिलकराज, चंदन माटी, विकाल, कानपुर, १९८५, पृ. ६८
१०. साहनी भीष्म, आधुनिक हिन्दी उपन्यास, अभिनव प्रकाशन, दिल्ली, १९८६, पृ. ४०
११. नागर अमृतलाल, बूंद और समुद्र, राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली, २००१, पृ. २६

गोदान उपन्यास में चरित्र -चित्रण विषयक विशिष्टताएं

Dr. D. M. Rathod
Associate Professor in Hindi

चरित्र चित्रण उपन्यास का महत्वपूर्ण सौंदर्य याने तत्त्व है। लेखक कथावस्तु का विकास अपने पात्रों के व्यक्तित्व के माध्यम से करता है। इसलिए कथावस्तु के समान ही चरित्र चित्रण भी उपन्यास के लिए आवश्यक है। घटनाओं को विभिन्न प्रकार के पात्रों के माध्यम से प्रस्तुत करता है। बिना चरित्र से कोई घटना हो ही नहीं सकती। लेखक कथावस्तु के अनुसार पात्रों की रचना करता है। पात्रों के कार्य- व्यापार, आकृति, विचार, मन के भाव आदि सब उनकी कथा पर आधारित रहता है। कथावस्तु विश्वनिय तभी रहती है जब उपन्यास के पात्र भी विश्वनिय हो अर्थात् उपन्यास के पात्रों का भी चुनाव और उसका चुनाव और उसका चित्रण इस प्रकार किया गया हो कि उसकी आकृति, प्रकृति, उनके द्वारा किए जाने वाले कार्य, उनके संवाद सभी स्वाभाविक लगें। कोई पात्र किन परिस्थितियों में क्या कार्य करता है, परिस्थितियों में उलझ जाने के पर उसकी मानसिक स्थिति कैसी होती है अर्थात् उस समय वह क्या सोचता है, इन सभी बातों को उपन्यासकार स्वाभाविक रूप में पेश करता है। इस प्रकार उसके पात्र सजीव एवं विश्वनिय बन जाते हैं। इस इकाई में हम देखेंगे कि उपन्यास अपनी कथावस्तु को अधिक प्रभावशाली बनाने के लिए किस प्रकार के पात्रों का चुनाव करता है। चरित्र चित्रण के लिए किन- किन विधियों का चुनाव करता है। पात्रों को अधिक प्रभावशाली एवं सही बनाने के लिए लेखक किन गुणों को अधिक ध्यान में रखते है, आप इनकी जानकारी भी प्राप्त करेंगे।

हम चरित्र चित्रण का विश्लेषण करते समय देखेंगे कि लेखक ने विषयवस्तु के अनुकूल पात्रों का चयन करके किस प्रकार रचना को मौलिकता प्रदान की है। पात्रों को लेखक ने विश्वनिय और सजीव बनाया है। पाठ के माध्यम से हम यह भी जानेंगे कि मुख्य पात्र और गौण पात्र में क्या अंतर होता है तथा गौण पात्र किस प्रकार कथा को सशक्त बनाते हैं।

कोई भी कथा साहित्य में पात्रों और उनके चरित्र चित्रण का अत्यधिक महत्व होता है। इन्हीं चरित्र के माध्यम से उपन्यासकार जीवन का यथार्थ प्रस्तुत करता है। बहुत सारे उपन्यास के प्रारंभ में इसलिए लिखा रहता है कि इसके चरित्र पूर्णरूपेण काल्पनिक हैं। परंतु यह सत्य नहीं होता, एक भ्रमपूर्ण कथन ही होता है। इसकी सत्यता की सीमा मात्र यहीं तक सीमित होती है कि पाठक उन विशेषताओं एवं प्रवृत्तियों से सम्पन्न व्यक्ति को तो जानता है, पर उसके परिचित का वह नाम नहीं होता, जो उस औपन्यासिक चरित्र का नाम है। केवल नाम का फर्क हो सकता है, पर मूलभूत सत्य यही है कि उपन्यास के चरित्र और मानवीय जीवन के पात्रों में विशेष अंतर नहीं होता।

उपन्यासकार मानव जीवन ही जीता है, कोई दैवी जीवन नहीं। हमारे मध्य ही नहीं हमारी जीवनगत विषमताओं और कठिनाइयों से खूद उसका भी साक्षात्कार होता है और उसकी दूर्भावना का पान उसे भी करना पड़ता है। इसलिए स्वाभाविक है कि वह उस जीवन की उपेक्षा नहीं कर सकता और उसी से प्रेरणा ग्रहण कर अपने पात्रों का स्वरूप निर्धारित करता है। यह बात दूसरी है कि वे औपन्यासिक पात्र बराबर हमारी आंखों के सामने न रहें और हमारा उनका साक्षात्कार बराबर न होता रहे, पर मात्र इतने से ही हम उन्हें पूर्णतया काल्पनिक या निराधार नहीं कह सकते।

हमारे अपने जीवन में भी तो कितने ही ऐसे परिचित हैं, जिनसे रोज तो क्या, कदाचित वर्षों भी हम नहीं मिल पाते और भी कुछ मामलों में तो हम उनमें से कुछ से जीवन-पर्यन्त नहीं मिल पाते। फिर भी, हम उनके जीवन की प्रक्रियाओं, क्रिया-कलापों एवं उनकी सारी विशेषताओं से परिचित होते रहते हैं।

यहां यह अभिप्राय नहीं है कि उपन्यासकार वास्तविक जीवन जीने वाले मानव की उपन्यास में नकल मात्र करता है। यदि वह ऐसा करने का प्रयत्न करता है तो यह उसका दुराग्रह मात्र होगा, क्योंकि, मानव जीवन में व्यक्तियों को जीवन के क्षेत्र में गतिशील होना पड़ता है, जबकि औपन्यासिक पात्रों को उपन्यास के क्षेत्र में, जो आखिरकार शिल्प का एक अदभुत स्वरूप है।

उपन्यास जीवन के मौलिक व्यक्तियों की हूबहू अनुकृति नहीं करता। मानवीय-जीवन के केवल बाह्य क्रिया-कलापों से ही हम परिचित होते हैं, शेष बातें उपन्यासकार की कला और उपन्यास की अनिवार्य परिस्थितियों के माध्यम से ही स्पष्ट होती हैं। पात्रों की यथार्थता, उनकी जीवन्तता एवं सप्रमाणता कुछ ऐसी आवश्यक बातें हैं, जिनके कारण उपन्यास के पात्रों की प्रभावशीलता में अभिवृद्धि होती है।

उपन्यास, कहानी आदि गद्य विद्याओं में लेखक कथा के विकास लिए पात्रों की रचना करता है। बिना पात्रों के कोई घटना नहीं हो सकती। रचना के अनुकूल उपन्यासकार पात्रों का चुनाव करता है। वह पात्रों की आकृति, विचार, मन के भावों, उनके द्वारा किए गए कार्यों, अनुभवों आदि का चित्रण करता है। पात्रों में स्वाभाविकता और सजीवता लाने के लिए ही वह उपर्युक्त बातों का ध्यान रखता है। पात्रों के सफल चरित्रांकन के लिए उपन्यासकार में कल्पना-शक्ति का

होना आवश्यक है। अर्थात् वह ठीक-ठीक कल्पना कर ले कि अमुक पात्रों में अमुक गुण कैसे लाया जाए। अमुक पात्र की मानसिक स्थिति को किस प्रकार दर्शाया जाए या अमुक पात्र से किस प्रकार कार्य करवाया जाए। किसी रचनाकार की रचना तभी प्रसिद्ध पा सकती है जब उसमें वर्णित पात्रों की रचना महान उद्देश्य को लेकर की गई हो और महान उद्देश्यों को लेकर वही उपन्यासकार अपने पात्रों की रचना कर सकता है जो स्वयं भी महत् और संवेदनशील अंतर्दृष्टि रखता हो। किसी उपन्यास के पात्रों जो जीवन्तता है, उनके जो कार्यव्यापार है, उनके अंदर जो उठने वाली जो भावनाएं उन सब पर पाठकों को सहज रूप से विश्वास होने लगे। पात्रों के सुख-दुख के साथ वह भी अपने को सुख-दुखी महसूस करने लगे, तो मानना चाहिए की उस रचना के पात्र जीवन्त है और संवेदना जगाने की क्षमता रखता है। कोई पात्र यदि चमत्कारी या असंभव लगने वाला कार्य करता है, तो उसकी स्वाभाविकता प्रकट नहीं होती। वैसे ही पात्र ही विश्वास और जीवन्त होंगे जिनमें सहजता होगी।

चरित्रांकन के लिए लेखक कई प्रकार की विधियां का पालन करता है। कभी लेखक स्वयं पात्रों के बारे में कुछ कहता है, कभी पात्र आपस में वार्तालाप करते हैं जिनसे उनका चरित्र सामने आता है। कभी पात्र अपने बारे में या दूसरे पात्रों के बारे में या दूसरे पात्रों के बारे में सोचता है। इससे भी उसका तथा दूसरों का पात्रों का चरित्र स्पष्ट होता है। कभी कभी लेखक प्रसंगानुकूल उन घटनाओं का वर्णन करता है जिनका पहले वर्णन नहीं किया गया हो तथा कभी पूर्व घटित घटना को प्रत्यक्ष रूप में शब्दों के द्वारा स्पष्ट वर्णित करवाता है। इन विधियों द्वारा पात्रों का चरित्रांकन सामने आता है। हम इन्हें कई वर्गों में रख सकते हैं:

- 1) विश्लेषणात्मक पद्धति
- 2) संवादात्मक पद्धति
- 3) मनोवैज्ञानिक पद्धति
- 4) पूर्ववृत्तात्मक पद्धति

उपन्यास में चरित्र-चित्रण की अनेक विधियां हैं। उन्हें हम दो वर्गों में विभाजित कर सकते हैं: १. बहिरंग प्रणाली २. अंतरंग प्रणाली। जैसे चरित्र चित्रण की दो पद्धतियां और मानी जा सकती हैं - प्रत्यक्ष या विश्लेषणात्मक और अप्रत्यक्ष या नाटकीय। पर इन दो प्रणालियों की सारी विशेषताओं का समावेश सरलता से ऊपर के वर्गीकरण में किया जा सकता है, इसलिए ऊपर के वर्गीकरण को ही स्वीकार करना अधिक सुविधाजनक होगा।

बहिरंग प्रणाली में पात्रों का चरित्र चित्रण कई पद्धतियों से किया जाता है। प्रथम तो उसके नामकरण इस प्रकार किए जाते हैं, जिससे उनके चरित्र का एक सामान्य आभास पहले ही जाता है। दूसरा ढंग यह होता है कि उपन्यासकार अपनी ही और से अपने पात्रों के संबंध में सब कुछ कह देता है। वहां पाठकों को सोचने के लिए कुछ भी नहीं रह जाता। पात्रों की अच्छाई - बुराई का विवेचन उपन्यासकार स्वयं करता चलता है और अपना निर्णय भी देता जाता है। मुंशी प्रेमचंद में इस प्रवृत्ति का आधिक्य मिलता है। एक उदाहरण 'गोदान' से इस प्रकार है: "मालती बाहर से तितली है, भीतर से मधुमक्खी। उसके जीवन में हंसी- ही हंसी नहीं है। केवल गुड़ खाकर कौन जी सकता है, और जीए भी तो वह कोई सुखी जीवन न होगा। वह हंसती है, इसलिए कि उसे उसके भी दाम मिलते हैं। उसका चहकना और चमकना इसलिए नहीं है कि वह चहकने और चमकने को ही जीवन समझती है या उसने अपने

निजत्व को अपनी आंखों में इतना बढा लिया है कि जो कुछ करे, अपने लिए ही करें। वह इसलिए चहकती और विनोद करती है कि इससे उसके कर्तव्य का भार कुछ हल्का हो जाता है।" केवल इसी अंश में लेखक ने अपने पात्र की सारी विशेषताओं को स्वयं ही खोलकर प्रस्तुत कर दिया है। इस प्रणाली में व्याख्या एवं विश्लेषण का सारा उत्तरदायित्व स्वयं लेखक पर होता है।

इसलिए मानव वही है, जो हम आप उसे देखते हैं या वह स्वयं ही देखने में लगता है। मानव से भी बलवती होती है उसकी अन्तः प्रेरणाएं, जो पग-पग पर उसे निर्देशित करती है, उसके चरित्र को दिशाएं देती हैं, और उसका निर्माण करती हैं। ये अन्तः प्रेरणाएं उसके प्रत्येक आचरण, प्रत्येक व्यवहार और प्रत्येक बात की मूल में होती है। बिना इस अन्तः प्रेरणाओं को समझे हम कभी भी उस व्यक्ति को भली-भांति नहीं समझ सकते; क्योंकि मनुष्य का चरित्र आइसबर्ग के समान है, जिसका अधिकांश भाग पानी के भीतर रहता है और कुछ ही भाग ऊपर रहता है। बर्फ के उस पूरे भाग को समझने के लिए हमें पानी के भीतर छिपे हुए बर्फ के उस शेष भाग को भी भली-भांति समझना होगा; क्योंकि, वह अपूर्ण ज्ञान पर आधारित निर्णय है। उपन्यासकार भी अपने पात्रों के संबंध में पाठकों को पूर्ण ज्ञान देने के लिए उनकी अंतः प्रेरणाओं को स्पष्ट करता है। यही अंतरंग प्रणाली है। इसे 'गोदान' के एक उदाहरण से स्पष्ट किया जा सकता है, 'होरी बाहर खाट पर बैठकर चिलम पीने लगा तो फिर भाइयों की याद आई। नहीं, आज इस शुभ अवसर पर वह भाइयों की उपेक्षा नहीं कर सकता। उसका हृदय वह विभूति पाकर विराट हो गया था। भाइयों से अलग हो गया है, तो क्या हुआ, उनका दुश्मन तो नहीं है। यही गाय तीन

साल पहले आयी होती, तो सभी का उस पर बराबर अधिकार होता और कल को यही गाय दूध देने लगेगी तो क्या वह भाइयों के घर दूध न भेजेगा या दही न भेजेगा ? एसा तो उसका धरम है। भाई उसका बुरा चेतें, वह क्यों उनका बुरा चेतें। अपनी-अपनी करनी तो अपने-अपने साथ है।”

मुंशी प्रेमचंद ने इस प्रकार चरित्र चित्रण की इन दोनों प्रणालियों का उपयोग गोदान में अत्यंत कुशलता पूर्वक किया है। हां, इतना अवश्य कहा जा सकता है कि उनका आग्रह बहिरंग प्रणाली पर अधिक रहा है। गोदान में मुंशी प्रेमचंद के चरित्र चित्रण पर विचार करते समय पहली बात यह ध्यान रखनी आवश्यक है कि मुंशी प्रेमचंद ने जीवन के एक विराट एवं व्यापक परिवेश को इस उपन्यास में समेटने का प्रयत्न किया है, जिसके कारण उनके चरित्र चित्रण में सूक्ष्मता की अपेक्षा स्थूलता अधिक आ गई है। जहां उन्होंने आवश्यक समझा है, अपने पात्रों के संबंध में टीका-टिप्पणी करने में हिचक नहीं प्रकट की है। इसका परिणाम यह हुआ है कि उनके पात्र सिधे और सुलझे हुए रूप में ही हमारे सामने आते हैं। उनमें जैनेंद्र, अज्ञेय या इलाचन्द्र जोशी के पात्रों की भांति मनोवैज्ञानिक उलझनें या किसी भी प्रकार की रहस्यात्मकता नहीं है, जिनके संबंध में स्वयं पाठकों को अपनी ओर से सोचने या चिंतन-मनन करने की आवश्यकता हो।

चरित्र चित्रण के संबंध में ध्यान रखने वाली दूसरी बात यह है कि मुंशी प्रेमचंद एक आदर्शवादी कलाकार थे। यथार्थ पर बल देने के बावजूद आदर्शवाद उनके लिए उपेक्षणीय नहीं था। वे इस आदर्शवाद के प्रति इतने आग्रहशील थे कि प्रायः उन्हें उपन्यास-कला को ठोकर मारनी पड़ी है। हालांकि

यहां भी समझ लेना आवश्यक है कि उपन्यास के लिए किन्हीं भी बन्धे-बन्धाए नियमों का पालन करना अनिवार्य नहीं है, पर मुंशी प्रेमचंद ने अपने आदर्शवाद के मोह के कारण इन नियमों को जानबूझकर अनावश्यक रूप से तोड़ा है, जिसके कारण उनके पात्रों के जीवन में जो मोड़ आए हैं, वे कहीं-कहीं यांत्रिक से प्रतीत होते हैं और अस्वाभाविक लगते हैं। मालती मेहता के चरित्र में तो ऐसे यांत्रिक एवं अस्वाभाविक मोड़ प्रचुर मात्रा में मिल जाते हैं। सोना के ससुर का दहेज न मांगने के संबंध में लिखा गया पत्र भी मुंशी प्रेमचंद की सुधारवादी भावना के प्रति अतिरिक्त उत्साह का सूचक है।

मुंशी प्रेमचंद एक स्थान पर लिखा है, 'किसी चरित्र की रूपरेखा करते समय हुलिया-नवीसी की जरूरत नहीं। दो चार वाक्यों में मुख्य-मुख्य बातें कह देना चाहिए।' इस धारणा को उन्होंने गोदान के चरित्र चित्रण में पूरी तरह निभाया है। गोदान में चरित्र चित्रण संबंधी अन्य प्रमुख विशेषता अनुभाव चित्रण की है। मुंशी प्रेमचंद पुस्तकों की पाठशाला से नहीं, जीवन की पाठशाला से साहित्य के क्षेत्र में आए थे। मानव के भाव अनुभव विभिन्न परिस्थितियों में किस प्रकार रहते हैं, इसका उन्हें पूरा ज्ञान था। अपने पात्रों का चरित्र चित्रण करते समय उन्होंने इन भाव-अनुभव का भी चित्रण अपनी सूक्ष्म अन्तर्दृष्टि के माध्यम से किया है, जिसके कारण उनके चरित्र चित्रण में अधिक गहराई, मार्मिकता एवं प्रभावशीलता का समावेश हुआ है। ऐसे स्पष्ट करने के लिए दो एक उदाहरण गोदान से देने पर्याप्त होंगे। होरी का अपने झुर्रियों से भरे हुए माथे को सिकोड़ कर उत्तर देना, सालियों-सलहजों में हास्य-व्यंग करते समय होरी के गहरी सांवले पिचके हुए चेहरे पर मुस्कुराहट की मृदुता झलक पड़ती है।

किंतु यह सब होते हुए भी उपन्यासकार मानव जीवन के व्यक्तियों को ज्यों-का-त्यों ही अपने उपन्यासों के संसार में नहीं मिला बिठाता। ऐसा करना उसका दुराग्रह मात्र ही होगा; क्योंकि, मानव जीवन में व्यक्तियों को जीवन के क्षेत्र में गतिशील होना पड़ता है, जबकि औपन्यासिक पात्रों के क्षेत्र में, जो अन्ततोगत्वा कला का एक अन्यतम स्वरूप है। अतः उपन्यासकार जीवन के मौलिक व्यक्तियों की हूबहू अनुकृति नहीं करता। मानव जीवन के व्यक्तियों के केवल बाह्य क्रिया-कलापों से ही हम परिचित होते हैं। वे मन में क्या सोचते हैं, वहां छल-कपट है, दयाभाव है, स्वार्थ की गहन भावना है, या सहानुभूति की चरम सीमा; इन सब तथ्यों से हम पूर्णतया अपरिचित ही रहते हैं, जब तक कि वह व्यक्ति विशेषकर स्वयं हमसे यह न कहे कि वह ऐसा है। यह मान लेने में कोई आपत्ति नहीं होनी चाहिए कि यह संसार कुछ और नहीं, बाह्य प्रदर्शन का मरुस्थल मात्र है, जहां मानवीय जीवन-संवेदनाओं, व्यक्ति-मूल्य एवं सहानुभूतिपरक दृष्टिकोण का कोई मूल्य नहीं, कोई महत्व नहीं। यहां प्रत्येक व्यक्ति अपनी दुर्बलता एवं कुरूकताओं को मन में ही छिपाकर ऊपर से आदर्शवादिता का ऐसा आवरण डाल देता है कि व्यक्ति-व्यक्ति को पहचानना नितांत रूप से कठिन हो जाता है। पर उपन्यासों के क्षेत्र में ऐसा नहीं होता। उस संसार के पात्र हमारे अधिक निकट होते हैं। उसका समस्त जीवन हमारे रहस्य रहित रूप में फैला रहता है, उसका कुछ भी हमसे रहस्यपूर्ण नहीं रहता। किन्तु परिस्थितियों में उनके मन में किस प्रकार के भाव जन्म लेते हैं, वह क्या सोचते हैं, वह अंदर से उजले हैं या कल आदि सभी बातों से हम पूर्णतया परिचित रहते हैं, इसलिए उन पात्रों का मूल्यांकन करना हमारे लिए कठिन नहीं होता पर यह अंतर केवल आंतरिक भावनाओं से परिचित होने तक ही सीमित है। जहां तक

उनकी चरित्र गति विशेषताओं एवं प्रवृत्तियों का प्रश्न है, मानव-जीवन के व्यक्तियों से भिन्न नहीं।

इस दृष्टि से यदि गोदान की पात्र योजना पर विचार करें तो स्पष्ट होगा कि पात्र जीवन के यथार्थ से चुने गए हैं और उसका पूर्ण व्यक्तित्व हमारे सामने स्पष्ट होता है। उनके अंतर एवं बाह्य का पूर्ण चित्र संतुलित रूप में उपस्थित करने में मुंशी प्रेमचंद को कलात्मक सफलता प्राप्त हुई है। उन पात्रों को वास्तव में मुंशी प्रेमचंद ने गढ़ा नहीं है। उनमें अनगढ़ता है। ऐसा प्रतीत होता है कि समाज से कुछ लोगों को चुनकर उपन्यास के परिवेश में लाया गया है और वे उसी प्रकार के आचरण व्यवहार करते हैं जैसे कि साधारण मानव जीवन में कोई भी करता है। गोदान की पात्र योजना की यह एक बहुत बड़ी सफलता है। इन पात्रों का हमसे कुछ भी गोपनीय नहीं रहा जाता। होरी, धनिया, गोबर, रायसाहब, मालती, खन्ना और गोविंदी आदि अनेकनेक पात्र एक-के-बाद एक हमारे सामने आते रहते हैं, पर उनके आचरण व्यवहार, रूप-रंग और क्रिया-कलाप हमसे इतने परिचित हो जाते हैं कि उन्हें पहचानने में जरा भी कठिनाई नहीं होती, यहां तक की बहुत से स्थान पर मुंशी प्रेमचंद के न बताने के बावजूद किसी पात्र के कुछ कहने पर हम समझ जाते हैं कि यह पात्र ऐसा झूठ कह रहा है। ऐसा उसे परिस्थितियों से विवश होकर कहना पड़ा है, नहीं तो उसके मन की यथार्थ धारणाएं तो अमुक प्रकार की हैं। होरी और धनिया के संदर्भ में तो ऐसे प्रसंग बहुतायत से खोजे जा सकते हैं। हीरा के भाग जाने पर होरी और धनिया का आपसी संघर्ष और फिर थानेदार के आने पर धनिया का बदला जाना, झुनिया को अपने घर में शरण देने के बाद भोला को जवाब देने वाले प्रसंग मुंशी प्रेमचंद की चरित्र चित्रण का कल के सर्वश्रेष्ठ उदाहरण है।

यदि सीमाओं की बात करें, तो प्रकृति इस मानव सृष्टि की रचना करता है और उपन्यासकार अपने संसार की। रचनाकार दोनों ही हैं, पर दोनों में तात्विक अंतर होता है। प्रकृति न जाने कितने व्यक्तियों का निर्माण करता है, जो बिल्कुल भी दिलचस्प नहीं होते और जिनके साथ उठना-बैठना या जिनसे निकटता स्थापित करना हम श्रेयस्कर समझते, पर उपन्यासकार, इनके विपरीत, ऐसे पात्रों का सृजन करता है, जो दिलचस्प होते हैं, जिनका उपन्यास संसार में महत्वपूर्ण स्थान होता है। यह आवश्यक नहीं है कि प्रकृति द्वारा रचे गए सभी व्यक्ति इस संसार में महत्वपूर्ण स्थान ग्रहण करें- साथ ही यह संभव भी नहीं है। कहा जा सकता है कि उपन्यास में भी तो गौण पात्र होते हैं। हां, पर उपन्यासकार उन्हीं गौण पात्रों का निर्माण करता है, जो कथानक -विकास की दृष्टि से अनिवार्य होते हैं, अन्यथा नहीं। एक प्रकार से उपन्यासकार का निर्माण क्षेत्र कुछ सीमित होता है, प्रकृति का अत्यंत व्यापक। उस व्यापकता में वह महत्वपूर्ण और महत्वहीन दोनों प्रकार के पात्रों का निर्माण करता है, पर उपन्यासकार केवल आवश्यक पात्रों का ही निर्माण करता है, वह अनावश्यक पात्रों का भी निर्माण कर सकता है, पर ऐसा करने से उसका उपन्यास असफल ही रह जाता है। उसमें वह गठन नहीं आ पाता, जो एक अच्छे एवं सफल उपन्यास के लिए आवश्यक होता है।

गोदान में पहली बार पात्रों की परिकल्पना के संबंध में मुंशी प्रेमचंद की एक संतुलित दृष्टि नजर आती है। इसके पूर्व अपने उपन्यासों में वह अनेक अनावश्यक पात्रों का निर्माण डालते थे, जिनका संभालना उनके लिए कठिन हो जाता था। इसका परिणाम यह होता था कि उनके अधिकांश पात्रों को या

जो अकारण ही मृत्यु को वरण करना पड़ता था, या बिना भूमिका के बीच से ही गायब हो जाना पड़ता था। पर गोदान में ऐसा नहीं हुआ है। इसमें मुंशी प्रेमचंद ने उन्हीं पात्रों को स्थान दिया है, जो कथानक की आवश्यकता को ध्यान में रखते हुए सचमुच अनिवार्य थे। इन सभी पात्रों के संबंध में यदि किसी से कहा जाए कि वह किसी भी दो पात्रों को उपन्यास से निकाल दे तो उस व्यक्ति के लिए कठिनाई उपस्थित हो जाएगी। वह ऐसे एक पात्र का भी नाम न बता पाएगा, जिसका निकाल जाना वह उचित समझता हो। गोदान में महत्वपूर्ण और महत्वहीन दोनों प्रकार के पात्र हैं। होरी, धनिया, गोबर, झुनिया, मातादीन, नोहरी, दातादीन, पाटेश्वरी, सहुआइन, भोला, मालती, महेता रायसाहब, खन्ना, आदि महत्वपूर्ण पात्र हैं। रूपा, सोना, कामता, सरोज, सूर्यप्रताप आदि एक प्रकार से महत्वहीन पात्र हैं, पर उन्हें कथानक के सूत्र में मुंशी प्रेमचंद ने इतनी कलात्मक कुशलता से पिरोया है कि वे उपन्यास के अनिवार्य अंग बन जाते हैं। वे सभी कथानक का विकास करने और उसे अंतिम परिणीति तक ले जाने में बराबर सहयोग देते हैं। गोदान के चरित्र चित्रण एवं पात्र- योजना की यह प्रमुख विशेषता है।

पात्रों के संबंध में एक बात और भी आवश्यक होती है। उनका वास्तविक होना आवश्यक है। अवास्तविक एवं अयथार्थ प्रतीत होने वाले पात्र पाठकों के ऊपर कोई स्थायी प्रभाव डालने में असमर्थ रहते हैं। वे क्षण भर को आकर्षित भले ही कर ले, पर प्रभाव के स्थायित्व और आकर्षक की क्षणिकता में बड़ा अंतर है। प्रभाव की प्रतिक्रिया आंतरिक होती है, आकर्षण की बाह्य। प्रभाव मध को उद्वेलित करता है, आकर्षण केवल जिज्ञासा उत्पन्न करता है। वह वासनात्मक होता है, अतः जब भी ऐसा प्रतीत होता है कि इन पात्रों की

क्रियाएं, आचरण एवं व्यवहार अमानवीय हैं, इस सृष्टि के नहीं, अपितु कल्पना-जगत के हैं, या माध्यमिक धरातल के हैं, वही वह पात्र असफल होते हैं। वास्तव में उपन्यास- रचना किसी निश्चित उद्देश्य को सामने रखकर होती है। केवल मनोरंजन या कल्पनालोक का निर्माण करना उपन्यासकार का दायित्व नहीं है। उसका दायित्व सत्यान्वेषण, मूल्य- निर्माण और दिशा निर्देशन का है। अपने अनुभवों को उपन्यास के माध्यम से पाठकों तक पहुंचाना ही इसका उद्देश्य होता है और इसकी पूर्ति औपन्यासिक पात्र ही करते हैं। अतः इन पात्रों का वास्तविक होना आवश्यक है, क्योंकि तभी उपन्यासकार का उद्देश्य भी सफलतापूर्वक पूर्ण होता है।

यही कारण है कि गोदान में धनिया, होरी, गोबर, झुनिया आदि पात्र हमारे अत्यंत निकट प्रतीत होते हैं। उनमें वास्तविक और जीवन के प्रति सच्चाई है, संघर्ष के प्रति ईमानदारी है। उनमें यथार्थ की वह छाया प्रत्येक क्षण प्रतिबिंबित होती रहती है, जो उन्हें औपन्यासिक पात्रों की सीमा से एक कदम आगे बढ़ाकर माननीय बना देती है। उनके हाव- भाव वेश- भूषा, आचार व्यवहार सभी इतने यथार्थ प्रतीत होते हैं कि साधारण मानव और उनमें भेद करना कठिन हो जाता है शिक्षक को तो यह विश्वास करना भी कठिन हो जाता है। एक क्षण को तो यह विश्वास करना कठिन हो जाता है कि उपन्यास के पात्र हैं, हमारे आसपास, चारों तरफ रहने वाले लोग नहीं, जिन्हें हम रोज देखते हैं, जिनके साथ हम रोज उठते- बैठते हैं। डॉ. रामविलास शर्मा ने एक स्थान पर लिखा है कि चरित्र चित्रण के लिए शब्द चित्र ही एक साधन नहीं है; ज्यादा काम वार्तालाप से लिया जाता है। पात्रों की बातचीत से उनके चरित्र की विशेषता दिखाने में मुंशी प्रेमचंद ने कमाल किया है।

बातचीत बहुत ही स्वाभाविक होती है। शर्मा जी के इस कथन में पर्याप्त सत्यता है। वार्तालाप के माध्यम से चरित्र स्पष्ट करने में

अधिक नाटयता आती है और गोदान में यह बात प्रचुर मात्रा में मिलती है। श्रीमती सचीरानी के अनुसार मुंशी प्रेमचंद के प्रत्येक उपन्यास में अनेक पात्र एक साथ मिलते हैं, किंतु सबका व्यक्तित्व पृथक दृष्टिगोचर होता है। उन्होंने अपने यथार्थ चित्रण के बल से उनकी व्यक्तिगत रुचि, आदर्श- भावना तथा उनके स्वभाव की विशेष प्रवृत्तियों के, इनके बातचीत, रहन-सहन, रंग रूप, चाल- ढाल और उसके विशेष लक्षणों के चित्रण द्वारा उनका सच्चा चित्र पाठकों के समक्ष उपस्थित कर दिया है। हमें ऐसा प्रतीत होने लगता है कि वह सजीव चलते-फिरते नर-नारी, बाल- बालिकाएं, वृद्ध-तरुण अपने ही संगी व सहयोगी है, उनसे हमारा निकट का संपर्क है, हमारे हृदय को वे आकर्षित कर लेते हैं, अपनी और बरबस खींचते हैं, हम उनसे प्रसंगानुसार प्रेम तथा द्वेष करते हैं, उनकी हंसी के साथ हमारा आहर्द फूट पड़ता है, उनके आंसुओं के साथ हमारे अश्रु भी ढुलक पड़ते हैं। वे हमारी राग- विराग की वृत्तियों से इतना गहरा सम्बन्ध स्थापित कर लेते हैं, हमारे जीवन में इतने धुल-मिल जाते हैं, हम पर अपना व्यापक और स्थायी प्रभाव छोड़ जाते हैं कि हम उन्हें आजन्म नहीं भूल पाते।

गोदान में स्थिर पात्र भी है विकासशील पात्र भी। स्थिर पात्र अपरिवर्तनशील होते हैं। जीवन के सुख-दुख, करुणा एवं उल्लास, विषम अथवा अनुकूल परिस्थितियों- किसी का भी उन पर कोई विशेष प्रभाव नहीं पड़ता। वे समान स्थिति में ही रहते हैं। वे पात्र वास्तव में किसी-न-किसी वर्ग के प्रतिनिधि बनकर ही आते हैं। उपन्यासकार उस वर्ग की सारी प्रमुख

विशेषताएं ऐसे पात्रों में भर देता है और इन पात्रों से उस वर्ग के लोगो की समस्त सामान्य विशेषताओं का परिचय प्राप्त किया जा सकता है। गोदान में होरी स्वयं अपने में कोई पात्र नहीं हैं। वह भारत के उन असंख्य सीधे-सादे धर्म में गहन आस्था रखने वाले एवं नैतिकता का विशिष्ट मूल्यांकन करने वाले कृषकों का प्रतिनिधि हैं। जो जीवन भर संघर्षरत रहते हैं, जिन्हें परिस्थितियों की विषमता सदैव पराजित करती रहती है और अंत में उनकी अत्यधिक सज्जनता एवं आदर्शवादिता ही ले डूबती है। ऐसे पात्र स्वयं नहीं बदलते। उनके संबंध में केवल हमारी धारणा ही परिवर्तित होती है। इन पात्रों की कल्पना में एक लाभ यह होता है कि उपन्यासकार को बार-बार उनका परिचय देने की आवश्यकता नहीं पड़ती। होरी और धनिया के संबंध में मुंशी प्रेमचंद को बार-बार यह आवश्यकता नहीं पड़ती कि उनका परिचय दें और विशिष्ट परिस्थितियों में उनके किए गए आचरण को समझाएं या उनका स्पष्टीकरण करें। वे जैसे ही सामने आते हैं, पाठक उन्हें सहज ही पहचान लेते हैं; क्योंकि, वे जानती है कि इस पात्र की यह विशिष्ट प्रवृत्ति है, शुरू इसमें परिवर्तन होना संभव नहीं है।

होरी जैसे स्थिर पात्रों की परिकल्पना का लाभ यह होता है कि वे बराबर ही पाठकों की चेतना में स्मरणीय रहते हैं। उपन्यास को वे समाप्त कर देते हैं, छोटी-मोटी घटनाएं उन्हें भूल भी जाती हैं, पर होरी और धनिया जैसे पात्र उन्हें कभी नहीं भूलते। इसका एकमात्र कारण उनकी स्थिरता और परिस्थितियों में अपरिवर्तित रहना ही होता है। होरी के जीवन में न जाने कितनी विषम परिस्थितियां आईं, पर वह कभी परिवर्तित नहीं हुआ। उसकी आदर्शवादिता कभी खंडित नहीं हुई। वह टूटकर बिखर गया, पर कभी

झुका नहीं। इसी कारण वह पाठकों के लिए स्मरणीय बना रहता है। एच.जी.वेल्स के सभी उपन्यासों के पात्र स्थिर है। चार्ल्स डिकेंस के भी अधिकांश पात्र स्थिर है। मुंशी प्रेमचंद के अधिकांश उपन्यासों के पात्र स्थिर है।

गोदान में मालती, मेहता, रायसाहब, ओंकारनाथ आदि विकसनशील पात्र है। स्थिर पात्रों के विपरीत विकसनशील पात्र परिवर्तनशील होते हैं, उन पर परिस्थितियों का गहरा प्रभाव पड़ता है। जीवन के सुख-दुख, करुणा एवं उल्लास, आशा और निराशा उनके जीवन में नई दिशाएं निर्मित करती है। वास्तव में ये पात्र परिस्थितियों के प्रवाह में ही बहते चलते हैं और विकास प्राप्त करते रहते हैं। उनमें जो भी परिवर्तन होता है, उनके लिए उपन्यासकार को यथेष्ट प्रमाण देना पड़ता है, जिससे वे परिवर्तन अनायास न प्रतीत हो और उनकी सामाजिकता नष्ट न हो जाए। गोदान में ही मालती और मेहता में होने वाले परिवर्तनों का मुंशी प्रेमचंद ने बड़ी सूक्ष्मता से अध्ययन प्रस्तुत किया है। इसलिए वे हमारे लिए अप्रत्याशित नहीं प्रतीत होते। ओंकार नाथ की ही सिद्धांतवादिता की डींग हांकना, प्रत्येक परिस्थितियों में अपने स्वार्थ के अनुसार रंग बदलने का आधार मुंशी प्रेमचंद ने कुशलतापूर्वक बताया है। ऐसे पात्रों के परिवर्तन के मुंशी प्रेमचंद ने पर्याप्त कारण दिए हैं तथा उनके अंतरमन का अपनी सूक्ष्म अंतर्दृष्टि से गहरा विवेचन प्रस्तुत किया है, जिससे उनकी स्वाभाविकता बराबर बनी रहती है।

संदर्भ- ग्रंथ सूची:

1. डा.सुरेश सिनहा, गोदान: एक विवेचन, रीगल बुक डिपो, प्रकाशन, दिल्ली 1992 पृष्ठ-41
2. डा.सुरेश सिनहा, गोदान: एक विवेचन, रीगल बुक डिपो, प्रकाशन, दिल्ली 1992 पृष्ठ - 45

3. राबर्ट लिडिल: ए ट्रीटाइज आंव नोवेल, चिंतन
प्रकाशन, कानपुर 1960 पृष्ठ 91
4. जी.डब्ल्यु.एल्पोर्ट : पर्सनालिटी, साइकोलॉजिकल
इन्टरप्रेटेशन, 1951 पृष्ठ- 35
5. डो. कुमार विश्वास, आधुनिक हिन्दी साहित्य,पराग
प्रकाशन, पटना - 1965 पृष्ठ -55
6. राय डा. गोपाल, उपन्यास का शिल्प, बिहार हिन्दी
ग्रंथ अकादमी, पटना - 1963 पृष्ठ -35

वर्तमान समय में अनुवाद का महत्व

Dr. J. R. Jadav
Associate Professor

वर्तमान युग में प्रगति के पथ पर अनुवाद का महत्व पूर्ण योगदान रहा है। दिन प्रतिदिन अनुवाद का महत्व बढ़ता जा रहा है। इसलिए यह कहना उचित ही होगा कि अनुवाद एक सेतु का भी कार्य करता है। जिस तरह कंप्यूटर से हमें नई-नई टेक्नोलॉजी और नया ज्ञान प्राप्त होता है, उसी तरह अनुवाद के माध्यम से हमें विभिन्न राज्यों और देश की शिक्षा, संस्कृत, साहित्य, समाज के विषय में जानकारी प्राप्त होती है। अनुवाद एक समाज से दूसरे समाज, एक भाषा से दूसरी भाषा के बीच सेतु का कार्य करते हैं, क्योंकि हर भाषा का, हर समाज का एक विशिष्ट परिवेश होता है तथा उनकी विशेषताएं होती हैं जिसे अनुवाद द्वारा सभी के लिए आसान बनाया जाता है।

वर्तमान समय में हमारे लिए अनुवाद विधा पर हिंदी के मौलिक पुस्तक के अभाव को दूर करने की दिशा में भारतीय अनुवाद परिषद ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। अनुवाद से विचारों का आदान-प्रदान होता है और भाषाओं और संस्कृतियों की समृद्धि को बढ़ावा मिलता है। अनुवाद से विभिन्न देशों के साहित्य, विचार, अनुसंधान, राजनीति और सामाजिक सांस्कृतिक, विचारधाराओं से परिचित होता है।

अनुवाद कार्य बहुत सरल कार्य नहीं है। अनुवाद करते समय हमें विभिन्न कठिनाइयों का सामना करना पड़ता है। वैज्ञानिक साहित्य का अनुवाद करते समय तो विशेष कठिनाइयां नहीं आती हैं किंतु साहित्य के अनुवाद में अनुवाद को विभिन्न कठिनाइयों का सामना करना पड़ता है। साहित्य के अनुवाद में

सबसे कठिन कविता का अनुवाद होता है। साहित्य के अनुवाद में सबसे अधिक समस्याएं अनुवादक को मुहावरों एवं लोकोक्तियों के अनुवाद में आती हैं। कुछ विद्वानों का मानना है कि कविता का अनुवाद संभव नहीं है, किंतु आज यह बात गलत सिद्ध हो चुकी है। यदि कविता का अनुवाद करते समय स्रोत भाषा एवं लक्ष्य भाषा में सांस्कृतिक तथा देश-काल का बहुत अधिक अंतर न हो तो इसका अनुवाद करते समय अधिक कठिनाइयों का सामना नहीं करना पड़ता है। अनुवाद के बिना आज विश्व संपर्क ही कट जाने की स्थिति उत्पन्न हो सकती है।

यदि हम पीछे मुड़कर देखें तो प्राचीन समय की बात करें तो हम अनुवाद पाएंगे कि उस समय भी अनुवाद होते रहे हैं लेकिन आज की तरह से नहीं क्योंकि तब हम अपने देश की सीमाओं को लांघ हीं पाए थे। हमारे आदान-प्रदान देश के बीच न होकर, केवल राज्यों और शहरों आदि तक सीमित रहते थे लेकिन आज विश्व एक इकाई हो गया है। आज हम विश्व की सीमाएं बांध सकते हैं और उनके साथ कदम से कदम मिलाकर चलने में अनुवाद ही एक ऐसा जरिया है जिसके द्वारा हम विश्व की प्रतिस्पर्धा में भाग ले सकते हैं क्योंकि देश को विकसित करने के लिए हमें न केवल देश के अंदर रहकर, बल्कि देश के बाहर भी कार्य करने पड़ते हैं। इसके लिए सबसे पहले हमें जिस देश के साथ संबंध बनाना है, उसके विचार, संस्कृति, भाषा, राजनीतिक हलचल, उसकी अर्थव्यवस्था सभी के बारे में जानना होगा और यह तभी संभव है जब हमें उनकी भाषा समझ में आएगी। लेकिन उस देश की भाषा कोई एक व्यक्ति या दो चार लोग सिख भी सकते हैं परंतु सभी लोग उसे भाषा को सिख पाने का सामर्थ्य रखें ऐसा जरूरी नहीं है। इसलिए अनुवाद द्वारा वहां की

संस्कृति के बारे में लोगों को जानकारी मिल सकती है। यह बात केवल दूसरे देशों के लिए भी लागू नहीं होती बल्कि अपने देश के अंदर भी लागू होती है। क्योंकि यह भी जरूरी नहीं है कि एक प्रांत के लोग दूसरे प्रांत की भाषा और संस्कृति से अवगत हो। इसकी जानकारी हम उनकी पुस्तक पढ़कर या फिर अनुवाद की हुई पुस्तकों से भी पा सकते हैं।

संविधान लागू होने के समय सरकारी कामकाज का तकरीबन समस्त साहित्य अंग्रेजी में था, अतः साहित्य को हिंदी में सुलभ कराकर ही संवैधानिक जिम्मेदारियों का पालन हो सकता था। इसलिए 27 अप्रैल, 1960 को भारत के राष्ट्रपति ने एक आदेश जारी किया जिसमें कहा गया कि सरकारी कार्यालय हो आदि में जिन अधिनियमों, पुराने रजिस्ट्रों तथा अन्य प्रक्रिया साहित्य का प्रयोग किया जाता है, उनका हिंदी में अनुवाद कराया जाए। आज हिंदी में अनुवाद का कार्य बहुत बड़ी मात्रा में हो रहा है। यथा: संकल्प, सामान्य आदेश, संसद के समक्ष प्रस्तुत होने वाली सामग्री एवं रिपोर्ट आदि के अनुवाद की जवाबदारी संबंधित मंत्रालयों/विभागों पर डाली गई, वरिष्ठ एवं कनिष्ठ अनुवादक को आदि के पद सृजित किए गए तथा हिंदी अनुभागों की स्थापना की गई। इन्हीं व्यवस्थाओं के तहत भारत सरकार के समस्त मंत्रालयों, विभागों, संबंध एवं अधीनस्थ कार्यालयों, उपक्रमों, निगमों बैंको, बीमा कंपनियों, आदि बड़े-बड़े कार्यालयों में अनुवाद कार्य संपन्न हो रहा है।

सरकारी अनुवाद में भाषा की एकरूपता, सुगमता, पारिभाषिक शब्दों का प्रयोग आदि कुछ ऐसी बातें हैं जिनमें अनुवादक निरंतर अभ्यास एवं प्रशिक्षण से प्रवणता प्राप्त कर लेता है। सरकारी स्तर पर सेवाकालीन अनुवाद प्रशिक्षण की व्यवस्था केंद्रीय

अनुवाद ब्यूरो द्वारा पहले से ही की गई है तथा विभिन्न विश्वविद्यालय में अनुवाद के स्नातकोत्तर एवं पोस्ट एम.ए. डिप्लोमा पाठ्यक्रमों के द्वारा भी प्रशिक्षित एवं कुशल अनुवादक तैयार किया जा रहे हैं।

वर्तमान युग की क्रांति के पीछे विज्ञान का संम्बल है तथा विज्ञान के अनेकानेक अविष्कारों ने दूरियां कम कर दी है। रही सही दूरी अनुवाद ने समाप्त कर दी है। अनुवाद के माध्यम से समृद्ध विश्व भाषाओं के स्वतः खुल गए हैं। भारत जैसे बहुभाषी देश की एक सूत्रता अनुवाद में ही निहित है।

कोई भी अनुवादक जब अनुवाद करने बैठता है तो उसके द्वारा स्रोत भाषा -सामग्री के पठन से लेकर लक्ष्य भाषा में अनुवाद तैयार हो जाने तक के कार्य अर्थात् अनुवादक द्वारा 'अनुवाद कार्य आरंभ'से लेकर 'अनुवाद कार्य संपन्न'-इन दो बिंदुओं के बीच की समस्त प्रक्रिया अनुवाद प्रक्रिया कहलाती है। अनुवाद प्रक्रिया में अनुवाद की वे सब बातें या प्रक्रियाए समाहित होती हैं जिनसे होकर एक अनुवादक अपने अनुवाद कार्य के दौरान गुजरता है या जिन्हें साधना स्वरूप इस्तेमाल करके अनुवाद करता है। अनुवाद की प्रक्रिया में जिन-जिन पहलुओं को समाहित किया है, वे अनुवादक द्वारा अनुवाद प्रक्रिया के दौरान गुजरने के साक्षात् चरण हैं। अनुवाद की प्रक्रिया में एक अनुभवी अनुवादक अनुवाद करते समय मुख्य रूप से जिन सोपनो को महसूस करता है उन्हें यदि शाब्दिक अभिव्यक्ति दी जाए तो हम कर सकते हैं कि अनुवादक स्रोत भाषा से अनुवाद करते समय सर्वप्रथम पाठक की भूमिका निभाता है और स्रोत भाषा सामग्री का अर्थ ग्रहण करता है। अनुवादक द्वारा स्रोत भाषा सामग्री के पठन और उसके अर्थ ग्रहण के उपरांत वह द्विभाषिक की भूमिका निभाते हुए अर्थात्तरण करता है,

अतः द्विभाषिक की भूमिका और अर्थांतरण को अनुवाद प्रक्रिया का दूसरा सोपान कहा जा सकता है। अर्थांतरण के पश्चात अनुवादक स्रोत भाषा-सामग्री के स्थान पर लक्ष्य-भाषा की समतुल्य सामग्री में अनुवाद करता है तथा अर्थ संप्रेषण करता है। अतः अनुवाद प्रक्रिया के तीसरी सोपान को रचयिता की भूमिका और अर्थ संप्रेषण कहा जा सकता है। अनुवाद प्रक्रिया का अंतिम चरण समतुल्यता है। अनुवादक तीसरे सोपान से गुजरने के उपरांत स्रोत भाषा के लक्ष्य भाषा में किए गए अनुवाद के समतुल्य शब्दों, पदों, पदबंधों, उपवाक्यों आदि सभी पहलुओं को दृष्टि में रखकर स्रोत भाषा सामग्री के स्थान पर लक्ष्य भाषा सामग्री की समतुल्यता करता है। तथा त्रुटि पूर्ण स्थलों का वह इस सोपान में पता लगता है।

विविध भाषा परिवारों की भाषाओं को बोलने वालों में परस्पर सद्भाव बनाए रखने में अनुवाद का बहुत बड़ा योगदान रहा है। आज भी अनुवाद की एक सामाजिक आवश्यकता है। भारतीय भाषाओं में अनुवाद का विशेष महत्व रहा है। अनुवाद के माध्यम से भारतीय भाषाओं में किया जा रहे कार्यों का परिचय मिलता है।

अनुवाद एक विशिष्ट भाषा व्यवहार है। विशिष्ट होने के कारण अनुवाद सरल ना होकर एक जटिल कार्य है। अनुवाद एक भाषा की सामग्री का दूसरी भाषा में रूपांतरण करता है। अर्थात् एक भाषा में व्यक्त विचारों को यथासंभव समान और सहज अभिव्यक्ति द्वारा दूसरी भाषा में व्यक्त करना ही अनुवाद है। एक भाषा में कही गई बात को दूसरी भाषा में समान रूप से अभिव्यक्त कर पाना बहुत सरल कार्य नहीं होता। अनुवाद कार्य जटिल होने के कारण अनुवाद की इस जटिलता में प्रक्रियागत अनेक विचारणीय परिप्रेक्ष्य है

अनुवाद करने वाला अनुवादक, अनुवाद क्यों किया जाता है, अनुवादक अनुवाद में किन साधनों का उपयोग करता है, अनुवाद कार्य निष्पादन में अनुवादक किन युक्तियों का आश्रय लेता है, अनुवाद कार्य में कैसी-कैसी त्रुटियां हो जाती है ऐसे तथ्य जिनकी जानकारी होने से अनुवाद कार्य में सफलता मिलती है तथा एक सूत्रता जारी रहती है।

आज अनुवाद ने प्रत्येक क्षेत्र में अपने पैर पसार लिए हैं तथा भाषागत दूरी कम करने में या समाप्त करने में अनुवाद अपनी भूमिका निभा रहा है। आज वैश्विक उन्नति के शिखर पर अनुवाद के कारण ही भिन्न-भिन्न भाषा भाषियों को एक मंच पर स्थापित करके नापे जा रहे हैं। विश्व में तो क्या बल्कि ब्रह्मांड में कहीं भी कुछ भी घटित घटना अनुवाद के यान पर सवार होकर विश्व की सभी भाषाओं में तत्काल पहुंच जाती है। विज्ञान के आधुनिक आविष्कारों एवं जनसंचार माध्यमों ने इस गति को और अधिक त्वरित बनाया है। आज अनुवाद बहु भाषा भाषी समाज में अपरिहार्य अनिवार्य आवश्यकता बन गया है। अतः अनुवाद प्रशिक्षण का कार्य महाविद्यालय विश्वविद्यालय स्तर पर संपूर्ण रूप से किया जाने लगा है।

वर्तमान समय में मानव सभ्यता के प्रारंभ से ही अनुवाद कार्य होता आया है। मनुष्य के मन में उठे विचारों की भाषा में प्रस्तुति एक तरह से अनुवाद ही है। एक अनुवादक जब अनुवाद कार्य करने बैठता है तो उसे अनुवाद करते समय किसी खास प्रक्रिया से गुजरना पड़ता है। वह अनुवाद आरंभ करने से अनुवाद पूर्ण करने के बीच जिन-जिन सोपानों से गुजरता है, वे सभी सोपानों अनुवाद प्रक्रिया के ही सोपान तो हैं। अनुवाद करते समय महत्वपूर्ण बात यह है कि अनुवादक अपने अनुवाद में मूल की आत्मा को

सुरक्षित रखें। वह अपने हिसाब से जोड़-तोड़ कर सकता है, काट पीट भी कर सकता है, बड़े-बड़े वाक्य को छोटे-छोटे कई वाक्य बना सकते हैं तथा छोटे-छोटे वाक्यों के लक्ष्य भाषा की प्रकृति के अनुसार बड़े-बड़े वाक्य भी बना सकता है। ऐसा करने में अनुवादक को बस एक ही बात ध्यान में रखनी होती है कि आत्मा सुरक्षित बनी रहे, मूल की प्राणवान संजीव रचना लक्ष्य भाषा में जाकर निष्प्राण निर्जीव रचना न बन जाए। अतः अनुवादक को प्रक्रिया प्रवेश करने का जादू आना चाहिए तथा इसके लिए उसे पर पूर्व प्रवेश करने की चेष्टा करनी चाहिए तथा मूल लेखक के साथ मानसिक तादात्म्य बिठाने की कोशिश करनी चाहिए। मूल रचना तथा लेखन की मानसिकता के साथ जितना अधिक तादात्म्य अनुवादक स्थापित कर पाएगा इसका अनुवाद उतना ही अधिक मूल्य के प्रति निष्ठावान बन पाएगा, साथ ही, वह अनूदित रचना लक्ष्य भाषा में मूल की वैचारिकता को उतनी ही अधिक स्पष्ट कर पाएगी।

जिस गति से विज्ञान और प्रौद्योगिकी के क्षेत्र में प्रगति हो रही है इस गति से अनुवाद की आवश्यकता बढ़ती गई है और अनुवादक को इस प्रगति के साथ कदम से कदम मिलाकर चलने की जरूरत है। वैसे तो अनुवादक की कोई सर्वसम्मत परिभाषा दे देना संभव नहीं है फिर भी विभिन्न विद्वानों ने विभिन्न रूपों में परिभाषित करने का प्रयास किया है। हमारे विचार में भाव, रूप और शैली की दृष्टि स्रोत भाषा के संपूर्ण तथ्य को लक्ष्य भाषा में अभिव्यक्त करना ही अनुवाद कहलाता है। अनुवाद करने के लिए अनुवादक को संबंधित भाषाओं का ज्ञान होना सबसे पहले अनिवार्य है। इसके बिना अनुवाद संभव नहीं है। इस शब्द में कहा जा सकता है कि अनूदित रचना में वैसी ही सहजता होनी चाहिए जैसी हम मौलिक रचना

में देखते हैं। दूसरे शब्दों में, दोनों को पढ़कर यह नहीं मालूम होना चाहिए कि कौन सी मूल रचना है और कौन सी अनूदित। अनुवाद करते समय अनुवादक को दोहरी भूमिका का निर्वाह करना होता है। अर्थात् पहले तो स्रोत भाषा का पाठक होता है और जब वह मूल पाठ का अनुवाद लक्ष्य भाषा में करता है तब वह लेखक की भूमिका में आ जाता है। इस प्रकार कहा जा सकता है कि किसी भी रचना के अनुवाद में अनुवादक की भूमिका मौलिक लेखक से कहीं अधिक महत्वपूर्ण हो जाती है।

वैज्ञानिक साहित्य का अनुवाद करते समय अनुवादक की पृष्ठभूमि विज्ञान की होनी चाहिए तभी श्रेष्ठ अनुवाद किया जा सकता है। इसके लिए मात्र स्रोत भाषा और लक्ष्य भाषा जानना ही पर्याप्त नहीं है। अनुवादक को विषय का ज्ञान एवं संबंधित पारिभाषिक शब्दावली का ज्ञान अवश्य होना चाहिए। वैज्ञानिक साहित्य की भाषा सुनिश्चित और स्पष्ट होती है। पारिभाषिक शब्द से एक ही अर्थ प्रगट होता है, दूसरे या तीसरे अर्थ की इसमें कोई गुंजाइश नहीं होती।

वैज्ञानिक अनुवाद में सार अनुवाद या अनुकूलन के लिए कोई स्थान नहीं है क्योंकि इससे तथ्यों की प्रामाणिकता सुरक्षित रखना कठिन हो जाता है परंतु जो वैज्ञानिक रचनाएं सामान्य पाठकों के लिए हों या जिसका उद्देश्य जनसाधारण को विज्ञान संबंधी जानकारी देना हो उनमें थोड़ी बहुत स्वतंत्रता ली जा सकती है जितनी उसे विषय को बोधगम्य बनाने या मूल तथ्यों को स्पष्ट करने के लिए आवश्यक हो।

वर्तमान समय में अनुवाद ने जहां एक और समाज में अपनी स्थिति को सुदृढ़ किया है एवं आज लगभग हर विषय क्षेत्र के मोर्चे पर वह तैनात है, वही इस प्रकार के आक्षेप पीड़ा दायक तो है ही, साथ ही

चिंता जनक भी है। यह सही है कि किसी भी धारणा के बनने की प्रक्रिया काफी मध्य होती है और यह धारणा व्यवहार की कसौटी से उभर कर आती है। वह धारणा, पक्ष में भी हो सकती है और विपक्ष में भी। इसी प्रकार सटीक भी हो सकती है और पूर्वाग्रह वाली भी हो सकती है। वह धारणा एकांगी भी हो सकती है और अनुभवहीनता अथवा ना समझी का परिणाम भी।

निष्कर्ष रूप में यही कहा जा सकता है कि भिन्न भाषा भाषियों से संपर्क के लिए अनुवाद की सामाजिक सांस्कृतिक आवश्यकता सिद्ध है। अनुवाद, आज के युग की अनिवार्य आवश्यकता बन चुका है। इस कारण अनुवाद का अधिकाधिक प्रसार नितांत अनिवार्य है। यह कार्य तलवार की धार पर चलने के समान कठिन है। भाषा में व्यक्त भावो, विचारों, एवं अनुभवों के आदान-प्रदान के इस माध्यम-सूत्र को प्रस्तुत करने वाले इस विषय क्षेत्र को वस्तुतः विश्व भाषा के रूप में देखे जाने की आवश्यकता है। अनुवाद का विश्व भाषा के रूप में मान्यता प्राप्त होने से इसका कोई विरोध नहीं होगा। कारण मानव सभ्यता के विकास में बाधा पहुंचाने वाले मूल कारण 'भाषा भिन्नता' की समस्या नहीं रहेगी। और यह मानव का सर्वाधिक हित साधन साधक सिद्ध होगी।

संदर्भ सूची:

1. अनुवाद के विविध परिप्रेक्ष्य: डो.रामगोपाल सिंह जादौन पृष्ठ 9
2. अनुवाद की परंपरा: डो.रामगोपाल सिंह जादौन पृष्ठ-23
3. अनुवाद निरूपण:डो.भारती गोरे
4. अनुवाद भारती, त्रिमासिक पत्रिका, अखिल भारतीय अनुवाद परिषद अहमदाबाद
5. अनुवाद: सिद्धांत और प्रयोग, डो.जी. गोपीनाथन
6. 'अनुवाद पत्रिका'. भारतीय अनुवाद परिषद दिल्ली।
7. जनसंचार माध्यम और अनुवाद: डॉ.रामगोपाल सिंह. पृष्ठ 45

जीवनआदर्शों के प्रदाता : कवि कुलगुरु कालिदास

Dr. Nayana C. Patel
Associate Professor in Sanskrit

‘कवि कुलगुरु’ कालिदास भारतीय साहित्य के जाज्वल्यमान रत्न हैं। काव्य मर्मज्ञों ने उन्हें ‘कविता कामिनी का विलास’ कहा है। राष्ट्र कवि कालिदास काव्य और नाटक दोनों में समान अधिकार रखते हैं। संस्कृत वांग्मय की “अनामिका” उपाधि केवल इसी महान कवि को प्राप्त है। कविताकामिनीकान्त तथा सरस्वती के वरदपुत्र महाकवि कालिदास परम शैव थे। इनकी प्रसिद्धि विश्व के समस्त देशों में महाकवि के रूप में है और उन-उन देशों के विद्वानों ने इन रचनाओं का अपनी भाषाओं में रूपांतर करके इनका सादर प्रचार एवं प्रसार किया है। ऐसा स्नेह अन्य किसी कवि की रचनाओं को प्राप्त नहीं हुआ।¹ उनके संदर्भ में प्रसिद्ध उक्ति है-

“पुरा कविना गणनाप्रसंगे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदास।
अद्यापि तत्तुल्य कवेरभावादानामिकासार्थवती बभूव ॥”

अर्थात् प्राचीन कवियों की गणना के विषय में उन्हें ‘कनिष्ठिकाधिष्ठित’ बताकर, उनकी तुलना में ठहरने वाले किसी अन्य प्रतिस्पर्धी कवि के अस्तित्व की संभावना का प्रत्याख्यान किया है। कालिदास भारतीय संस्कृति के चिरंतन आदर्शों को कान्तासम्मित अभिव्यक्ति प्रदान करने वाले सारस्वत कवि हैं। महाकवि कालिदास भारतीय साहित्य की सर्वश्रेष्ठ विभूति हैं। महर्षि अरविन्द का कथन है कि वाल्मीकि, व्यास तथा कालिदास प्राचीन भारतीय साहित्य की अंतरात्मा के प्रतिनिधि हैं और सबकुछ नष्ट हो जाने के बाद भी इनकी कृतिओं में हमारी संस्कृति के प्राणतत्त्व सुरक्षित रहेंगे। वास्तव में जातीय प्रतिभा ने सत्यं, शिवं और सुन्दरम् के अनुसन्धान में जो बहुमूल्य मणि-रत्न

प्राप्त किए, वे सभी कालिदास की रचनाओं में एकत्र संनिविष्ट हैं।² भारतीय संस्कृति ने जिन मूल्यों को-आदर्शों को अपनी दीर्घकालीन साधना तथा अनुभव के आलोक में प्रतिष्ठित किया, उनकी नितांत मंजुल एवं प्रभविष्णु व्यंजना कालिदास के काव्यों में संपन्न हुई है। ‘ईशावास्योपनिषद्’ में कहा गया है-“हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्” अर्थात् सत्य का मुख स्वर्ण कलश से ढंका हुआ है।³ वस्तुतः जीवन की अग्नि को प्रज्वलित रखने के लिए सौंदर्य के सुवर्ण का आकर्षण अत्यंत आवश्यक है। कालिदास ने सौंदर्य का, आ-कंठ एवं आ-प्राण आस्वादन किया था, किन्तु मूल्यों की तुला पर उसे कभी आत्यंतिक महत्त्व प्रदान नहीं किया। सौंदर्य-सागर के संपूर्ण आवर्त-विवर्तों में पाठक अथवा भावक को निमज्जित करा कर, कालिदास उसे शिव के पुनीत आदर्श-लोक की ओर मोड़ देते हैं और अंततः लौकिक प्रेयस के ऊपर पारलौकिक श्रेयस का अमर संदेश सुना जाते हैं। ‘रघुवंश’ में हम दिलीप के त्याग से यात्रा प्रारंभ कर अग्निवर्ण के उत्कट भोग में पहुँच जाते हैं। इस तरह त्याग और भोग एक बिंदु पर मिल जाते हैं। जिस उत्साह से महाकवि दिलीप की गौभक्ति को वर्णित करते हैं, उससे कहीं अधिक उत्साह के साथ भोग-विलास का भी वर्णन करते हैं। श्रेय और प्रेय जीवन का लक्ष्य है। कालिदास कभी श्रेय से प्रेय की ओर कभी प्रेय से श्रेय की ओर क्रियाशील रहते हैं। श्रेय की अनुभूति यहाँ आत्मिक सौंदर्य को घनीभूत करती है। आत्मा का उन्नयन ही अध्यात्म है और रघु का अपूर्व दान और दिलीप के अपूर्व त्याग का जो चित्रण हुआ है, वह उज्वल आध्यात्मिक मूल्यों का निरूपण है। चरित्र के माध्यम से जीवन के अवदात मूल्यों का उद्भावन कालिदास का आत्मिक सौंदर्य है।

कालिदास के विचार एवं आदर्श तत्कालिन मान्यताओं से मिलते हैं। उनकी रचनाओं में जीवन, समाज, शिक्षा, राज्यतंत्र, नारीत्व, पुरुषत्व, प्रभृति सभी विषयों से सम्बंधित आदर्शों की अभिव्यक्ति हुई है। कालिदास धर्म, अर्थ, काम तथा मोक्ष में विश्वास करते हैं—“धर्मार्थकामोक्षाणामवतारे।” (रघुवंश, 10/84) मोक्ष के लिए ‘मुक्ति’ ‘अपवर्ग’ ‘अनपायिपद’ ‘अनावृत्तिमयपद’ इत्यादि शब्दों का उन्होंने प्रयोग किया है।⁴ मनुष्य को कर्म का फल भोगना पड़ता है और ज्ञान से कर्म दग्ध होता है। गीता के इस कथन में कालिदास विश्वास करते हैं—“इतरो दहने स्वकर्मणा ब्रवते ज्ञानमेव वहिनना।” (रघुवंश, 8/20) कालिदास ने यज्ञ की महिमा का बार-बार निरूपण किया है। ‘रघुवंश’ में वे कहते हैं—“हे महात्मन! यज्ञाग्नि में विधिवत् डाली गई आहुतियों से वर्षा होती है जिससे शस्यों से नवजीवन प्राप्त होता है।” (रघुवंश, 1/62) ‘रघुवंश’ के तृतीय सर्ग में ‘अश्वमेध’ यज्ञ की महिमा का व्याख्यान है।

इसमें संदेह नहीं कि कालिदास का जन्म प्रकृति की मधुमयी गोद में हुआ था और उनका शैशव भी इसी में बीता था। आश्रम-वर्णन में कालिदास का अनुराग एवं आत्मीयता को देखकर यह मान लेने में कोई आपत्ति नहीं दिखाई देती कि उसकी कौमारवस्था भी प्रकृति की कोमल छाया में बीती। कालिदास की रचनाओं में तपस्या की महिमा का वर्णन अनेक स्थलों पर हुआ है। तपोवन हमारी भारतीय संस्कृति की पहचान है। तपोवन में आचार और शिष्टाचार भी है। राजा दुष्यंत तपोवन पहुँचते ही अपना राजमुकुट उतारकर आश्रम में प्रवेश करते हैं। आचार-विचार और पुष्पादि के माध्यम से सौंदर्य प्रदान करते हैं। आश्रम में पवित्रता की अनुभूति होती है। कालिदास ने भारतीय संस्कृति को इसीलिए तपोवनों में चित्रित

किया है। ‘रघुवंश’ में वशिष्ठ आश्रम एवं वाल्मीकि आश्रम इसी सौंदर्य संस्कृति को अवदात रूप देते दिखाई पड़ते हैं। ‘अभिज्ञानशाकुंतल’ में ‘धर्मारण्य’ तथा ‘तपोवनों’ की हमारी आस्थाओं को शुद्ध करने की क्षमता का बहुत बार उल्लेख हुआ है। प्रथम अंक में दुष्यंत कहता है कि आओ हम लोग पवित्र आश्रम के दर्शन से अपने को पुनीत करें।⁵ ‘कुमारसंभव’ में उमा और शिव की तपस्याओं का विशद वर्णन मिलता है। ‘अभिज्ञानशाकुंतल’ में तपस्विओं की महिमा का कथन किया गया है। ऋषि लोग बड़ी शांत प्रकृति के होते हैं, तथापि उनमें इतना तेज होता है।⁶

महाकवि कालिदास ने ऋषि मारीच के तप में तन्मय होने का वर्णन किया है। उन्होंने तप की महत्ता प्रदर्शित करते हुए आलेखित किया है कि ऋषि सांसारिक मोह-माया से विरक्त हुए दैहिक संतापों से दूर आश्रम में वृक्ष की टूँठ के समान हो गए हैं। यहाँ तपस्या की उस अवस्था का वर्णन किया गया है कि जिसमें मनुष्य की आत्मा साक्षात् ब्रह्मलीन होकर परमात्मा के दर्शन करती है। राजा दुष्यंत को इन्द्र द्वारा दैत्यों के नाश हेतु बुलाने पर आकाश मार्ग से जाते हुए मातलि ऋषि मारीच के आश्रम के विषय में बताते हैं कि यहाँ के ऋषि-मुनिओं का शरीर वल्मीक से भर गया है, छाती पर साँप की केंचुलियाँ चिपक गई है, गले में सूखी बेलें उलझी हैं, कन्धों तक लटकी हुई जटाओं में पक्षियों ने घोंसले बना दिए हैं।⁷ कवि कालिदास ने अप्राप्य वस्तु भी तपस्या के प्रभाव से प्राप्य है, यह दर्शाया है। यहाँ और एक दृश्य का जिक्र हुआ है, राजा दुष्यंत मारीच के आश्रम में तपस्या में मग्न व समाधिस्थ ऋषियों को देखकर कहते हैं—यहाँ ये तपस्वी उन वस्तुओं के बीच में बैठकर तप कर रहे हैं, जिन्हें पाने के लिए अन्य ऋषि तपस्या किया करते हैं। यहाँ पर ये लोग कल्पवृक्षों के

वन की वायु पी-पीकर जीते हैं, सुनहरे कमल के पराग से सुवासित जल में स्नान करके पूजा-पाठ करते हैं, रत्नशिलाओं पर बैठकर समाधि लगाते हैं और अप्सराओं के बीच में बैठकर संयम साधते हैं। अन्यत्र कालिदास ने तपस्वियों के तप को अक्षय फलवाला प्रदर्शित किया है।

धार्मिक क्रियाकाण्डों के अंतर्गत दान का विशेष महत्त्व है। वेदों एवं ग्रंथों में वर्णित आख्यानो के अनुसार भारतभूमि पर अपना सर्वस्व अर्पण करने वाले अनेक दानवीर हुए हैं। मनु दान की महिमा प्रदर्शित करते हुए कहते हैं कि इस संसार में रहते हुए मानव जिस अभिलाषा से युक्त होकर दान करता है, वह उसे जन्म-जन्मांतर में प्राप्त करता है।⁸ श्रद्धापूर्वक वेदज्ञानी ब्राह्मणों को नित्य दिए जाने वाले दान का वर्णन 'मालविकाग्निमित्र' में मिलता है।⁹ 'रघुवंश' के पांचवे सर्ग में 'दान' का महत्त्व वर्णित है। दान करना त्याग का ही एक दूसरा रूप है। किसी वस्तु के प्रति मोह को त्याग कर निःस्वार्थ भाव से उसका दान करना उस मनुष्य की उदारता का परिचायक है।

व्यक्तिगत जीवन में कालिदास ने आत्मसंयम तथा आत्म बुद्धि को सविशेष महत्त्व दिया है। 'रघुवंश' में वे कहते हैं-रात्रि के अंतिम प्रहर में उठने से मन शांति तथा स्फूर्ति का अनुभव करता है। "पश्चाद्यामिनीयामात्मसादयिव चेतना।" (रघुवंश, 17/1) संध्या, ध्यान, पूजा, अर्चना इत्यादि जीवन को उदात्त बनाने के लिए अपेक्षित है। जो पूज्य एवं आराध्य हैं, उनके प्रति तनिक भी अनादर के भाव से मनुष्य का सुख-सौख्य खंडित हो जाता है।¹⁰

समाज में रहते हुए मनुष्य किसी न किसी रूप में एकदूसरे से सम्बन्धित है। संबंधों के इसी जाल को समाज कहते हैं। अतः इन संबंधों को स्थापित करने

तथा समाज को सुसंगठित करने व सुचारू रूप से चलाने के लिए प्रत्येक व्यक्ति को अपने-अपने कर्तव्यों का ज्ञान होना आवश्यक है। परिवार समाज की प्राथमिक इकाई है। परिवार के अंतर्गत माता-पिता, भ्राता-पुत्र, पति व पत्नी आते हैं। अतः परिवार को स्थायित्व प्रदान करने के लिए प्रत्येक पारिवारिक सदस्य को अपने कर्तव्यों का पालन करना चाहिए। सामाजिक कर्तव्यों के अंतर्गत राजा, प्रजा, गुरु व मित्र आदि के कर्तव्य आते हैं। महाकवि कालिदास ने पारिवारिक और सामाजिक कर्तव्यों को विशेष रूप से आलेखित किया है। 'अभिज्ञानशाकुंतल' में उन्होंने राजा का कर्तव्य पीड़ितों की रक्षा करना बताया है। राजा दुष्प्रति शिकार खेलते हुए एक मृग का पीछा करते हैं, वहाँ आश्रम के समीप दो ऋषिकुमार उन्हें शस्त्र चलाने से रोकते हुए कहते हैं-हे राजन! आश्रम का मृग है, इसे नहीं मारना चाहिए क्योंकि-

"तत्साधुकृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकं।

आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि ॥"¹¹

कालिदास ने अपने राजाओं को प्रजा के प्रति कर्तव्यों की याद हमेशा दिलाई है। उनके राजा ब्राह्मणों के भक्त, प्रजा के भरण-पोषण की चिंता करनेवाले तथा प्रजा के सच्चे बन्धु थे। 'रघुवंश' के प्रथम, पंचम, अष्टम तथा चतुर्दश सर्ग में कालिदास ने सम्राट के इसी आदर्श को बार-बार संकेतित किया है। राजा का कर्तव्य केवल प्रजा की रक्षा ही नहीं, अपितु तपोवन भी राजा द्वारा रक्षणीय होते हैं; इसके भी कुछ उदहारण हमें मिलते हैं। उनका एक अतिरिक्त कर्तव्य तपोवन की रक्षा व तपोवन में होनेवाले यज्ञ की रक्षा करना है। 'विक्रमोर्वशीय' में प्रजा के प्रत्येक प्राणी की रक्षा करना राजा का कर्तव्य प्रदर्शित किया है। दानवों द्वारा उर्वशी को पकड़े जाने पर उसकी सखियाँ प्रलाप करती हैं।

राजा उन्हें धैर्य धारण करने के लिए कहते हैं । आपदग्रस्तों की रक्षा करना ही राजा का कर्तव्य है ।

वैदिक युग से ही माँ पूजनीय रही है । इस सृष्टि में माँ का स्थान सर्वश्रेष्ठ है । मानव की जन्मदात्री व निर्मात्री दोनों ही माँ है । माता ममता का सागर है, इसीलिए वह लक्ष्मी के समान मान्या-पूजनीया है । माता का धर्म समाज, परिवार व संसार को स्वर्ग बनाना है । माता का कर्तव्य पुत्र का उचित पालन एवं उसके कर्तव्यों का ज्ञान कराना है । 'विक्रमोर्वशीय' में यही कर्तव्य-परायणता दिखती है । माता की झोली सदैव आशीर्वाद से भरी होती है । उर्वशी बहुत समय पश्चात लौटे अपने पुत्र द्वारा प्रणाम करने पर आशीर्वाद देती है-"वत्स ! पितरमाराधयन् भव ।"¹² ममतामयी माता का चित्र यहाँ कालिदास ने बहुत ही बारीकी से वर्णित किया है ।

पारिवारिक कर्तव्यों के अंतर्गत पिता का कर्तव्य प्रमुख है । भारतीय संस्कृति में पिता परिवार का कर्ता व रक्षक माना जाता है । गृहस्थाश्रम में रहते हुए पिता का कर्तव्य समस्त परिवार की आवश्यकताओं की पूर्ति करना, पारिवारिक तथा सामाजिक कर्तव्यों का पालन करना है । महाकवि कालिदास ने शकुंतला के गान्धर्व-विवाह का समाचार ज्ञात होने पर ऋषि कण्व द्वारा पिता के इस कर्तव्य को सुन्दर रूप प्रदर्शित किया है । इसी नाटक में कवि कालिदास ने पिता के कर्तव्य पालन एवं प्रेम का सुन्दर चित्रण किया है । महर्षि कण्व शकुंतला को विवाहोपरांत पतिगृह भेजने पर प्रसन्न भी होते हैं, साथ ही साथ दुःखी भी । आश्रमवासियों के व्याकुल होने पर उन्हें धैर्य रखने की सीख देते हुए कहते हैं-"अर्थो ही कन्या परकीय एव ।"

महाकवि कालिदास ने जिस तरह से माता-पिता की पारिवारिक एवं सामाजिक जिम्मेदारियों का

निर्वहन कैसे किया जाए उस और संकेत दिए हैं, उसी प्रकार से पत्नी के कर्तव्यों की ओर निर्देश किया है । उन्होंने पत्नी का कर्तव्य पतिगृह में ही रहते हुए, विस्मृत हो जाने पर भी दासी रूप में रहना, ऋषिकुमारों के द्वारा आलेखित किया है । राजा दुष्यंत शापवश शकुंतला को पहचानने से इन्कार करते हैं तो ऋषिकुमार पत्नी के कर्तव्य का स्मरण कराते हुए शकुंतला को वहीं छोड़ देते हैं और कहते हैं-

"यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा त्वमसि किम्

पितुरुत्कुलया त्वया ।

अथ तु वेत्सि शुचि व्रतमात्मनः पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥"¹³

हमें ज्ञात है कि संसार में पहले से ही गुरु का महत्त्व कितना रहा है ! गुरु ही मनुष्य का सच्चा मार्गदर्शक होता है । महाकवि कालिदास ने "गुरु का कर्तव्य योग्य शिष्य को अपनाना है" यह कथन राजा के माध्यम से वर्णित किया है क्योंकि शिष्य की अयोग्यता गुरु की बुद्धि का परिचायक होती है । 'मालविकाग्निमित्र' नाटक में गुरु गणदास और हरिदास में से गुरु की योग्यता अथवा श्रेष्ठता शिष्य की योग्यता अथवा श्रेष्ठता पर आधारित कर निर्णित प्रदर्शित की गई है । कालिदास वैदिक संस्कृति के ज्ञाता थे, उन्होंने गुरु के विद्यादान को मात्र व्यापार न बताकर सरस्वती पूजा माना है ।

पौराणिक धर्म की भांति ही, कालिदास में मनु आदि स्मृतिकारों के प्रति आदर है । ब्राह्मण, क्षत्रिय आदि वर्णों के निश्चित कर्तव्यों तथा ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ और संन्यास के निश्चित आश्रमों पर कालिदास ने जोर दिया है । समाज की उन्नति के लिए वे इनका पालन जरूरी समझते हैं ।¹⁴ उनके राजा प्रथम वय में ब्रह्मचर्य का पालन करते हैं, तो तृतीय वय में पुत्र को

राज्य देकर पत्नी सहित वन की 'तरुच्छाया' का सेवन करते हैं। (रघुवंश, 3.70) इस आधार पर हमें लगता है कि महाकवि कालिदास पौराणिक ब्राह्मणधर्म तथा वर्णाश्रमधर्म के प्रबल पोषक हैं। कालिदास की दृष्टि में जीवन का सत्य कर्म की अपेक्षा गंभीर अनुभूति में निहित है और भाव जहाँ चक्रित होता है, अन्तर मथित, आकुलित, और व्यथित होता है, इन्हीं क्षणों में जीवन का सत्य कला का सौंदर्य बनकर प्रस्फुटित होता है। कालिदास का कथन है कि जीवन का सत्य विविध और विचित्र घटनाओं में नहीं, बल्कि उसकी सार्वजनीनता, सार्वभौमिकता तथा घटनाओं से छनकर संपीडित होने वाले अनुभवों में निहित रहता है।¹⁵ भक्ति भी मानवजीवन का सत्य है-आदर्श है। शिव के प्रति कालिदास की आस्था स्मरणीय है। 'ऋतुसंहार' को छोड़कर इनके प्रायः सभी काव्य-नाटकों में शिवास्था और भक्ति दृष्टिगत होती है। 'रघुवंश', 'कुमारसंभव' और 'मेघदूत' में घटना के माध्यम से शंकर के प्रति आस्था और भक्ति को व्यक्त किया गया है।

निष्कर्ष रूप में कहें तो हम कालिदास की कवित्व प्रतिभा को यहाँ अंशमात्र प्रस्तुत कर पाए हैं, वस्तुतः इनकी योग्यता को भारतीयों ने ही नहीं; अपितु विदेशियों ने भी बखानी है। इनकी कीर्ति-पताका चहुँदशी लहराई है। कालिदास की यह नितांत विशेषता रही है कि उन्होंने अपनी लेखनी को हमेशा मन की स्रोतस्विनी माना और उसे निरंतर लोक-कल्याण के हेतु बहने दिया। इनके द्वारा निर्मित पात्रों के माध्यम से उपदिष्ट होकर मानव अपना मार्ग प्रशस्त कर सकता है। महाकवि कालिदास ने 'रामायण', 'महाभारत' और पुराण साहित्य में निहित चरित्रों से भी उत्तम चरित्रों का सर्जन किया है, जिनका अनुकरण कर मानव आदर्श व्यक्तित्व और चरित्र का निर्माण कर

सकता है। महाकवि कालिदास की सभी रचनाओं में हमें कर्तव्यों का सुंदर निर्वाह मिलता है। इन्होंने अपने नाटकों के पात्रों के माध्यम से उच्च आदर्शों एवं कर्तव्यों का मर्यादित रूप समाज के समक्ष रखा है, जो समाज को सदैव प्रेरणा देता रहेगा।

संदर्भ संकेत :

1. त्रिपाठी, ब्रह्मानंद / शास्त्री, पण्डित रामतेज : कालिदास-ग्रंथावली, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, संस्करण-2023, पृ.655
2. तिवारी, डॉ.रमाशंकर : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, षष्ठ संस्करण-1999, प्राक्कथन से
3. इशोपनिषद, 15
4. कालिदास : रघुवंश, 8/15, 7/51, 7/53
5. पुण्याश्रम दर्शनेन तावदात्मानं पुनीमहे। (अभिज्ञानशाकुंतल, अंक-1)
6. कालिदास : अभिज्ञानशाकुंतल, 2/7
7. वही, 7/11
8. मनुस्मृति, 4/234
9. त्रिपाठी, ब्रह्मानंद / शास्त्री, पण्डित रामतेज : कालिदास-ग्रंथावली, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, संस्करण-2023, पृ.635 (मालविकाग्निमित्रम्, अंक-5)
10. कालिदास : रघुवंश, 1/79
11. कालिदास : अभिज्ञानशाकुंतल, 1/10
12. त्रिपाठी, ब्रह्मानंद / शास्त्री, पण्डित रामतेज : कालिदास-ग्रंथावली, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, संस्करण-2023, पृ.558 (विक्रमोर्वशीयम्, अंक-5)
13. कालिदास : अभिज्ञानशाकुंतल, 5/25
14. व्यास, डॉ.भोलाशंकर : संस्कृत कवि-दर्शन, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, पुनर्मुद्रित संस्करण-2004, पृ.77
15. त्रिवेदी, डॉ.राजेन्द्र : कालिदास और तुलसी की सौंदर्य-चेतना, जय भारती प्रकाशन, इलाहाबाद, प्रथम संस्करण-2007, पृ.165

वैदिक संस्कृति में पर्यावरण का माहात्म्य

Shivam K. Dave
Research Scholar in Sanskrit
Saurashtra University Rajkot

भारतीय वैदिक संस्कृति का एक अद्वितीय स्थान रहा है। हमारे भारत वर्ष में सबसे बड़ा महत्त्व पर्यावरण का है, क्योंकि हम सबका जीवन ही पर्यावरण पर आधारित है। यदि सभी ओर से देखें तो पर्यावरण का संरक्षण और संवर्धन करना हमारा परम कर्तव्य है। वेदों में पर्यावरण रक्षा विषयक उल्लेख पर्याप्त मात्रा में प्राप्त होते हैं। यद्यपि वैदिक युग में पर्यावरण प्रदूषण की समस्या का नितान्त अभाव था, तथापि क्रान्तदर्शी वैदिक ऋषियों का इस ओर पर्याप्त ध्यान था। वर्तमान में पर्यावरण की समस्या भारत में विशेष रूप से विकराल रूप धारण कर चूकी है। वैदिक ऋषियों को इस समस्या के भयंकर रूप धारण करने का पहले ही ज्ञान था, अतः एव वैदिक संहिताओं में तथा वैदिक साहित्य में इस समस्या के निवारण का यत्र-तत्र विशेष उल्लेख मिलता है।

मनुष्य द्वारा प्रकृति- पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु एवं आकाश से जब अनुचित तथा अत्यधिक मात्रा में छेड़खानी या मलिनीकरण होता है, तब प्रदूषण की समस्या का आरम्भ होता है। इस समस्या की उत्पत्ति का सबसे बड़ा कारण जनसंख्या में अत्यधिक वृद्धि है। जनसंख्या में वृद्धि से वनभूमि का नगरीकरण, जंगलों के वृक्षों का नाश, प्राकृतिक जलस्रोतों का दूषित होना, प्राणवायु की न्यूनता, जगह-जगह गन्दगी का फैलना, गमनागमन के आधुनिक साधनों द्वारा अत्यधिक मात्रा में धूमवमन तथा उद्योगों द्वारा बेरोक-टोक जलवायु का प्रदर्शित करना आदि अनेक कारण आधुनिक काल में पर्यावरण प्रदूषण के जनक हैं।¹

आज के समय में वातावरण के प्रदूषण के साथ ही ध्वनि- प्रदूषण भी बढ़ता जा रहा है। इन सब प्रकार के प्रदूषणों से बचने के लिए वेदों में विविध प्रकार के उपाय प्रदर्शित हैं। यदि हम इनसे बचना चाहते हैं तो हमें वेदों में प्रतिपादित उपायों को अपनाना होगा। वैदिक युग में मानव जीवन के हितार्थ पर्यावरण की रक्षा, प्रकृति से निकटता तथा घर में अग्निहोत्र की परमावश्यक व्यवस्था थी। वेदों में प्रकृति के विभिन्न रूपों को देवता माना गया है। प्रकृति के इन रूपों की पूजा एवं सत्कार का विधान है। पृथ्वी, जल, (नदियों के रूप में), वायु आकाश और तेज (सूर्य, चन्द्र, नक्षत्र मण्डल तथा उषा आदि रूप), वनस्पति, पर्वत और षड्ऋतुओं आदि प्रायः प्रकृति के सभी रूपों का देवता स्वीकारा गया तथा इन सभी को पूजा जाता था। ऋतुओं के क्रम को तथा ऋतुओं की प्रक्रिया को अथर्ववेद में यज्ञ की संज्ञा दी गई है। 'स यज्ञियो यजति यज्ञियाँ ऋतून्'।² प्रकृति के अनवरत यज्ञ के साथ घर-घर में हवन करने का विधान है। यदि प्रत्येक ऋतु में प्रतिदिन यज्ञ, हवन का आयोजन हो, जिसमें सुगन्धित तथा औषधिय गुणोंवाले द्रव्यों की घृत के साथ आहुति दी जाए, तो प्रदूषण आज भी निष्प्रभावी बनाया जा सकता है। अथर्ववेद में जल, वायु तथा वनस्पति पर पर्यावरण की शुद्धि तथा सुरक्षा निर्भर है - ऐसा कहा गया है इन तीनों की शुद्धि एवं संतुलन से प्रदूषण की समस्या स्वतः समाप्त हो जाएगी -

त्रीणि च्छन्दासिं कवयो वि येतिरे पुरुरूपं दर्शतं
विश्वचक्षणम् ।

आपो वाता औषधयस्तान्येकस्मिन् भुवन आपितानि।³

उपर्युक्त मन्त्र में औषधि शब्द का अर्थ वनस्पति वृक्ष लतादि है। अतः जल, वायु और वनस्पति को शुद्ध एवं सुरक्षित रखने से ही पर्यावरण की शुद्धि एवं सुरक्षा सम्भव है। एतदर्थ वनों का समुचित मात्रा में

सुरक्षित रहना परमावश्यक है। मानवजीवन के लिए वनों और उद्यानों में पशु-पक्षियों की जीवनरक्षा भी अपेक्षित है। उसके फलस्वरूप वातावरण की शुद्धि से स्वस्थ जीवन सम्भव होगा। अतः भारतीय संस्कृति में तपोवनों का महत्त्वपूर्ण स्थान है। तपोवनों में जहाँ वृक्ष-लतादि प्रफुल्लित एवं विकसित होते थे, वहाँ यज्ञ हवानादि की प्रक्रिया भी निरन्तर चलती थी। मासिक और वार्षिक यज्ञों के साथ हवन प्रतिदिन होता था। इस प्रकार तपोवनों का पर्यावरण रक्षा में पर्यावरण का महत्त्वपूर्ण योगदान था।

पर्यावरण शुद्धि में जल का अपना महत्त्व है। जल न केवल हमारे पीने के काम आता है, अपितु अन्न, वनस्पति आदि की उपज का भी यही मुख्य कारण है। अतः जल जीवन के लिए परमोपयोगी एवं परमावश्यक तत्त्व है। अशुद्ध जल मानव मात्र के लिए कष्टों तथा घातक रोगों का कारण तो है ही, अन्न एवं वृक्षादि के लिए भी नाशक सिद्ध होगा। अतः ऋग्वेद में शुद्ध जल को रोगों की औषधि तथा अमृततुल्य कहा है यथा-

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्व वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥

आप इद् वा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः ।

आप सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् ॥

अप्स्वनन्तरमृतम्, अप्सु भेषजम् ॥⁴

शुद्ध जल को कृषि वनस्पति और औषधियों के लिए परमावश्यक कहा गया है। ऋग्वेद की एक ऋचा के अनुसार-"तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथः । आपो जनयथा च नः ॥" (ऋग्वेद १०.९.३) यजुर्वेद में तो पूरी प्रकृति का संरक्षण, परिपालन, सन्तुलन बनाए रखे तथा प्रकृति को किसी प्रकार की हानि न पहुँचाने की बात आदेशात्मक रूप में स्पष्ट प्रतिपादित है। वहाँ यह भी कहा गया है कि वनस्पति

सौ गुणा पुष्पित पल्लवित होकर हमें हजार गुणा लाभान्वित करेगी।

द्या मां लेखीरन्तिकं मा हिंसीः पृथिव्यासम्भवः ।

अयं हि त्वा स्वाधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते

सौभगाय ।

अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह

सहस्त्रवल्शा वि वयं रुहेम ॥⁵

'अथर्ववेद' में जल को शुद्ध रखने और शुद्ध जल से परिपूर्ण सरोवर को घर में समीप निर्मित करने का आदेश स्पष्ट रूप में प्राप्त होता है-

इमा आप प्र भराभ्ययक्ष्मा यक्ष्मनाषनीः ।

गृहानुप प्र सिदाम्यमृतेन सहाग्निना ॥⁶

उपर्युक्त वैदिक संहिताओं के मन्त्रों में जहाँ प्रकृति के परिपालन, रक्षा तथा इसे हानि न पहुँचाने की बात कही गई है; वहाँ प्रकृति की रक्षा के साथ मानवमात्र के सर्वतोमुखी विकाश को भी प्रमुख स्थान दिया गया है। अर्थात् मानव की प्रगति, कल्याण तथा आरोग्य को प्रकृति की रक्षा तथा वृद्धि के साथ जोड़ा गया है। यदि प्रकृति का संरक्षण एवं संवर्धन होगा तभी मानव का भी संरक्षण एवं संवर्धन होगा। प्रकृति की सुरक्षा और शुद्धि के साथ निश्चय ही मानव की सुरक्षा एवं समृद्धि का समवाय सम्बन्ध है, आधाराधेय भाव सम्बन्ध है। मानव जीवन का आधार है प्रकृति का संतुलन एवं संरक्षण अतः इस तथ्य को उपेक्षित नहीं करना चाहिए।

जल के साथ वायु की शुद्धि एवं शुद्धि की सुरक्षा भी हमारे जीवन के लिए परमावश्यक है। वायु प्राण है, प्राण के बिना जीवन सम्भव ही नहीं है। जल के बिना कतिपय दिवस बिताए जा सकते हैं। वायु के बिना तो कतिपय पल भी नहीं बिताए जा सकते। ऋग्वेद में वायु को 'अमृत का कोष' कहा गया। वायु को सब रोगों की एकमात्र औषधि बताया गया है।

यददो वात ते गृहेअमृतस्य निर्धिर्हितः । ततो नो देहि
जीवसे ॥

उक्त मन्त्र में शुद्ध वायु को औषध, आरोग्यवर्धक, सर्वरोगहर एवं दीर्घायु प्रदान करने वाला बताया गया है । अतः इसका संरक्षण परमावश्यक है; एसा तभी सम्भव है, जब हम शुद्धि को क्रिया कलाप में सर्वोच्च प्राथमिकता दे । 'यजुर्वेद' के मन्त्र में भी वायु को शुद्ध रखने तथा आकाश में किसी प्रकार की कुचेष्टा करके इसे प्रदूषित न करने का भाव व्यक्त किया है ।

इसके अतिरिक्त भूमि, अन्न तथा वनस्पतियों की रक्षा एवं शुद्धि का भी वर्णन वेदों में मिलता है । भूमि को वेदों में माता तथा देवता माना गया है । पृथ्वी की पूजा का भी विधान है । जो पूज्य हो, माता तथा देवता हो, उसे मलिन करने की धृष्टता कौन कर सकता है ? 'यजुर्वेद' के मन्त्र ५.४३ में 'पृथिव्या सम्भव' कहकर 'अथर्ववेद' के पृथ्वीसूक्त १२.१ के ६३ मन्त्रों में और अन्य अनेक स्थलों पर देखने मिलता है-

माताः भूमिः पुत्रो अहं पृथ्व्याः ।

पर्जन्य पिता स उ नः पिपर्तु ॥⁷

पृथ्वी को माता और पर्जन्य मेघ को पिता कहा गया है । पृथ्वीसूक्त में ही सुरभित होने तथा स्वयं के पृथ्वी के समान सुरभित-सुगन्धित होने की कामना की गई है । वैदिक काल में भूमि को माता, स्वयं को इसका पुत्र, अंतरिक्ष में स्थित पर्जन्य मेघ को पिता मानने वाले भारतीय जन धरा को अथवा आकाश को अपवित्र करने की कल्पना भी नहीं कर सकते थे । आज धरा को हमने कितना दूषित-प्रदूषित कर दिया है । आकाश को दूषित वायु से भर दिया है । इस समस्या का समाधान केवल जनसंख्या पर नियन्त्रण तथा मलिन द्रव्यों के उत्सर्जन पर पूर्ण प्रतिबन्ध और हवन का प्रचार एवं समाज में इसके अधिकाधिक प्रयोग द्वारा ही सम्भव है । इस प्रकार हम समाज को स्वस्थ और सुखी बना

सकते हैं । पृथ्वी एवं जलवायु के शुद्ध होने पर ही वनस्पति, औषधियाँ, अन्न तथा वन आदि खाद्य पदार्थ स्वास्थ्य तथा आरोग्य प्रद हो सकते हैं । 'अथर्ववेद' में स्वच्छ भूमि तथा स्वच्छ वातावरण आदि को 'विश्वभेषजी' जैसे मानद विशेषणों से संबोधित किया गया है ।

यावतिषु मनुष्या भेषजं भिषजो विदुः ।

तवतीर्विश्वभेषजीरा भरामि त्वामभि ॥

पुष्पवतीः प्रसुमतिः फ़लिनिरफ़ला उत ।

समान्तर इव दुर्हामस्मा अरिष्टतातये ॥⁸

शुद्ध भूमि में उपजी, शुद्ध पानी से सिंचित तथा शुद्ध वातावरण में पनपी वनस्पति पर्यावरण को शुद्ध और सुगन्धित बना देती है और दोषों को नष्ट कर देती है । वनस्पतियाँ प्राणीमात्र को जीवनशक्ति प्रदान कराती है ।

वेदों में अश्वस्थ वृक्ष (पीपल का पेड़) का बहुत महत्त्व प्रदर्शित है । यह अहोरात्र प्राणवायु प्रदान करता है । यह पेड़ पुंसवनकारक होने के साथ परम आरोग्यकर भी है । इसमें देवों का निवास बताया गया है । काश्मर्य, (गम्भारी) गुल्गुलु (गुग्गुल) को वातावरणशोधक, पर्यावरणरक्षक तथा स्वास्थ्यसंवर्धक स्वीकार किया गया है ।⁹

अस्वस्थो देवसदनस्तुतीयस्यामितो दिवि ॥

शमि अश्वस्थमारुढस्तत्र पुंसवनं कृतम् ॥

न तं यक्ष्मा अरुन्ध्यते नैनं शपथो अश्रुते ।

यं भेषजस्य गुल्गुलोः सुरभिर्गन्धोअशनुते ॥

काश्मर्यमयाः परिधयो भवन्ति रक्षसामपहत्यै ॥

- कृष्णयजुर्वेद (मैत्रायणी शाखा ३.७.९)

पर्यावरण रक्षा के विषय में अथर्ववेद का शान्ति सूक्त हमें दृष्टिगोचर होता है । प्रत्येक पूजा-पाठ के पूर्व हम कहते हैं कि पृथ्वी हमें शान्ति दे, अंतरिक्ष जल, औषधियाँ और वनस्पतियाँ सभी शान्ति दे अर्थात्

इनमें व्यतिक्रम न हो। अथर्ववेद में कामना कि गई है कि वर्षाजल हमें सुख दे 'शिवा नः शन्तु वार्षिकिः'। यही नहीं, 'ऋग्वेद' के सप्तम मण्डल के १००, १०१ सूक्त 'पर्जन्य सूक्त' की ऋचाओं द्वारा शीघ्र ही अनावृष्टि दूरकर वनस्पतियों और औषधियों का सम्वर्धन करानेवाली, दुर्भिक्ष दूर करनेवाली और सुख शान्ति प्रदायिनी वर्षा की कामना की है।

'अथर्ववेद' के १२ वें काण्ड के प्रथम सूक्त के ६३ मन्त्र 'पृथ्वीसूक्त' तथा तीसरे काण्ड का 'कृषसूक्त' भूमि और कृषि की महनीयता का दिग्दर्शन करता है यथा - 'नाना वीर्या औषधिर्या बिभर्ति पृथ्वी नः प्रधतां राध्यान'। अर्थात् नाना औषधि वाली पृथ्वी मेरे लिए विस्तृत एवं समृद्ध हो। आगे कहा गया है कि हे पृथ्वी! तुम्हारे गिरी-पर्वत हिमाच्छादित हों, वन सुखदायी हो, विभिन्न रंगोंवाली, भूमि पर मैं अपराजित, अनाक्रान्त और अक्षत होकर रहूँ। 'अथर्ववेद' ६.७१.०३ में कामना की गई है कि अन्न मेरे लिए स्वादिष्ट एवं कल्याणकारी हो। 'शिवं मह्यं मधुमदस्तवन्नम्'।¹⁰

मानव एवं पर्यावरण के मध्य अटूट सम्बन्ध पुरातन काल से है। पर्यावरण के साथ यह सम्बन्ध जीवन मूल्य पर आधारित रहा है। मानव में प्रकृति के प्रति अनुराग इतना अधिक है कि उससे अलग अस्तित्व की कल्पना नहीं की जा सकती और इसी भावात्मक जुड़ाव का वर्णन वेदों में है। वेदों के वर्णन इस बात की ओर इंगित करते हैं कि हमारे मनीषियों ने समूची प्रकृति को देवतुल्य मानकर उसकी रक्षा हेतु विभिन्न विधान रचे। ऋषियों ने प्राकृतिक संतुलन को बनाए रखने को जन सामान्य की धार्मिक आवश्यकता बताई। यजुर्वेद में तो यत्र-तत्र पर्यावरण रक्षा के भाव दृष्टि गोचर होते हैं।¹¹

निष्कर्ष :

हमारे मनीषियों ने पर्यावरण शुद्धिकरण के लिए शान्ति मन्त्र से पर्यावरण घटकों का स्तवन किया है। भाव यह है कि हमारे लिए आकाश, अंतरिक्ष, पृथ्वी, जल, औषधि, वनस्पति या विश्वदेव तथा ब्रह्म यह सभी शान्ति प्रदान करने वाले हो, चारों ओर शान्ति हो। इस शान्ति पाठ में पर्यावरण संतुलन को बनाए रखने हेतु ऋषियों द्वारा प्रार्थना की गई है, जिससे स्पष्ट होता है कि वैदिक ऋषि पर्यावरण के प्रत्येक रूप की रक्षा एवं संतुलन के प्रति कितने सजग थे। उन्होंने जन सामान्य में श्रद्धा भाव जागृत कर प्रकृति के सभी रूपों को अशान्त अर्थात् आज के परिपेक्ष में प्रदूषण न करने की प्रेरणा दी साथ ही साथ जीवन के प्रति संकट न रहे इसके लिए प्रदूषण के प्रति सजग रहने की प्रेरणा भी दी है।

संदर्भ संकेत :

- 1) सं. लक्कड़ प्रेमप्रकाश, भट्टी प्रो. श्रीदेवदत्तजी, पर्यावरण अंक, 'वेदों में पर्यावरण रक्षा', गीताप्रेस गोरखपुर, जनवरी २०२५, पृ.१३८
- 2) शर्मा डॉ. गंगा सहाय, अथर्ववेद १८/०१/१८ संस्कृत साहित्य प्रकाशन
- 3) वही, १८/०१/१७
- 4) शर्मा डॉ. गंगा सहाय, ऋग्वेद १.२३.२० / ऋग्वेद १०.१३७.६ / ऋग्वेद १.२३.१९ संस्कृत साहित्य प्रकाशन
- 5) व्यास डॉ. रेखा - यजुर्वेद ५.४३ संस्कृत साहित्य प्रकाशन
- 6) शर्मा डॉ. गंगा सहाय, अथर्ववेद ३.१२.९ संस्कृत साहित्य प्रकाशन
- 7) अथर्ववेद १२.१.१२ The Atharva Veda : Bibek Debroy, Dipavali Debroy
- 8) शर्मा डॉ. गंगा सहाय, अथर्ववेद ८/७/२६-२७ संस्कृत साहित्य प्रकाशन
- 9) अथर्ववेद ५.४.३ / ६.१.१.१ / १९.३८.१ The Atharva Veda : Bibek Debroy, Dipavali Debroy
- 10) सं. लक्कड़ प्रेमप्रकाश, भटनागर डॉ. सुश्री उषा जी 'यजुर्वेद और पर्यावरण' पर्यावरण अंक, जनवरी २०२५-गीताप्रेस गोरखपुर, जनवरी २०२५, पृ. १४३
- 11) सं. लक्कड़ प्रेमप्रकाश, डॉ. श्री दिनेशचन्द्र जी उपाध्याय, पर्यावरण अंक, 'वैदिक वाग्मय में पर्यावरण संरक्षण-एक विहंगम दृष्टि', गीताप्रेस गोरखपुर, जनवरी २०२५, पृ. १४२

મફત ઓઝાની જાનપદી નવલકથા:

'જાતર'નું વિશ્લેષણ

Dr. S. D. Mori
Principal

મફત ઓઝાએ જેમ નગર જીવનનું નિરૂપણ કરતી નગરી નવલકથાઓ રચી છે; તેમ જનપદનું નિરૂપણ કરતી જાનપદી નવલો પણ રચી છે. તેમની પાસેથી પહેલા 'જાતર' (૧૯૮૭) અને ચાર વર્ષ બાદ 'આસોસુદ આઠમ' (૧૯૯૧) મળે છે. 'જાતર'માં અંધશ્રદ્ધામાં જીવતા એક જુના જનપદનો પરિવેશ છે. 'જાતર'માં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના યુગમાં પછાત રહી ગયેલા ગામની ચિંતા વ્યક્ત થઈ છે. આ કૃતિ લઘુ કદની હોવાથી કોઈ તેને લઘુનવલ તરીકે ઓળખાવે એવી સંભાવના રહે. પરંતુ આ કૃતિ જાનપદી નવલકથા છે. અહીં 'જાતર'ને એક જાનપદી નવલકથા તરીકે તપાસવાનો તો ઉપક્રમ છે, સાથે મફત ઓઝાએ જનપદને ઉજાગર કરવા માટે પ્રયોજેલી ટેકનિકને પણ તપાસવાનો પ્રયાસ છે.

[૧]

'જાતર'નું વસ્તું સાદું અને સરળ છે. ગગા ઓઝા ને મંછી ડોસીનો એકનો એક, જુવાન જોધ દીકરો 'બચુભૈ' - 'હજી ઊણ પૈણ્યો. વઉ પહેલા આણે આઈ છે. મરતાને મર ન કહેતો બચુડો' - મરણ પથારીએ પડ્યો છે. ડોક્ટરે નખમાય રોગ નથી એવું કહેતા દોરાધાગા કરાવે છે. છતાં બચુડો સાજો થતો નથી. છગો રાવળ ધૂણી કહે-બચુડો પેટમાં હતો ત્યારે મંછી ડોશીએ મા સેંધીની જાતર માનેલી, જે ભૂલાઈ ગઈ. ક્રોધે ભરાયેલી મા બચુડાનો જીવ લેવા આવી છે. 'કાં રમેણ આલો કાં તો બચુડો' ગગા ઓઝા બચુને બચાવવા ઘર, ખેતર ને જરૂર પડે તો બૈરું વેચીને પણ 'જાતર' કરવા તૈયાર થાય છે. એ

માનતા-રમેણ-'જાતર'નો પ્રસંગ નવલકથામાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ભૂવા અગ્રણી અભરામ દેસાઈની આગેવાની હેઠળ છગો રાવળ, સોમો હાંસોટિયો, મોહનમાધા, પઢાર ને સેંધીનો યુવાન ભૂવો તથા જાગરિયા-ગાભલો, ચૂંથિયો, ને વસતાનો છેયો 'જાતર' માટે એકઠા થાય છે. સાંજનો શીરો ગગા ઓઝાને ત્યાં જમી માતાના મંદિરે-મંડપમાં એક પછી એક ભૂવા ધૂણે છે. ભૂવાના પંડ-શરીરમાં રહેલી દેવી દેવલાં-સેંધી, ચેહર, વોણવાંટી, દેવચી, મેલડી, જોગણી, ઓલિયો પીર, ઝાપડી, શિકોતર, નરસંગોવીર-મેલા ને ચોખ્ખા બધા રમવા આવે છે. પહેલાં પોતાનાં દુઃખ ગાઈ પછી ગામલોકોનાં દુઃખો-કોઈની ચાંદળીને નજર લાગી, કોઈનો પતિ આડે રસ્તે ભટક્યો, કોઈની દીકરી છોકરાંને મેલી બીજા સાથે ભાગી ગઈ, કોઈને શેર માટીની ખોટ, કોઈનો છોકરો બીમાર રહે, કોઈનો છોકરો ધાવતો નથી વગેરે સાંભળે છે. માતાનું નિવેદ કરવાનું વચન લઈ, સાડું થઈ જવાનું આશ્વાસન આપે છે. માતાએ 'જાતર' સ્વીકારી લઈ, 'બચુભૈ' સાજો થઈ જશે, એવું વચન પણ આપે છે. આખી રાત ધૂપ-ધૂમાડા થયા, વાસો-વધારવાના કણ નખાયા, ડાકલાં, કાંસી જોડાંને ભૂંગળ વાગ્યાં, ભૂવાના હાકોટા-પરકોટાને રેરીના ગાન ગવાયા, ચાના સબળકા, બીડી-સિગારેટના ધૂમાડા થયા. સવારે પાંચ વાગ્યે કુલેકું કાઢે છે. યુવાન ભૂવો ને બીજા ભૂવાઓનાં પંડમાં દેવીઓ પૂનઃ આવે છે. રમેણ-'જાતર' પહોંચી ગઈ અને બચુડો સાજો થઈ જશે એવું વચન આપે છે. કુલેકું પૂરું થતા ભૂવાઓને પાઘડી ને જાગરિયાઓને ઘોતિયાં વહેંચાયાં; સુખડી ખીચડીના જમણવારની તૈયારી પૂરજોશથી થાય છે. ફળિયામાં બેઠેલા ભૂવાઓને રકાબીમાં શીરા પીરસાયા છે. ગગા ઓઝાને ન રહેવાતા બચુની ગોદડી ઊંચી કરી જોતાં મોઢામાંથી પોક નીકળી

જાય છે. શીરો ઝાપટતા બધા આવક થઈ જાય છે. બચુડો પરધામ પહોંચ્યો છે. ઓસરીમાં શૂન્યતા પથરાય જાઈ છે. વહેલી સવારના ઊઘડતાં આકાશના નિર્દેશ સાથે કથા પૂરી થાય છે. ‘જાતર’ને કેન્દ્રમાં રાખી વસ્તુ વણાયું છે.

‘જાતર’માં વસ્તુ બચુડાની બાધા-માનતા-રમેણને કેન્દ્રમાં રાખી વણાયું છે. તેથી આ પ્રસંગ સમસ્ત ગ્રામસમાજનો બનવાને બદલે કુંભારજાતિ અને તેમાંય ગગા ઓઝા એકલાનો બની રહે છે. વળી તેમાં એક જ રાતનો સમય નિરૂપાયો છે. ડૉ.લવકુમાર દેસાઈ નોંધે છે તેમ ‘જાતર’ના મૂળમાં ભવૈયાની સૃષ્ટિ સામગ્રી તરીકે મૂકાઈ છે.

[૨]

‘જાતર’માં ઉત્તર ગુજરાતનાં ગામડામાં રહેતા, શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધામાં જીવતા ગરીબ ગ્રામીણ, દેવામાં ડૂબેલા સમાજનો પરિવેશ નિરૂપાયો છે. આ પરિવેશને તાદૃશ કરવા લેખકે-ગામ, ગામના પાદરમાં આવેલાં નાનાંમોટાં દેરી-દેરાં, દેરાંમાં બળતા દીવા, દીવામાનું ધી ચાટવા મથતું ફૂતકું, પાદરમાં આવેલા પીપળા પર પાંખો ફફડાવતી સમડીઓ, પાદરમાંથી ગગા ઓઝાના ઘરે આવતી ઉબડ-ખાબડ શેરી-રસ્તો, ગગા ઓઝાનું ફળિયું-ઘર, ઓશરીમાં ઢાળેલા ખાટલામાં ગોદડું ઓઢાડી સૂવડાવેલો બચુડો, શેરીમાં ઊભી ઊભી વાતો કરતી સ્ત્રીઓ, ફળિયામાં બાંધેલાં ઢોર, ધીરે ધીરે એકઠા થતા ભૂવાઓ, બચુડાની નજર ઊતારવા તેના માથેથી લીંબુ ઊતારી ચૂસી જતો છગો રાવળ, ભૂવા-જાગરીયાને ચા-પાણી ને બીડીઓની કરાતી લ્હાણી, શીરોના જમણ, મા ના પ્રસાદનો અનાદર ન થાય એવું માનતા ભૂવાઓ અને કડવા મને કોળીયા ઊતારતા ડોશો-ડોશી, મા સેંધીના મંદિરમાં બધાનું એકઠા થવું, ‘જાતર’ની તૈયારી, જાગરીયાનું ડાકલાં – કાંસીજોડા – ભૂંગળ સાથે રેરીનું ગાન,

‘પાટમાં એક પછી એક ભૂવાનું આવી ધૂણવું, ભૂવાના શરીર-પંડમાં આવતી કુંભારોની દેવી, મૂળા હામળની સેંધી; અભરામ ભૂવાના પંડમાં આવતી રબારીના નેહડાની, સીજડાના છાંયડે બેસનારી, ઊગમણી દિશામાં અજવાળાં પાથરનારી રોહળી જાતની રબારણ ચેહર; સોમા હાસોટીયામાં પ્રગટતી પિઠા વણઝારાની ઝાપડી આઈ; ભર દરિયે રમનારી, વહાણના વાવડે દરિયા ખેડનારી, રણમાં વીરડી કરનારી, પારણું ઝુલાવનારી, ઈસા ઓઝાની પૂજેલી દેવચી; તેમજ ઘોડા ખેલાઉંગા, મલીદા ખાઉંગાં કરતો પ્રગટ થતો ઓલીયો પીર; છગા રાવળમાં પ્રગટતી કડીના મલાવરાની, એકદંડિયા મહેલમાં બેઠેલી મેલડી, તેમજ આંબલા વાળી મા શિકોતર વગેરે દેવીઓનું પ્રગટ થાવું. પોતાના દુઃખોનું ગાન ગાઈ નિવેદનું નક્કી કરાવી, લોકોના દુઃખો સાંભળી દુઃખ દૂર કરવાનું આશ્વાસન આપી જતાં રહેવું. ઘડીમાં પ્રગટ ન થતી દેવી ને ચાબખા-કડવી વાણી સંભળાવી લોકોના દુઃખો ભૂવા-માતાજીના પગમાં પડી રજૂ કરવાં, પોતાના દુઃખને દૂર કરવા ભૂવાને આજીજી કરવી, નાક રગદોડવું, દેવીની માફી માંગવી, થાક દર્શાવી-ફવે ડાકલા નહીં વાગે એવો ઢોંગ કરી દારૂની બોટલનું-વહાણનું નક્કી કરાવતા જાતરિયા, જાતરિયાના ધોતિયાં સાથે પોતાની પાઘડીનું પણ નક્કી કરાવી લેતા ભૂવા, આખી રાત ચાલતા ભૂવાના હાકોટા-પરકોટા, જાગરિયાના ડાકલાં, કાંસીજોડા, ભૂંગળના સૂરો, રેરીઓના ગાન, બીડી-સિગારેટના ધૂમાડા, ચાના સબડકા, દયામણા મોં એ આ બધું જોતા ગ્રામ જનો, તેમની વચ્ચે થતી વાતચીત, તેમની માન્યતાઓ, આંધળી અંધશ્રદ્ધા, ભૂવાની લાલચ વૃત્તિ વગેરેનું આલેખન કરે છે.

[૩]

'જાતર' નવલકથામાં પરિસ્થિતિજન્ય, ડ્રામેટિકલ અને વર્બલ આચરનીનો વિનિયોગ થયો છે. પરિસ્થિતિજન્ય આચરની કથામાં વિપરીત અને વિરોધાભાસી પરિસ્થિતિઓ દ્વારા રજૂ થઈ છે. ડૉક્ટર દ્વારા વિજ્ઞાન પર આધાર રાખીને નખમાય રોગ નથી, તેમ કહ્યું છતાં બચુડો સાજો થતો નથી, જે લોકોની અંધશ્રદ્ધા તરફ વળવાની પરિસ્થિતિ સર્જે છે. માતાની ક્રોધે ભરાયેલી સ્થિતિ માનવ ભૂલના કારણે સર્જાય છે, જ્યાં મંછી ડોશી દ્વારા ભૂલથી ભૂલાયેલી જાતર દેવીઓના ક્રોધનું કારણ માનવામાં આવે છે. ગગા ઓઝા પોતાનું બધું ગુમાવી દીકરાને બચાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ અંતે બચુડો મરી જાય છે, જે તેના પ્રયાસોની નિષ્ફળતા દર્શાવે છે. આખી રાત કરેલી ધાર્મિક વિધિઓ છતાં બચુડાનું મૃત્યુ થાય છે, જે તે બધાની નિષ્ફળતાને રેખાંકિત કરે છે. આ તમામ દૃષ્ટાંતો પરિસ્થિતિજન્ય આચરનીનાં છે. 'જાતર'માં તેનો વિનિયોગ કથાને વધુ અસરકારક બનાવવામાં સહાયરૂપ બને છે.

ડ્રામેટિકલ આચરની એવી પરિસ્થિતિઓમાં જોવા મળે છે જ્યાં ઉદ્દેશ્ય અને પરિણામ એકબીજા વિરુદ્ધ હોય. 'જાતર'માં ગગા ઓઝા પોતાના દીકરાને બચાવવા માટે ઘર, ખેતર અને બૈરું વેચીને જાતર કરવા તૈયાર થાય છે, છતાં અંતે બચુડો મરી જાય છે, જે તેના તમામ પ્રયત્નો અને ત્યાગની વ્યર્થતા દર્શાવે છે. ભૂવાઓ લોકોને આશ્વાસન આપે છે કે માતા તેમના દુઃખો દૂર કરશે, પરંતુ અંતે કોઈ ફેરફાર થતો નથી અને બચુડો મરી જાય છે, જે (અંધ)શ્રદ્ધાની વ્યર્થતા દર્શાવે છે. આખી રાત કરેલી ધાર્મિક વિધિઓ છતાં સવારે બચુડાનું મરણ થાય છે, જે દર્શાવે છે કે આવી વિધિઓ નિષ્ફળ-વ્યર્થ છે. માતાએ બચુડો સાજો થઈ જશે એવું વચન આપ્યું હોવા છતાં, અંતે તે મરી જાય

છે, જે માતાના વચન અને લોકોની શ્રદ્ધાને ખોટાં સાબિત કરે છે. આ તમામ દૃષ્ટાંતો દ્વારા 'જાતર'માં મફત ઓઝાએ ડ્રામેટિકલ (નાટ્યાત્મક) આચરનીનો અસરકારક વિનિયોગ કરીને કથાના વિષયને વધુ ગહન અને પ્રભાવશાળી બનાવ્યો છે.

વર્બલ (વાણીજન્ય) આચરની એવી પરિસ્થિતિઓમાં જોવા મળે છે જ્યાં કહેવાયેલું અને વાસ્તવિકતા વચ્ચે વિસંગતતા હોય. 'જાતર'માં માતા બચુડો સાજો થઈ જશે એવું વચન આપે છે, પણ અંતે તે મરી જાય છે, જે માતાના વચન અને (અંધ)શ્રદ્ધાને ખોટું દર્શાવે છે. ભૂવાઓ લોકોને આશ્વાસન આપે છે કે માતા તેમના દુઃખો દૂર કરશે, પરંતુ અંતે કંઈ જ ફેરફાર થતો નથી, જે તેમના વચનોને ખોટાં સાબિત કરે છે. ગગા ઓઝા પોતાનો દીકરો સાજો થઈ જશે તેવા વિશ્વાસ સાથે જાતર કરે છે, છતાં બચુડો મરી જાય છે, જે તેના વિશ્વાસની નિષ્ફળતા બતાવે છે. આમ, માતા અને ભૂવાઓના નિવેદનો ખોટા નીવડે છે, નિવેદનોથી ઉલટું જ બને છે. તેમજ ગગા ઓઝાની શ્રદ્ધા પણ અંધ સાબિત થાય છે. આ ઉદાહરણો દ્વારા 'જાતર'માં મફત ઓઝાએ વર્બલ આચરનીનો વિનિયોગ કરીને કથાના વિષયને વધુ પ્રભાવશાળી બનાવ્યો છે.

'જાતર' નવલકથામાં મફત ઓઝાએ આચરનીના વિવિધ પ્રકારોનો ઉપયોગ કરીને કથાને વધુ અસરકારક બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પરિસ્થિતિજન્ય આચરની દ્વારા વિરોધાભાસી પરિસ્થિતિઓને ઊજાગર કરી અંધશ્રદ્ધા અને માનવ ભૂલની વ્યર્થતા દર્શાવવામાં આવી છે. ડ્રામેટિકલ (નાટ્યાત્મક) આચરની દ્વારા ગગા ઓઝાના ત્યાગ અને આશાવાદ, ભૂવાઓના આશ્વાસન અને ધાર્મિક વિધિઓની નિષ્ફળતા રેખાંકિત કરી અંધશ્રદ્ધા પર પ્રહારો કર્યા છે. વર્બલ (વાણીજન્ય) આચરની દ્વારા માતા, ભૂવા અને ગગા ઓઝાના વચનો અને

વિશ્વાસને ખોટા સાબિત કરી અંધશ્રદ્ધાને ખોટી દર્શાવવામાં આવી છે. આમ, 'જાતર'માં આચરનીનો ઉપયોગ માત્ર શૈલીનું સૌંદર્ય વધારવા માટે નહીં, પરંતુ કથાના મુખ્ય વિષય—અંધશ્રદ્ધા અને ધાર્મિક વિધિઓની વ્યર્થતાને ઉડાણપૂર્વક રજૂ કરવા માટે થયો છે, જે નવલકથાને વધુ તીવ્ર અને પ્રભાવશાળી બનાવે છે.

[૪]

'જાતર'માં કોઈ નાયક નાયિકા નહિ પણ ગામનો વૈવિધ્યસભર, શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધામાં માનનારો ગ્રામીણ સમાજ નિરૂપાયો છે. જેને જીવાડવા 'જાતર'-રમેણ કરવામાં આવી તે, મરણ પથારીએ પડેલો બચુડો; હજી 'ઊણ' પહેલું આણું વળી આવેલી બચુડાની પત્ની રેવતી; રમેણની બાધા રાખી ભૂલી ગયેલી બચુડાની મા મંછી; માથે દેવું લઈ 'જાતર' કરી, એકના એક પુત્રને બચાવવા મથતો ગગો ઓઝો; ભૂવાઓનો અગ્રણી, મા ચેહરનો ભૂવો અભરામ દેસાઈ; માતાજીની રજા લઈ છાનો માનો અઢી તોલાનો સોનાનો દોરો ખીસ્સામાં નાખી લેતો, મેલડીનો ભૂવો છગો રાવળ; વાણવટીનો ભૂવો સોમો હાંસોટીયો; જોગણીનો ભૂવો મોહન માધા; ચાંદળીને દોરો કરનાર પરભો ગોર; શકરો દાતણિયો; માં સેંધીનો પઢાર; સેંધીનો યુવાન ભૂવો; જાગરીયા-ગાભલો, ચૂંથિયો, વાસતાનો છેયો; અન્ય ગ્રામ જનોમાં પૂજા ઓઝો, જેઠાભા, જેસંગ, જીવા ઓઝા, અભાભા, હાકા મંગળનો હસલો, મગનભાના દશરથિયાની વહુ, હસમુખભાઈ માસ્તર, કેસર ભટાણી, સુખડી શેકતો કેવળનો મોતિયો, અવળું પહેરણ પહેરી આવતા કડવા કાકા, મનિયાની વહુ માટે દીકરો માગતી ધૂળી ભાભી, મનિયાની વહુ રૂખી, નરોત્તમિયાના બાબુડિયા માટે શેરમાટી માગવા આવતી ડોશી, ચોરી કરી માતાજીને

સોનાનો દોરો ચડાવતો બાદરિયો વગેરે પાત્રો, પાત્ર તરીકે નહીં પણ સમાજના એક આરા તરીકે કામ આપે છે. આ પાત્રો 'જાતર'નો, માનતાનો, ભૂવા-જાગરિયાનો એ નિમિત્તે દેવામાં ડૂબી જતા એક સમાજનો પરિવેશ અહીં રચી આપે છે. આ દરેક પાત્રને પોતીકી રેખાઓ નથી એવું નથી, પણ એ સૌ મળી 'જાતર'ની જે મુદ્રા ઊપસાવી આપે છે એ મહત્ત્વનું છે.

'જાતર'માં બચુડાનું પાત્ર કેન્દ્રમાં છે, પણ નાયક તરીકે ઉપસતો નથી. આમાં નાયક નહિ નાયિકા નહિની વિભાવના સાકાર થતી જોવા મળે છે. 'જાતર'માં લેખકે પોતાનો કેમેરો-ફોકસ રમેણ પર જ રાખ્યો છે. જેથી તેમાં વૈવિધ્યસભર પાત્રોનો મોટો સમૂહ જોવા મળતો નથી.

[૫]

'જાતર' મફત ઓઝા જે જનપદમાંથી આવે છે એ જનપદ નિરૂપતી નવલકથા હોવાથી લેખક તે પ્રદેશની બોલીથી પરિચિત છે, એટલું જ નહિ એ બોલી તેના લય-લહેકા સાથે આત્મસાત છે. જેથી પાત્રોના મુખે મૂકેલી બોલીમાં કૃતકતા જોવા મળતી નથી. બોલી તે લોકો અને તેની સંવેદનાની ધારક બની રહે છે, તે લોકોની આંતર-બાહ્ય રેખાઓ ઉપસાવતી રહે છે.

'જાતર'માં ભાષા-બોલીના ચાર સ્તર જોવામળે છે. એક જુદા જુદા વર્ણનોમાં વપરાયેલું પરિમાર્જિત અને અલંકૃત-માન્યભાષાનું સ્તર:

“મારગની બે બાજુના ઓટલા પર એકલી સાંજ બેઠી હતી તો ક્યાંક કોઈક વૃદ્ધની ખાંસી. ચબૂતરાને અફડાઈ માર્ગ ડાબી બાજુ વળી પાછો આગળ જતો....છેવાડે આવેલી શેરીમાં શમી જતો...”^૨

બીજું લોકોની વાતચીતમાં વપરાયેલું તળપદું ભાષા સ્વરૂપ :

'આ મારી ચાંદળી... પંદર દહાડાથી ઊછળી જાય છે....'

'નજર બજર લાગી હશે...'

"મૂઈ.....પેલી ડોહલી... એનું નખ્ખોદ જાય તે મું દો'તી'તી અન એ નેકળી. એ કહેશે:

"એલી વઉ, ચાંદળી તો તારું ધોમેણું.....!"

'મીં બીજું બોધેણું મોકલવા કહું. પછી તો ડોહલીની ચાર આંખો થ્રે. ઈન ચીડા પડ તે કહેશે ક એલી તારી ચાંદળી બે બોધેયો દૂધ કાઢ છ ? બુન, પછ ચાંદળીએ પારહો નો વાલ્યો તે ન જ વાલ્યો.'^૩

ત્રીજું સ્તર છે ભૂવાની ભાષાનું, તેની ભાષામાં વિશિષ્ટ લય અને લહેકો છે. તે તેના મુખે સાંભળ્યે તોજ તેનો ખરો આનંદ આવે.

"તારાં વાજાંની રમનારી આજ તારા ડાકલે રમવાની હો... હો... હો... હો...હું કુણ, માનવીઓ?" (બોલતો હમજ પડનઅ !)

"ના ઓળખી, માનવીઓ ? હું તો ભરદરિયે રમનારી વહાણના વાવટે દરિયા ખેડનારી હું તો વોણવાંટી... હો... હો... હો... હો... હો... માનવીઓ રણમાં વીરડી કરનારી...ઉજજડમાં લીલોતરી કરનારી... પારણાં ઝુલાવનારી દેવી વોણવાંટી છું, ઓ માનવીઓ... હો... હો... હો...'"^૪

ચોથું સ્તર-સ્વરૂપ ભૂવા અને જાતરિયા દ્વારા ગવાતી રેરીનું છે. જેમાં ગેયતા ઉમેરાય છે.

"મારી પંચોની બોલાયેલી દેવી હેંડજો રે...

મારા ડાકલાંની ઘેલી માડી વગડા વેંધતી આવજે રે...

મારા પડયા બોલની ઝિલનારી, ઊભા પરવત ચિરનારી..."^૫

વિનોદ અધ્વર્યુ 'જાતર'માં પ્રયોજાયેલી ભાષાના સંદર્ભમાં નોંધે છે: "આખીય કૃતિ ખરેખર

તો વાચ્ય નહીં પણ દૃશ્યશ્રાવ્ય છે, આનો દૃશ્યશ્રાવ્ય પ્રયોગ જ તેની પૂરી અસર પ્રગટ કરી શકે છે."^૬

[૬]

મફત ઓઝા 'સોનેરી સપનાની રાખ' નવલકથાના અંતે 'મારી કેફિયત'માં નોંધે છે: []મને ક્યારેય વર્ણનો કરવા ફાવ્યા નથી.[] લેખકનું આ વિધાન તેની અન્ય નવલકથાઓ માટે યોગ્ય છે. પરંતુ 'જાતર' માટે બંધ બેસતું નથી. આ નવલમાં કથાવસ્તુ અને પાત્રો કરતાં તેના વર્ણનો વધારે આસ્વદ્ય બન્યાં છે. દૃશ્યાત્મકતા અને કાવ્યાત્મકાને કારણે તેમનાં વર્ણનો વધુ રોમેન્ટિક બન્યાં છે.

'જાતર'માં મરણ પથારીએ પડેલા બચુડાનું વર્ણન: []ઓસરીમાં ખાટલામાં ગોદડી નીચે ઢાંકેલો બચુ ભોંચચોકો કરેલી લાશ જેવો લાગતો હતો. ચહેરો શ્યામ પડી ગયો છે. આંખો મીચાયેલી અધ ખૂલી છે. નાકની ડાંડી સહેજ વાંકી લાગે છે. ચૂંથાયેલા પહેરણના ખુલ્લાં બટનમાંથી છાતીની પાંસળીઓ તગ તગે છે. ઢીંચણ સુધી ચડી ગયેલા ધોતિયા પછીના પગ સૂકા લાકડા જેવા થઈ ગયા છે. મડદું પડયું હોય એવો બચુડો પડયો છે.[]^૭

નવલકથાના પ્રારંભમાં જ ગામનું-તાદૃશ વર્ણન કર્યું છે: []ધીમે ધીમે આકાશ નીચે ઊતરતું નળિયાંમાંથી ગોટાતા ધુમાડામાં ઓગળી રહ્યું હતું. વીજળીના આછા-પીળા અજવાળામાં ઝાંખું-પાંખું અંધારું પથરાયેલું હતું કંતાયેલા કપડા જેવું. એમાં અંકાંતો મારગ પાદરમાંથી રેલાની જેમ નીકળી ગામમાં વાંકોચૂંકો થતો સીધો આગળ નીકળતો હતો. પાદરના પીપળા પર બેઠેલી સમડીઓ પાંખો ફફડાવતી એટલે ડાકલા જેવો પીપળો વાગતો"^૮

આ ઉપરાંત ધૂણતા ભૂવાઓનું; ડાકલું-કાંસાજોડ- ભૂંગળ વગાડતા જાગરિયાનું; ગામના

પાદરે આવેલાં દેવી-દેવલાના સ્થાનકનું; માતાજીના મઢ-મંદિરનું; માતાજીના મંડપ ને પાટનું, સવારે નીકળતા કુલેકાનું વગેરે વર્ણનો ઉપમાં, દૃષ્ટાંતાદિ અલંકારો દ્વારા તાદૃશ કર્યા છે.

[૭]

‘જાતર’માં ગ્રામજનોના તળપદી બોલીમાં યોજાયેલા સંવાદોમાં સાહજિકતાની સાથે નાટ્યાત્મકતા અનુભવાય છે. ‘જાતર’ નવલકથામાં શેરીમાં ઊભીઊભી બચુની તબિયતની વાતો કરતી સ્ત્રીઓ વચ્ચેના સંવાદો:

“બચુભૈ...હારું કાંય?”

‘કાંય નઈ ભા....મા વૈરવઈ થઈ આઈ છ’

‘બુન, દેવલાં રૂઠયાં ખોટાં.....’

“અલી બુન, દાકતર તો કેહ ઈના નખમાય રોગ નથી.’

‘હાય ! હાય તો પછ?’

‘છગો રાવળ ધૂણ્યો અન ઈની મેલડી કેહક બચુડો મંછીમાના પેટમાં હતો તાર ઈમને ઝાંપાવાળી સેંધીની રમેણ માનેલી. આ જ તો ‘મા’એ હઠ લીધી છક મારી રમેણ આલો કાં તો બચુડો આલો.’”

ભૂવા-જાગરિયા વચ્ચેના, ભૂવા-ગગા ઓઝા ને મંછી ડોશી વચ્ચેના, ભૂવાને સમસ્યા લઈ આવતા ગ્રામ લોકોના સંવાદો ટૂંકા, તળપદી બોલીમાં તેના લય-લહેકા સાથે યોજાયા છે. આ સંવાદોમાં નાટ્યાત્મકતાના અંશો ભારોભાર રહેલા છે. ‘જાતર’ના સંવાદોમાં રહેલી નાટ્યાત્મકતા વિશે જગદીશચંદ્ર યોગ્ય જ નોંધે છે: “દેવ-દેવીઓના આહવાનમાં તથા ભૂવા-જાગરિયાઓની ધૂણવાની વિવિધ તરકીબોમાં નાટ્યાત્મકતાના અંશો પણ રહેલા જોઈ શકાય છે. ભૂવા-જાગરિયાઓના ગ્રામજનો તથા દેવી-દેવતાઓ સાથેના સંવાદોમાં અભિનયનું તત્ત્વ ભારોભાર પડેલું જોઈ શકાય છે. નવલકથા વાસ્તવિક રંગભૂમિ પર તો ખરી જ પણ

મનની રંગભૂમિએ ભજવાતી ચાલતી હોય એવી અનુભૂતિ સતત થતી રહે છે.”^{૧૦}

‘જાતર’માં સંવાદો દ્વારા પ્રસંગને આગળ ધપાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. કથા વર્તમાનમાં ઘટે છે, તેથી જ સંવાદો દ્વારા કથાને આગળ ધપાવવાનું વિશેષ જોવા મળે છે.

[૮]

‘જાતર’ નવલકથાનો પ્રારંભ ઢળતી સાંજના વર્ણનથી અને અંતે ઊઘડતા પ્રભાતના વર્ણથી કરે છે. પ્રારંભમાં મૂકેલું રાત્રીનું શબ્દચિત્ર લોકોની અજ્ઞાનતા, અંધકારમય જીવન ને અંધશ્રદ્ધાનું સૂચક છે. તેમજ અંતમાં મૂકેલું ઊઘડતા પ્રભાતનું શબ્દચિત્ર જ્ઞાનનું, પ્રકાશમય જીવનનું સૂચક છે. આટલી શ્રદ્ધા ને પૂરી નિષ્ઠાથી માનતા-‘જાતર’ પૂરી કરી છતાં માતા તો ‘બચુ ભૈ’ને બચાવી ન શકી, કદાચ ‘હવે’-કોઈને જ્ઞાન લાઘે ને વાચા ફૂટે કે આ બધું ઘતીંગ છે. એવું લેખક સૂચવવા માગતા હશે, તેવું તેના અંત પરથી ફલિત થાય છે. ‘જાતર’માં લેખક મુખ્યત્વે વર્ણનાત્મક નિરૂપણ પદ્ધતિ અપત્યાર કરે છે. જો કે લોકો વચ્ચેના સંવાદો આવે છે પણ એ એની રજૂઆતના ભાગ રૂપે છે. બાકી લેખકના દૃષ્ટિકોણથી આખી કથા કહેવાઈ-દર્શાવાઈ છે.

[૯]

આમ, ‘જાતર’ મફત ઓઝાની એક પ્રભાવશાળી જાનપદી નવલકથા છે, જે ગ્રામ્ય જીવનની શ્રદ્ધા અને અંધશ્રદ્ધાને કેન્દ્રમાં રાખી લખાઈ છે. કથામાં ગગા ઓઝાનો દીકરો બચુડો, ગાંભીર રીતે બીમાર છે. ડૉક્ટરના ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા પછી, પરિવાર અને ગામવાસીઓ જાતર વિધિ કરવાનું નક્કી કરે છે. માતાની કૃપાથી બચુડો સાજો થવાની આશા છે, પરંતુ આખી રાત ચાલેલી

ધાર્મિક વિધિઓ, ભૂવાનું ધૂણવું, જાગરિયાના ડાકલાં, અને લોકોના સમર્પણ છતાં, અંતે બચુડો મરી જાય છે. નવલકથામાં આચરનીનો પ્રભાવશાળી ઉપયોગ થયો છે, જે અંધશ્રદ્ધાની વ્યર્થતા અને માનવ જીવનની કટુ વાસ્તવિકતાઓને ઉજાગર કરે છે. પરિસ્થિતિજન્ય, નાટ્યાત્મક, અને વાણીજન્ય આચરની દ્વારા શ્રદ્ધા અને ધર્મવિધિઓની અસરક્ષમતા પર પ્રશ્નાર્થ ઉભો થાય છે. ‘જાતર’ માત્ર એક વ્યક્તિ કે કુટુંબની કથા નહીં, પરંતુ સમગ્ર સમાજનું પ્રતિબિંબ છે. તેમાં ઉત્કટ આસ્થાના પડછાયામાં જીવતા ગ્રામજનો, ભૂવા-જાગરિયાઓની લાલચ, અને લોકોની માન્યતાઓનું તટસ્થ ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. નવલકથામાં દૃશ્યો અને પાત્રો સમાજના વિવિધ વર્ગોને રજૂ કરે છે, અને અંતે દર્શાવે છે કે શ્રદ્ધા કે અંધશ્રદ્ધા જીવતા માણસના દુઃખને દૂર કરી શકે તેમ નથી. આ રીતે, ‘જાતર’ એક શક્તિશાળી અને તીવ્ર સામાજિક ટિપ્પણી રજૂ કરતી નવલકથા છે, જે શ્રદ્ધા અને યથાર્થતા વચ્ચેના તણાવને અસરકારક રીતે રજૂ કરે છે.

સંદર્ભ :

1. મફત ઓઝા, ‘જાતર’ બીજી આવૃત્તિ-૧૯૯૩, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ.૧૨
2. એજન, પૃ.૧૦
3. એજન, પૃ.૧૪-૧૫
4. એજન, પૃ.૪૬
5. એજન, પૃ.૪૧
6. એજન, પૃ.૧૬૫
7. એજન, પૃ.૧૩૨
8. એજન, પૃ.૯
9. એજન, પૃ.૧૨-૧૩
10. એજન, પૃ.૧૫૮

'કાપલીપગો' શિક્ષણનો ઉપહાસ કરતી કૃતિ

Dr. Hari L. Vala
Associate Professor in Gujarati

'કાપલીપગો' ગુજરાતીની એક અનોખી કહી શકાય તેવી પ્રયોગશીલ હાસ્યકથા છે. ૧૯૯૬ની સાલમાં પ્રકાશિત થયેલ આ કૃતિમાં એમના લેખક ખોડભાઈ પટેલે શિક્ષણજગતની વિડંબના કરી છે. ખોડભાઈ શિક્ષણજગત સાથે સીધી રીતે જોડાયેલા વ્યક્તિ છે. એટલે એ ક્ષેત્રની પ્રચલિત બદીઓથી માહિતગાર હોય એ સહજ છે. 'કાપલીપગો'માં શિક્ષણજગતની તમામ સમસ્યાઓને સ્પર્શવાનો નહીં પણ પરીક્ષા પદ્ધતિમાં પ્રવર્તતી વિષમ પરિસ્થિતિને સ્પર્શવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આપણે વીસમી સદીના અંતભાગમાં પહોંચ્યા છતાં શિક્ષણક્ષેત્રે કોઈ આમૂલ પરિવર્તન લાવી શક્યા નથી. જે કેટલાક પ્રશ્નો હતા તે ત્યાનાં ત્યાં જ છે ને ઊલટાની નવી સમસ્યાઓ ઊભી થતી જાય છે. તેમાં પણ આજના હરીફાઈના જમાનામાં આજે શાળાઓમાં જુદાજુદા ધોરણોની સરખામણીમાં બારમા ધોરણનું મહત્ત્વ અત્યંત વધ્યું છે. કારકિર્દી સમા આ ધોરણ અંગેની વિદ્યાર્થીઓને ચિંતા થાય તે યોગ્ય છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ કરતાં તેમના વાલીઓ વધુ ચિંતા અનુભવે છે. પોતાના સંતાનો ઉચ્ચપદે પહોંચે એવી દરેક વાલી મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવે છે. આ પ્રકારની મહત્ત્વાકાંક્ષાની સંતૃપ્તિ માટે પોતાના સંતાનોને ચોરી કરાવવા જાતજાતની યુક્તિઓ આચરે છે. વાલીઓની આકાંક્ષાપૂર્તિમાં પરીક્ષાનું સંચાલન

કરનારા જુદા જુદા વ્યક્તિઓ પણ સામેલ થાય છે. સરવાળે પરીક્ષા પદ્ધતિ ફારસ રૂપ થઈ પડી છે. વર્તમાન પરીક્ષાનું ઉપહાસાત્મક ચિત્ર પ્રસ્તુત કરવા ખોડભાઈ પટેલે અનેરો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ કથામાં પ્રયોગશીલ માનસ ધરાવતા ખોડભાઈ પટેલે પરીક્ષામાં રહેલી ગેરરીતિઓને પરંપરાગતરીતિમાં નહીં એમ નવલકથાના ઢાંચામાં પણ નહીં. પરંતુ લઘુનવલકથાના ઢાંચામાં આકારિત કરવાનું વલણ રાખ્યું હોય એવું જોવા મળે છે. વ્યંજનાસભર શીર્ષકમાં જ એમની હાસ્યવૃત્તિનો પડઘો પડે છે. માણસ માટી પગો છે તે સાચું પરંતુ અહીં તો પરીક્ષા સાથે નિસ્ખત રાખતા વાલીઓ તથા વિદ્યાર્થીઓને બંધબેસે એવું વિલક્ષણ 'કાપલીપગો' શીર્ષક પ્રયોજીને ખોડભાઈએ એમની હાસ્ય પ્રકૃતિનું દર્શન કરાવી આપ્યું છે. કથા મુખ્યત્વે નવ પ્રકરણમાં અને બે દિવસના સમય પટમાં વિકસે છે. કથાનકમાં કશી જ અસાધારણતા નથી. કથાનું મુખ્યપાત્ર ડાહ્યાલાલ સગવડિયા છે. કથાના આરંભમાં ડાહ્યાલાલનો પુત્ર બાબલો એટલે કે ઉલાળ બારમાં ધોરણનું પેપર આપવા પરીક્ષા ખંડમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારથી લઈને બીજે દિવસે ગણિતનું પેપર આપીને, સ્કવોડના માણસનું એક પરીક્ષાર્થીએ ખૂન કરી નાંખતાં ગભરાટનો માર્યો દોડતો આવે છે, ત્યાં સુધીની ઘટનાઓ તેમજ તેમની સાથે કથાનાયક ડાહ્યાલાલના મનમાં ચાલતી ગડમથલો એ તમામ ગતિવિધિઓનું હાસ્યાત્મક રીતિમાં ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. હાસ્યાત્મક પરિવેશ ઊભો કરવા ખોડભાઈ અનેક રીતિઓ અપનાવે છે. સર્વજની પદ્ધતિથી કથા આલેખે છે. સમર્થ વ્યંગકારની

અદાથી અતિશ્યોક્તિ, ઠહાચિત્ર, વર્ણન, વાક્યાતુરી, એમ વિભન્ન હાસ્ય પ્રયુક્તિઓની મદદથી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવા અનેરો પરિશ્રમ ઉઠાવે છે.

'કાપલીપગો'ના કથાનકની માવજત લઘુનવલના સ્તરે કરવામાં આવી છે એટલે એમાં પ્રથમ પાત્રની દુર્બળતાઓમાંથી અને પછી ભાષાની વિચિત્રતિમાંથી હાસ્ય અનુભવાય છે. છતાં પરિસ્થિતિજન્ય હાસ્યનો છેદ ઊડી ગયો છે એવું નથી. લેખકને જ્યાં જ્યાં તક સાંપડી છે ત્યાં ત્યાં વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓ વડે હાસ્ય નિપજાવે છે. કથાના શરૂઆતના પાંચ પ્રકરણોમાં લેખક ઉલાળના પ્રથમ પેપર દરમ્યાન પરીક્ષામાં કેવા પ્રકારની ગેરરીતિઓ આચરવામાં આવે છે એ વિશેનું આબેહૂબ ચિત્ર ખડું કરે છે. કથા શરૂ થાય છે ત્યારે પરીક્ષા સ્થળ, વર્ગખંડ, નંબર એ બધું જ શોધી આપીને વર્ગખંડમાં પુત્ર ઉલાળને બેસાડી, પરીક્ષામાં ચોરી કરવાની શિખામણ આપ્યા બાદ ડાહ્યાલાલ ચોરીના કૃત્ય વિશે મનોમન તાલ ગોઠવે છે તે જુઓ, "ડાહ્યાલાલને ગીતા-મહાભારતનો અર્જુન સાંભરી આવ્યો, ભીમ સાંભરી આવ્યો, દુર્યોધન અને સુયોધન જેવા બધા જ સાંભરી આવ્યા. તે સાથે જ એમણે યુદ્ધ જીતવા જે જે ચિઠ્ઠી-ચબરખીઓ, ગાઈડો, શોર્ટકટ, કટશોટ, લોન્ગશોટ અને કલોઝશોટ અપનાવેલા તે જોતાં પરીક્ષામાં ચોરી કરવી, કરાવવી એ ધાર્મિક કૃત્ય જ કહેવાય એવો તાળો મેવળવતાં એમને વાર ના લાગી..."^૧

લાલચુવૃત્તિ અત્યંત ખરાબ છે. એમના રંગમાં આવેલો કોઈ પણ માનવી કોઈ પણ સ્તરે જઈ શકે છે, માન-અપમાનનો વિચાર શુદ્ધ કરતો નથી. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિને લેખક ડાહ્યાલાલની

લાલસા દ્વારા વર્ણવે છે. પોતાનો પુત્ર પરીક્ષામાં ઊંચી ટકાવારી મેળવે એ આશયથી તે પોતાના માન-મોભાની પરવા કરતો નથી. પરીક્ષા સાથે સંકળાયેલા લોકોને લાલચ આપે છે, ખાવા-પીવાના ખર્ચા કરે છે, ચપરાગી કરે છે, કોઈ જ પ્રકારની ઓળખાણ ન હોય છતાં કોઈ પણ રીતે ઓળખાણ પાડી તેનો ગેરલાભ ઉઠાવે છે. ડાહ્યાલાલના આ જાતજાતના પેતરાનો પર્દાફાશ લેખક કરે છે તેમાં એક પદ્મવાળા સાથે ઓળખાણ પાડવા મથતા ડાહ્યાલાલની વાતચીત તેનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે. દા.ત.

'તમારું ક્યું ગામ સાહેબ?'

'પેથાપુરના છીએ'

'પેથાપુરના તો દરબાર હશે'

'અમે કુંભાર'

'મોહલા કુંભાર'

'તે તમે શું ઘડો?'

'હાલ્લાં ?'

'હાલ્લાં એટલે હાલ્લાં એટલે હાલ્લાં' ^૨

અહીં એકબાજુ ડાહ્યાલાલના નિરર્થક સવાલો અને બીજીબાજુ પદ્મવાળાના નિરસ ટૂંકા જવાબો રમૂજ ઉપજાવવામાં નિમિત્ત બને છે. પરીક્ષાના સમયમાં પરીક્ષા કેન્દ્રની આસપાસ ભીડ ન હોય એવું ભાગ્યે જ જોવા મળે. કેમ કે પરીક્ષા કેન્દ્ર ઉપર ભીડ જામવી. એ આજે સામાન્ય થઈ ગયું છે. લેખક આ વિચિત્ર પરિસ્થિતિને પરીક્ષા કેન્દ્રને ધગધગતા સૂર્ય સાથે તો વાલી વગેરેની ભીડની ગ્રહ-ઉપગ્રહ સાથે સરખામણી કરી રમૂજ કરાવે છે. દા.ત. "સેન્ટરીયું બિલ્ડીંગ એક ધગધગતો અગનગોળો હતો, તારક હતો, ખુદ સૂર્ય રૂપ હતું

અને ચોમેર ફરતા વાલીઓ, વડીલો, છોકરાઓ, છોકરીઓ વગેરે ગ્રહો અને ઉપગ્રહો હતા. ઉપરના આ વિશાળ આકાશમાં કેટલાક પૂંછડિયા તારાઓ પણ હતા, સૌને પોત-પોતાની કક્ષા હતી. સૌને પોત-પોતાની ભ્રમણ કક્ષા હતી, સૌને પોતીકી એક-એક ચાલ હતી."³ ત્યાર પછી લેખકે બોર્ડની પરીક્ષા વ્યવસ્થાને અવ્યવસ્થામાં પલટાવી નાખતા વાલીઓની નીતિરીતિ ઉપર વ્યંગ-કટાક્ષ કર્યો છે.

ચોથા પ્રકરણમાં લેખક સરકારની ઢંગધડા વિનાની શિક્ષણનીતિનો ઉપહાસ કરે છે. તેમાં ડાહ્યાલાલના ઉદગારો જુઓ, "જ્ઞાન-જ્ઞાન, જ્ઞાન ! અલ્યાભાઈ જ્ઞાનને શું ઘોઈ પીવાનું ? રોટલા આપો રોટલા ફૂતરીનાઓ. જ્ઞાન તો વેચાતાંય મળે છે. જાસૂસી કરીનેય લવાય છે. અને આજે આજનો વિદ્યાર્થી કાપલી કરી શકશે તો ગમે તેવા દેશમાં જઈનેય તમે કહો તેવા જ્ઞાનની કોપી કરી લાવી તમારા માથામાં મારશે, માટે કહું છું લ્યા ઘોડો છૂટો મૂકી દો, ચરવું હોય એટલું ચરે."⁴ અહીં સરકારની અણધાર નીતિ તરફ લેખકની વેદના છે પરંતુ એ વેદના સ્વાભાવિકતાની સીમા ઓળંગીને આકરું રૂપ ધરે છે.

પાંચમાં પ્રકરણમાં ચોરી કરાવતા વાલીઓ જ શિક્ષણમાં પેસી ગયેલાં દૂષણોની આલોચના કરતા અભિપ્રાયો આપે છે તે હાસ્ય પ્રેરક છે. ચોર કોટવાળને દંડે એવા વાલીઓના અભિપ્રાયો ઉલ્લેખનીય છે. દા.ત.,

- "કાં તો છોકરો સારું ન લખે કે જોવાવાળો સારું ના જુએ.

- કાં તો છોકરો ખરાબ લખે અને જોવાવાળો સારું જુએ આવી અનેક શક્યતાઓ છે...! કેમ ભાઈ ?.."⁴
- "જેવો મૂડ જોવાવાળાનો અને એક દિવસમાં સો-સો નોટ્સ તપાસે તે શું જોતા હશે."⁵
- દેશ આખો પડે ખાડામાં માત્ર ક્વોલીટીને નામે સમય બરબાદ કરીએ તો શું થાય ? એ તો સ્પીડ, ક્વોલીટી અને કંટ્રોલની સાથે ક્વોન્ટીટી પણ જોઈએ. "⁶
- "ગમે તે હોય, પણ આજનું શિક્ષણ એ શિક્ષણ નથી."
- "જેને જે કરવાનું છે તેને જ એ કરવું નથી તો પછી હું કે તમે તો કોણ માત્ર ?"⁷
- "શિક્ષકો જ જ્યાં ટ્યૂશન અને શિક્ષણનો વેપાર માંડી બેઠા છે ત્યાં સમાજના બીજા વર્ગ પાસેથી તો શું આશા રાખવી.]"⁸

અહીં શિક્ષણક્ષેત્રમાં સરેઆમ અનાચાર કરનારા વાલીઓ જ કેવી સૂઝિયાણી વાતો કરે છે. વળી શિક્ષણના રખોપિયા એવા શિક્ષકો પણ કેવી અપ્રમાણિકતા દાખવે છે એ બંને વર્ગ ઉપર નિશાન તાકીને લેખક એક કાંકરે બે પક્ષી મારી એમની હાસ્યશક્તિને સબળ પરિચય કરાવી આપે છે.

કથાના પહેલાં પાંચ પ્રકરણમાં પ્રથમ દિવસના પેપરનું વર્ણન કર્યા પછી છઠ્ઠા પ્રકરણથી ઉલાળના બીજા પેપરના દિવસનું માર્મિક ચિત્રણ થયું છે. જેમાં આજના સમયમાં શિક્ષણ જેવા પવિત્ર ક્ષેત્રને જોવાનો દૃષ્ટિકોણ બદલાયને ધંધાકીય બની ગયો છે. એ વિચિત્ર પરિસ્થિતિને લેખક દર્શાવે છે. જેમ શેરબજારમાં સોદાબાજી ચાલે છે તેમ શિક્ષણમાં સોદાબાજી પ્રવેશી ગઈ છે. સમાજના

સર્વોચ્ચ સ્તરના લોકોથી માંડી એકદમ સામાન્ય સ્તરના લોકો પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ઊમટી પડયા છે, આ વસ્તુને લેખક ડાહ્યાલાલના શબ્દોમાં આ રીતે ઉદઘાટિત કરે છે. 'ખરેખર તો આ ઉદ્યોગ જ ઉદ્યોગ છે એકથી પાંચ, આઠ પ્રશ્નો આંખો મીંચીને લખી નાખવાના ને કરી દેવાના વહેતા. ક્યું એ ફૂટયું. પૈસા જ પૈસા. સાલું શું સમય છે ?! બધાને રાતોરાત માલદાર થઈ જવું છે. મહેનત મજૂરી કરવી નથી ને કરોડપતિ થઈ જવું છે.'¹⁰

સાતમાં પ્રકરણમાં લેખક એમના કટાક્ષને વ્યાપક સ્તરે લઈ જાય છે ભ્રષ્ટાચાર, અનાચાર, ગેરરીતિ વગેરે દુષણોથી કોઈ એક સમાજ, પ્રાત કે રાષ્ટ્ર ખરડાયેલ નથી, પરંતુ સમસ્ત જગતમાં આ વસ્તુની જાણે હરીકાઈ માંડી હોય એવું જોવા મળે છે. બધે જ ઠેકાણે ખાવ અને ખાવા દો, લૂંટો અને લૂંટવા દોની રમત ચાલે છે. આ વિચિત્રતાને લેખક ડાહ્યાલાલ મારફતથી જ વ્યક્ત કરે છે. ડાહ્યાલાલનો બળાપો જુઓ, "દુનિયા જાણે છે કે દુનિયા પોતે ચોરી-ચોરીની રમતમાં એકબીજાથી આગળ નીકળવાની હરિફાઈ માંડી છે. અમારા બધા જ અધિકારીઓ, પુરવઠાથી માંડી ઇન્કમટેક્સ અને સેલટેક્સવાળા બધાય જાણે છે કે અમે ચોરી કરીએ છીએ અમે ય જાણીએ છીએ કે એય મારા બેટા ચોરી નથી કરતા એવું નથી પણ આ તો ઝેર ઝેરને મારે, એમ ચોરી ચોરીને મારે ! તેરી ભી ચૂપ મેરી ભી ચૂપ.]"¹¹

તે પછી ચોરીનો માલ ક્યારેય સીકે ચડે નહીં એમ કાપલીનું પણ કાપલીમાં જ જાય તે વરવી સ્થિતિને લેખક સ્વપ્ન વાસ્તવ વડે રજૂ કરી વિનોદ સજ્જ છે. અહીં આ પ્રસંગે ડાહ્યાલાલને

એમનો પુત્ર ઉલાળ ડોક્ટર થઈ જાય છે અને તે ખિસ્સામાં પૈસાને સ્થાને કાપલીઓ નાંખે છે એવું સ્વપ્ન આવે છે તે હાસ્યાસ્પદ નીવડે છે. દા.ત. "ડાહ્યાલાલ આડા પડયા. ઉલાળ, એમના શમણામાં, રહી-રહીને ગળામાં સ્ટેથોસ્કોપ ભેરવીને એની નવી સવી પણ તોતીંગ ઇસ્પિતાલમાં આંટાફેરા મારતો, દર્દીઓના ખબર અંતર પૂછતો, નર્સ અને નર્સડાઓને જરૂરી સૂચનાઓ આપતો અને પૈસા, રૂપિયાની કડકડતી નોટોને બદલે અપેક્ષિતમાંથી કાપેલી કાપલીઓ ખીસ્સામાં નાખતો, મૂંઝામાં મુસ્કરાતો તરવરતો હતો."¹² અહીં ડાહ્યાલાલની કાપલીમય સ્થિતિ જેટલી જ અપેક્ષિતની કાપલીઓમાંથી અનઅપેક્ષિત પરિણામ મળે છે એ બંને સ્થિતિઓ વાચકને નર્મ-મર્મ હાસ્ય પીરસવામાં અત્યંત સહાયક નીવડે છે.

ઇચ્છિત જગ્યાએ એકદમ સહજભાવે કટાક્ષ કરીને રમૂજ રેલાવવામાં લેખક મહદઅંશે કામચાબ નીવડયા છે. એમ કથામાં કેટલેક સ્થળે હળવાશભર્યા વર્ણનો દ્વારા હાસ્ય નિપજાવવાની શક્તિ દાદ માગે એવી છે. આઠમું પ્રકરણ લેખકના સ્વાભાવિક વર્ણનોનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ગણાવી શકાય. તેમાં ઉલાળ પરીક્ષા આપવા જતાં રિસિપ્ટ ભૂલી જાય છે ત્યારે રિસિપ્ટની ફિલસૂફીનું વર્ણન થયું છે, પરીક્ષા કેન્દ્રની સામે ભીડ જમાવીને ઊભેલા વાલીઓને મારઝૂડ કરતાં ભાગદોડ મચે છે તેનું વર્ણન, યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં પદ્ધતિસર થતી ચોરીનું વર્ણન, ચેકીંગ કરનારા અધિકારીઓની ભેદભાવભરી નીતિનું વર્ણન એ બધાં જ વર્ણનો લેખકની સ્વાભાવિક નિરૂપણરીતિના બળે રસપ્રદ બન્યાં છે. તેમાં પોલીસના મારથી નાસી છૂટી

વરવા લાગતા વાલીઓનું વર્ણન અત્યંત આસ્વાદ્ય છે. જેમ કે, 'કોઈ બહારવટિયાએ ધાડ પાડી હોય અને લોક લપાતું છૂપાતું જાન અને માલ બંને બચાવવા દોડતું હોય તેમ આખુંયે વાલી જગત હાંફળું-ફાંફળું ભાગતું હતું.'^{૧૩} કથાના અંત ભાગમાં કોઈ અધિકારી નૈતિક રીતે પરીક્ષા લેવાય તે માટે કડક વલણ આચરે છે ત્યારે આવા નીતિવાન અધિકારીઓને વિદ્યાર્થી, વાલી વગેરેના રોષનો ભોગ બની કેવી રીતે જીવ ગુમાવવો પડે છે એ પ્રસંગનું નિરૂપણ કરી લેખક સમાજ સામે લાલબત્તી ધરે છે. સાથોસાથ વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રના ઘડતરમાં ખાસ ભૂમિકા ભજવતા શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ચોરીનું દૂષણ નામશેષ થવું જ જોઈએ એવા સુધારાવાદી સૂર સાથે કથાને વિરામ આપે છે.

'કાપલીપગો'માં પાત્રોની ભરમાર નથી. ઓછામાં ઓછાં પાત્રો દ્વારા લેખકે એમનું કામ ઉકેલ્યું છે. દરેક ચરિત્ર કોઈને કોઈ વિચિત્રતાથી રંગાયેલું છે. કથાનાયક ડાહ્યાલાલનું પાત્ર રમણભાઈ નીલકંઠના ભદ્રંભદ્ર પાત્રની યાદ અપાવે એવું વિવેકભાન ગુમાવી દેતું જોવા મળે છે. ભદ્રંભદ્ર સમાજ સુધારણાના મદમાં આવીને જેમ વિચિત્ર વાણી-વ્યવહારને કારણે હાંસીપાત્ર ઠરે છે એમ આ કથામાં ડાહ્યાલાલ એમના વારસદારને સરળતાથી ઉચ્ચ દરજ્જે પહોંચાડવાની ગાંડી મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખે છે. એ મહત્ત્વાકાંક્ષાની ઘેલછામાં પોતાના દરજ્જાનું સાનભાન ભૂલી પુત્ર ઉલાળને યેનકેન પ્રકારે ચોરી કરાવવામાં મશગૂલ થઈ જાય છે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં મૂકાયેલા ડાહ્યાલાલની ચેષ્ટાઓ, મૂર્ખતા, ખુશામતખોરી, માનસિક અવઢવ વગેરેને ચતુરાઈપૂર્વક પકડી એમને

લઘુનવલકથાના સ્તરે ચિત્રિત કરવામાં લેખક ઘણા ભાગે કામચાબ રહ્યા છે. પુત્રને ડોક્ટર કે પછી એમના જેવા ઉચ્ચ જ્ઞા ઉપર પહોંચાડવાના સ્વપ્નમાં ડાહ્યાલાલ કાપલી વાટે ચોરી કરાવવામાં પોતે જ કાપલીમય બની જાય છે. સર્વ સ્થળે એમને કાપલીનાં જ દર્શન થાય છે. એક સ્થળ દેહના વ્યક્તિ એમની સાથે ભટકાઈ જાય છે. તો એ વ્યક્તિમાં પણ એને એક જાડી કાપલીનું દર્શન થાય છે. સંબંધ કે લાલચ વાટે કામ કઢાવી લેવામાં માહિર ડાહ્યાલાલ ગજવામાં કાપલી રાખે છે. કાપલીની ઝેરોક્ષ નકલો કરાવે છે, હાથરૂમાલની અંદર કાપલી સંતાડી રાખે છે, પટ્ટવાળા, પોલીસ મારફત કાપલી પુત્રને પહોંચાડે છે, રસ્તામાં કાપલીના કચરાથી ગટરનો પ્રવાહ રોકાતો જુએ છે, સ્વપ્નમાં પુત્રને કાપલી તોડતો નિહાળે છે, પોતે કાપલીથી ચોરી કરાવે છે તેનો મનોમન વસવસો કરે છે. ક્યારેક ધિક્કારે છે, પરંતુ પુત્રને ઉચ્ચપદે પહોંચાડવાની લાલસામાં એમની નૈતિકતા દબાઈ જાય છે. લેખકે ડાહ્યાલાલને સમુળગો કાપલીમય ચિતરી એમના માનસિક વિચાર પલટાઓને કુશળ રીતે નિરૂપીત કર્યાં છે. વળી ડાહ્યાલાલના માધ્યમ દ્વારા એમના જેવા સગવડિયા કે વ્યવહારિયા એવા તમામ વાલીઓની ઠેકડી ઉડાવી છે.

ગૌણચરિત્રો પણ પરીક્ષાચોરીના અર્થે જ આલેખ્યાં છે. ડાહ્યાલાલની પત્ની શાંતીનું પાત્ર કથામાં ગેરહાજર છે. છતાં ચતુરાઈપૂર્વક ગણિતનું પેપર લાવવામાં, પુત્રને કોઈ પણ ભોગે સારા ગુણથી પાસ કરાવવાની વૃત્તિ રમૂજ પેદા કરે છે. એવી જ રીતે પોતાને ભલોભળો લેખાવી તક મળતાવેંત લાંચ લઈ કાપલી પહોંચાડતો ભલો

પટ્ટાવાળો, લાંચના બદલામાં કાપલી પહોંચાડતા પોલીસવાળા, સંબંધનો ધર્મ નિભાવી ચોરી કરાવતો હનુમાન માસ્તરનો દીકરો કેવળ, આળસુ, બેદરકાર, ભૂલકણો અને માત્ર ચોરી ઉપર જ નિર્ભર રહેતો ઉલાળ તદ્દુપરાંત ઉમેદ પ્રજાપતિ, લલ્લુ પટેલ, છગન લુહાર, મનસુખલાલ વગેરે વિવિધ વરણનો વાલીગણ સર્વે એમની દુર્બળતાના પ્રભાવે આકર્ષક બન્યાં છે. જો કે મુખ્યપાત્રને ઉઠાવ આપવામાં લેખક જેટલી જહેમત ઉઠાવે છે. એટલી ગૌણપાત્રોમાં જહેમત ઉઠાવતા જણાતા નથી.

ખોડભાઈએ કથામાં હાસ્યનું નિર્માણ કરવા માટે ભાષાનો અનેક સ્તરે વિનિયોગ કર્યો છે. ખાસ તો ભાષાનું સંકરરૂપ નોંધપાત્ર છે. છોટુના મુખે મૂકાયેલા ઉદગારોમાં વ્યવહારુ ભાષાનો રણકો સંભળાય છે દા.ત. "તને ખબર છે મોંઘાભાઈ, તમારા બાબલાનું બારમું હતું એ વખતે ગણિતે જ બાપલિયા બોલાવી દીધાંતા ને !"(પૃ.૫૫) એસ.આર.પી. જવાન ડાહ્યાલાલ ઉપર એમનો રોષ આ રીતે હિન્દી વાણીમાં ઠાલવે છે. દા.ત. "સાલે રોજ રોજ ધુમાતે હૈ! ઈંધર સે ઉંધર ! આજ યહાં કલ વહાં ! ગુજરાત કી પરીક્ષા હૈ, ગુજરાત ચલો, બિહાર કા ઇલેકશન હૈ બિહાર ચલો, બેંગ્લોરમાં તૂફાન હૈ, વહાં ચલો, દમ નહીં ભરને દેતે. તું જા કાકા ઈંધર સે" (પૃ.૭૨)

મિશ્રભાષા ઉપરાંત શબ્દપ્રપંચ, પ્રાસાનુપ્રાસ, ચોક્કસ શબ્દોનો વિશિષ્ટ રીતે પ્રયોગ લઘુનવલમાં ઠેકઠેકાણે જોવા મળે છે. શાળાની એક શિક્ષિકા પોતાના પુત્રને ઉપયોગી થાય તે માટે ડાહ્યાલાલ પ્રાર્થના કરતાં કહે છે, 'હે મા ! હે જગદંબા આ ભૈરવીમાં આવી વસજો અને છોકરાઓ ઉપર રહેમ નજર રાખે એવી ત્રણ કલાક પૂરતી પણ એની નજરને વહેમ નજર બનતી અટકાવજો.' (પૃ.૧૦)

અહીં રહેમનજર અને વહેમનજરની શબ્દરમત રમૂજ જન્માવે છે. શબ્દોમાં પ્રાસમેળ કરીને લેખક અનેક સ્થળે હાસ્ય વેરે છે. દા.ત. "છોટુભાઈ મળવાના નથી, અમે ગણવાના નથી", 'મોટું પકડાવવાના નથી ને ઉલાળ ઢાળ ચઢવાના નથી. (પૃ.૫૩) એવી જ રીતે ડાહ્યાલાલ ઉલાળને કાપલી વિશે આ રીતે શિખામણ આપે છે, "આપણી કાપલી લખ્યા વિના બીજાને આપવાની ઉદારતા બતાવવી એ મૂર્ખતા છે. તું એવી ભૂલ ન કરતો, સાહેબ ઉઘરાવી લે તો પણ થોડી આપવી, થોડી રાખવી. થોડી ધમકાવે તો આપવી, થોડીક ખીસ્સાં ફુંફોસે તો આપવી, થોડીક આકસ્મિક સ્કર્વાડ આવી પડે તો આપવી, પણ કેટલીક તો ઈમરજન્સીમાં આપણા કામ માટે રાખવી, રાખવી અને રાખવી.'(પૃ.૬) અહીં આ ઉદગારમાં 'નથી', 'આપવી' જેવા શબ્દોનું પુનરાવર્તન હાસ્યનું આલંબન બને છે.

ક્યારેક વિચિત્ર રવાનુકારી શબ્દપ્રયોગો હાસ્ય નિર્માણમાં ઉપયોગી બને છે. દા.ત. ખર્ચા-પાણી, બીડી-પાણી, છાંટા-પાણી, શુભ-કશુભ, સોકેટિસ-ફોકેટીશ, ટીવી.-ફીવી, એસ.આર.પી., બી.એસ.આર.પી., કાપલી-ફાપલી જેવા શબ્દો ઉલ્લેખનીય છે. જુદા જુદા અલંકાર સરસ રીતે યોજ્યા છે. દા.ત. "સેન્ટરની એક એક બારીમાંથી, કમોસમી વરસાદના કરા પડે તેમ કાપલીઓ ટપક-ફક, ટપકફ કરતી વરસી રહી હતી. કોઈ-કોઈ મરજીવાઓ આભનાં પાણી ગાભમાં પાછાં ડેલી દેવા માંગતા હોય તેમ પી.વી.સી. પાઈપોના લાંબા-લાંબા એરિયલ બનાવી બિલ્ડીંગના છેક ત્રીજા માળ સુધીની બારીઓ લગી કાપલીઓને ધકેલી રહ્યા હતા. (પૃ.૩૮), "કહ્યાગરા કંથની જેમ ડાહ્યાલાલે સળિયાને કાન અડકાડ્યો." (પૃ.૧૬)

"માખણ ગરમીથી ઓગળી જાય એમ પ્રશ્નો જોઈને એમનો રોષ ઓગળી ગયો." (પૃ.૨૨), 'રસ્તા જેવો સંબંધ', 'નળ જેવી પોલી લોબી', 'આકાશમાં ચંદ્ર જાણે સંતાતો-લપાતો કાપલી-કાપલીની રમત રમતો હોય' વગેરે અલંકારો હાસ્યને અણિયાળું બનાવવામાં ઉપયોગી બન્યા છે.

ડાહ્યાલાલનો ઉપહાસ કરવામાં લેખકે હળવી શૈલીનો વિનિયોગ કર્યો છે. દા.ત. "અશુદ્ધિ હજુ ગળા સુધી આવી ન્હોતી એમ પરખી જવા એમણે ગળે હાથ ફેરવ્યો, ખોખારો ખાધો અને લસરક દેતો ગળકો બોગનવેલના ફૂલ ઉપર ગોઠવી દીધો." (પૃ.૭૪) અહીં ડાહ્યાલાલની ગળકો કાઢવાની ચેષ્ટા માટે યોજવામાં આવેલી શૈલીમાં લેખકની હાસ્યવૃત્તિનાં દર્શન થાય છે. આ રીતે ભાષાવૈચિત્ર્ય દ્વારા રેલાતા હાસ્યમાં લેખકની હાસ્યવૃત્તિનો ઠીક ઠીક પરચો મળે છે.

વર્તમાન શિક્ષણમાં ચોરીના દૂષણને નિશાન બનાવતી કથામાં ખોડભાઈની હાસ્ય ઉપર હથોટી સારી હોય એવું વર્તાય છે. વાર્તાકારની તરી આવતી વિશેષતા એમનાં નિરીક્ષણોમાં વ્યવહારિયા-સગવડિયા વાલીઓના પ્રતિનિધિરૂપ ડાહ્યાલાલના વિચાર પલટાઓને આલેખવામાં અને એમની પ્રત્યેક ચેષ્ટાનું તેમજ પરીક્ષાની બદીઓનું વક્તાપૂર્ણ નિરૂપણ કરવામાં રહેલી છે. વાર્તાકારની નૈસર્ગિક પરિહાસશક્તિ અહીં ઠીક ઠીક કામચાબ બની છે. એમની પાસે હળવા ચિત્રાત્મક વર્ણનો કરવાનું કૌશલ છે. શબ્દની રમતનો, પ્રાસાનુપ્રાસનો તેમનો જબરો શોખ તો નવલકથાના પાને પાને પ્રગટ થતો દેખાશે." આટલી સિદ્ધિઓ દાખવ્યા છતાં આ કથામાં હાસ્યના અસાધારણ ઉન્મેષો પ્રગટતા જોવા મળતા નથી. લેખકે ધાર્યું હોત તો કથાનાયકનાં આંતર

સંચલનોને હજૂ વધારે સૂક્ષ્મ રીતે રજૂ કરી શક્યા હોત. હાસ્ય-કટાક્ષના સાધનોનો લેખકના ભાથામાં અછત હોય એવું જોવા મળે છે. વળી ઉપયોગમાં લેવાયેલાં સિમિત હથિયારોની ધાર એક સરખી પાણીદાર જણાતી નથી. એકંદરે ગુજરાતી વાચકોને ઠીક ઠીક મનોરંજન પીરસતી આ લઘુનવલકથાની નોંધ લઈને સંતોષ માનવો પડે.

સંદર્ભ :

- ૧ પટેલ, ખોડભાઈ : કાપલીપગો, કંકુ પ્રકાશન, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૬, પૃ.૯
૨ એજન, પૃ.૧૩	૩ એજન, પૃ.૨૫
૪ એજન, પૃ.૪૧	૫ એજન, પૃ.૪૩
૬ એજન, પૃ.૪૪	૭ એજન, પૃ.૪૪
૮ એજન, પૃ.૪૪	૯ એજન, પૃ.૪૫
૧૦ એજન, પૃ.૫૯	૧૧ એજન, પૃ.૬૫
૧૨ એજન, પૃ.૬૮	૧૩ એજન, પૃ.૭૨

પંડિતયુગના પ્રવાસી : જહાંગીર

મર્ઝબાન

Dr. H. V. Chaudhari
Associate Professor in Gujarati

મનુષ્ય જીવનની અભીપ્સિત હેતુ આનંદ છે. માનવીના જીવનમાં ક્ષણે ક્ષણે નાવીન્ય હોય તો જ જીવન રસપૂર્ણ બને. જીવનની જડતાને દૂર કરવા તથા જીવનને આહ્લાદક બનાવવા માનવીને હમેશાં ચાલતા રહેવું પડે છે. ગુજરાતી ભાષામાં એક કહેવત છે - 'ફરે તે ચરે, બાંધ્યો ભૂખે મરે' સંસ્કૃત ભાષામાં એક ઉક્તિ છે.-'ચરતિ ચરતો ભગ : । આ જગતમાં જે જીવંત છે તે બધું જ ચાલ્યા કરે છે. જે બેસી રહે છે તેનું નસીબ પણ બેસી રહે છે. જે ચાલે છે તેનું જ ભાગ્ય ચાલે છે. સંસાર શબ્દનો અર્થ પણ સતત ગતિનો સૂચક છે. આથી જ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે મનુષ્યને 'સનાતન યાત્રી' કહ્યો છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણોના 'ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ' યા 'ચરન્ વૈ મધુ વિન્દતિ' જેવાં સૂત્રો પણ આનું જ પ્રમાણ છે. મનુષ્યની આ સ્થળાંતરની પ્રવૃત્તિ 'પ્રવાસ' શબ્દ દ્વારા ઓળખાય છે.

'પ્રવાસ' શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત ભાષાનો છે. 'સંસ્કૃત - ગુજરાતી વિનીત કોશ' માં પ્રવાસ શબ્દના 'પરગામ વસવું તે, મુસાફરીએ દૂર જવું તે'^૧ એવા અર્થ આપવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતી 'ભગવદ્ગીમંડલ' કોશમાં પ્રવાસના 'પરદેશવાસ, વિદેશ જવું તે, ઘરથી દૂર રહેવું તે, પંથ કરવી તે, અટણ, ભ્રમણ, સહેલગાહ, પ્રવાસ કરવો તે, દેશાટન, સફર'^૨ જેવા અર્થ આપેલ છે, 'પ્રવાસ' માટે ગુજરાતી ભાષામાં 'યાત્રા', 'મુસાફરી', 'સફર'

જેવા પર્યાયી યોજાય છે. 'યાત્રા' શબ્દ પણ મૂળ સંસ્કૃત ભાષાની છે. 'સંસ્કૃત - ગુજરાતી વિનીત કોશમાં 'યાત્રા' શબ્દના અર્થ આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યા છે : 'જવું તે, મુસાફરી, પ્રવાસ, લશ્કરની ફૂચ, તીર્થયાત્રા, ઉત્સવ મેળો'^૩ આમ, સંસ્કૃત ભાષાના 'પ્રવાસ' અને 'યાત્રા' બેઉં સમાનાર્થી શબ્દો છે. પરંતુ હિન્દી ભાષામાં 'યાત્રા' શબ્દ સવિશેષ પ્રચલિત છે; જ્યારે ગુજરાતી ભાષામાં 'પ્રવાસ' શબ્દ વધુ પ્રચલિત છે. ગુજરાતીમાં પ્રસંગોપાત 'યાત્રા' શબ્દ પ્રવાસના પર્યાય તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. ખરો, પરંતુ 'પ્રવાસ' શબ્દ જેટલો તે રૂઢ બન્યો નથી. ગુજરાતી ભાષામાં 'યાત્રા' યા 'જાત્રા' શબ્દ માત્ર ધાર્મિક હેતુથી કરાતા તીર્થ સ્થળોના પ્રવાસના અર્થમાં જ મુખ્યતઃ પ્રયોજાય છે. મરાઠી ભાષામાં પણ ધાર્મિક તીર્થ સ્થળોના પ્રવાસ માટે 'યાત્રા' શબ્દ ઉપયોગમાં લેવાય છે. અર્થાત્ ગુજરાતી ભાષામાં 'યાત્રા' શબ્દ સંકુચિત અર્થમાં પ્રયોજાતો જોવા મળે છે. ગુજરાતી ભાષામાં 'પ્રવાસ' શબ્દ જેટલો વ્યાપક છે, તેટલો જ વ્યાપક હિન્દી ભાષામાં 'યાત્રા' શબ્દ છે. રામચન્દ્ર શર્મા સંપાદિત 'પ્રામાણિક હિન્દીકોશ' માં 'યાત્રા' શબ્દના 'एक स्थान से दूसरे दूरवर्ती स्थान तक जानेकी क्रिया । सफर । धार्मिक उद्देश्य या भक्ति से पवित्र स्थान पर दर्शन, पूजा आदिके लिए जाना ।'^૪ જેવા અર્થ આપવામાં આવ્યા છે. અંગ્રેજી ભાષામાં 'પ્રવાસ' માટે 'Travel' શબ્દ પ્રચલિત છે.

પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્યના જીવનમાં ધાર્મિક યાત્રાનું મહત્ત્વ સૌથી વિશેષ હતું. દરેક

વ્યક્તિએ જીવનમાં એકવાર નાની કે મોટી યાત્રા તો કરવી જ જોઈએ, એવી દૃઢ લોકમાન્યતા હતી. આપણા શાસ્ત્રકારોને તીર્થાટનને ધાર્મિક કર્તવ્ય તરીકે ઓળખાવ્યું છે. યાત્રાએ જવાની વ્યવસ્થા જેમ હિન્દુઓની આશ્રમ યોજનામાં જોવા મળે છે. તેમ જાપાનના શિટો કે બુશીડો ધર્મમાં પણ જોવા મળે છે. હજની યાત્રા ઇસ્લામ ધર્મીઓ માટે, તો યેરુસલેમની યાત્રા ખ્રિસ્તીઓ માટે પવિત્ર ફરજ ગણાય છે. યાત્રાને જ પ્રધાન ધર્મ ગણનાર પરિવ્રાજકો આપણે ત્યાં હતા. આજે પણ જૈન પરિવ્રાજકો અને પરિવ્રાજિકાઓ ધર્માર્થે સતત ભ્રમણ કરતાં રહે છે, તીર્થ સ્થળોની યાત્રાનું ધાર્મિક મહત્ત્વ આપણી પ્રજાના માનસમાં દીર્ઘકાળથી દબમૂલ થઈ ગયું છે.

પ્રવાસથી મનુષ્યનાં જ્ઞાન ને અનુભવની ક્ષિતિજો વિસ્તરે છે. આજીવન પ્રવાસી કાકાસાહેબ કાલેલકર પ્રવાસનું મહત્ત્વ આંકતાં કહે છે : ‘પ્રવાસ મારફતે માણસ જેટલી ભૂમિભાગ આંખો વડે પોતાનો કરે છે, જેટલું અંતર ન પાદાકાન્ત કરે છે. જેટલો અનુભવ સંઘરી શકે છે તેટલે દરજ્જે એનું જીવન સમૃદ્ધ થાય છે.’^૫ પ્રવાસના અનુભવ સંચયની સહાયથી જીવનના ગમે તેવા બોજાને ઉપાડવાની આત્મશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. મુસાફરીમાં અનેકવિધ અગવડો પડે છે પરંતુ ‘પ્રવાસ એટલે અગવડો વેઠવાની બાદશાહી ઢબ’^૬ સૂઝશક્તિ કેળવવા માટે તથા વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે પ્રવાસની આરાધના આવશ્યક છે. કાકાસાહેબનો પ્રવાસને દેશ ભકિતના એક ‘અનુભવ-તરબોળ પ્રકાર’તરીકે પણ ઓળખાવે છે. પ્રવાસ માનવીના જીવનમાં એક શિક્ષકની ગરજ સારે છે. જર્મન

લેખક ગેટે કહે છે : ‘To wander is to get education.’ જે જ્ઞાન અનેક પુસ્તકોના વાંચન-પરિશીલનથી પ્રાપ્ત થતું નથી, તે પ્રવાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. હાજી સુલેમાન શાહ મહમદ નામના એક પ્રવાસપ્રિય મુસ્લિમ વેપારી પણ આ દૃષ્ટિએ પ્રવાસનું ઘણું મૂલ્ય આંકે છે : ‘મુસાફરી એક નિશાળ છે અને મુસાફર એક નિશાળિયા મિસાલ છે.’^૭ નિશાળની કેળવણી કરતાં મુસાફરોની કેળવણી ઓછી ખર્ચાળ અને વધુ ફળદ્રુપ તથા સંગીન નીવડે છે. પ્રવાસ શિક્ષણનું અનોખું એટલું અપરિહાર્ય અંગ છે; અનુભવની ભૂમિકા છે. અંગ્રેજ લેખક લોર્ડ બેંડન પણ પ્રવાસને યુવાનો માટે કેળવણીનું મને બુઝગો માટે અનુભવનું અંગ કહે છે. પ્રવાસથી પ્રવાસીની કુનેહ, ધીરજ અને ઉદારતામાં વધારો થાય છે તેમજ જીવનમાં નવાં નવાં સાહસો કરવાની પ્રેરણા જન્મે છે. પ્રવાસ ધ્વારા સ્વાવલંબન, દૃઢતા, આત્મગૌરવ જેવી વૃત્તિઓ વધુ વિકસે છે. પ્રવાસથી તનમન ખડતલ અને સ્વસ્થ બને છે; ઉપરાંત સહનશીલતા, ધીરજ, મિલનસારપણું, કરકસર, સમયસૂચકતા, નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ વૃત્તિ જેવા ગુણો ખીલે છે; જે પ્રવાસીને ઉર્ધ્વીકરણ માર્ગે લઈ જાય છે. આમ, પ્રવાસ માનવજીવનની સફળતાની ચાવી છે. પ્રવાસ સાંસ્કૃતિક એકતાનું પણ મહત્ત્વનું માધ્યમ છે. પ્રવાસ ધ્વારા માનવી વિવિધ દેશોની પ્રકૃતિ ઉપરાંત સંસ્કૃતિનું પણ દર્શન કરે છે.

પ્રવાસ કરવાની વૃત્તિ માનવીમાં સાહજિક હોય છે. કાકાસાહેબ કાલેલકર જેવા કોઈ આજન્મ પ્રવાસીઓ નિરુદ્દેશે ભ્રમણ કરતા હોય છે; કેટલાક પ્રવાસ શોખીનો સ્વાન્તઃ સુખાય પ્રવાસ કરે છે;

પરંતુ મોટાભાગના પ્રવાસીઓના પ્રવાસ પાછળ કોઈને કોઈ પ્રયોજન રહેલું હોય છે. તેમના ધ્વારા થતા પ્રવાસ હેતુલક્ષી હોય છે. જુદા જુદા ધર્મોના આચાર્યો યા તેમના શિષ્યો પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાના આશયથી વિવિધ સ્થળોનો પ્રવાસ કરે છે. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર કરવા માટે ગૌતમ બુદ્ધે ભારતની અને તેમના શિષ્યોએ ભારત ઉપરાંત બીજા અનેક દેશોની યાત્રાઓ કરી હતી. જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ ધર્મબોધ અર્થ આજે પણ સતત પ્રવાસ કરતા રહે છે. હિન્દુ ધર્મના વિવિધ સંપ્રદાયના સાધુઓ પણ ધર્મપ્રચાર અને દૈવદર્શનના હેતુથી દેશભરમાં ભ્રમણ કરતા હોય છે. આમ, આદિકાળથી મનુષ્યના પ્રવાસની એક મુખ્ય ઉદ્દેશ ધાર્મિક રહ્યો છે. પ્રવાસનો બીજો એક મહત્ત્વનો હેતુ છે - આર્થિક પ્રવૃત્તિ. ભારત દેશ પ્રાચીનકાળથી પરદેશના તેમજ દૂર દૂરના દેશો સાથે વ્યાપારી સંબંધોથી સંકળાયેલી છે. દેશના ઘણાં લોકો વ્યાપાર-વાણિજ્ય અર્થે દેશવિદેશની સફર કરતા રહ્યા છે. તેમાં પણ લાંબો સમુદ્ર કિનારો ધરાવતા ગુજરાત પ્રદેશની પ્રજા સ્વભાવથી જ સાહસિક અને વહાણવટામાં પારંગત હોવાથી દેશદેશાવરની ખેંપો ખેડતી રહી છે. તેના ભ્રમણમાં દરિયાપારના દેશોનું પ્રાધાન્ય રહ્યું છે. બર્મા, શ્રીલંકા, મલાયા, સિયામ, કંબોડિયા, વિયેટનામ, જાવા, પૂર્વ અને દક્ષિણ આફ્રિકાના દેશો વગેરેની ગુજરાતી વેપારીઓએ સારા પ્રમાણમાં સફરો કરી છે. વ્યાપાર ઉપરાંત ઉદ્યોગ-ધંધાના વિકાસાર્થે પણ કેટલાક લોકો જુદા જુદા દેશોના પ્રવાસ કરે છે. આ જાતના પ્રવાસોમાં આર્થિક પ્રયોજન કેન્દ્ર સ્થાને રહે છે. ધાર્મિક પ્રવાસની જેમ આર્થિક હેતુથી કરાતા

પ્રવાસનું પ્રમાણ પણ આપણે ત્યાં વધુ જોવા મળે છે.

જુદા જુદા દેશોની સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિની અભ્યાસ કરવા માટે પણ કેટલાક લોકો પ્રવાસ કરે છે. ક્યારેક સંસ્કૃતિનું આદાન પ્રદાન કરવા, પ્રાચીન સંસ્કાર વારસાની માહિતી એકત્રિત કરવા તથા વિવિધ સ્થળોનાં કલાધામો નિહાળવા માટે પણ કેટલાક પ્રવાસ શોખીન લોકો પ્રવાસે નીકળે છે. પરંતુ આવા પ્રવાસીઓનું પ્રમાણ આપણે ત્યાં એકંદરે જોતાં ઘણું અલ્પ છે. કેટલાક પ્રવાસીઓ વિવિધ પ્રદેશોના લોકો, તેમનાં રીતરિવાજ, પહેરવેશ. ભાષા વગેરેનો અભ્યાસ કરવા માટે પ્રવાસે જાય છે. સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક અધિવેશનમાં જવા, કોઈક પ્રદેશની બોલી કે ભાષાનો અભ્યાસ કરવા, કોઈ કવિ-કલાકારની મુલાકાત લેવા, જૂની હસ્તપ્રતોનું સંશોધન કરવા વગેરે આશયથી પણ કેટલાક સાહિત્ય પ્રેમીઓ પ્રવાસ કરે છે. આ પ્રકારના પ્રવાસોમાં સાહિત્યિક અભિગમ વધુ હોય છે. કેટલાક વિદ્યાપ્રેમી લોકો વિશેષ અધ્યયન-અધ્યાપન અર્થ યા વિવિધ વિદ્યાધામોની મુલાકાતાર્થે શૈક્ષણિક પ્રવાસ કરે છે. દા.ત. નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં વધુ જ્ઞાન મેળવવા માટે દેશપરદેશના વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા. અત્યારે આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ અભ્યાસ અંગે અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ, જર્મની, રશિયા જેવા દેશોમાં જતા હોય છે. દેશવિદેશના રાજકીય સંબંધો સુદૃઢ બનાવવા, વિવિધ રાજકીય સમસ્યાઓની ચર્ચા કરવા, રાજકીય પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા, આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનો યા શાંતિપરિષદોમાં ભાગ લેવા માટે કેટલાક લોકો મુલાકાતે જાય છે.

કેટલાક ગુજરાતી લેખકો -રવિશંકર રાવળ, રમણલાલ દેસાઈ, ભોગીલાલ ગાંધી વગેરેના સોવિયેત સંઘના પ્રવાસ તથા તેમનું નિરૂપણ કરતાં પુસ્તકો આવા સંજોગોનું પરિણામ છે. રવિશંકર મહારાજ ધ્વારા થયેલ ચીનનો પ્રવાસ તથા તે વિશેનું પુસ્તક પણ આ જ વર્ગમાં આવે છે. અલબત્ત, લેખકો, કલાકારો અને લોકસેવકો કરતાં રાજપુરુષો જ રાજકીય યાત્રાઓનો સવિશેષ લાભ લેતા હોય છે. કેટલાક વિધ્વાનો તથા પુરાતત્ત્વવિદો પુરાતત્ત્વનાં અધ્યયન - અન્વેષણ કાજે તેમજ પ્રાચીન સ્થળોનાં અવલોકનાર્થે વિવિધ સ્થળોની મુલાકાતે જાય છે. ક્યારેક ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પણ પ્રવાસ થતા હોય છે. નવું નવું જોવા-શોધવા યા નવા સાહસો કરવા પાટે પણ કેટલાક સાહસિકો દુર્ગમ પ્રદેશોની સફરે નીકળી પડતા હોય છે. દુર્ગમ પ્રદેશોના આવા સાહસિક પ્રવાસીઓ તે માટે પોતાના જીવનની પણ પરવા કરતા નથી. કોલંબસ, વાસ્કોદેગામા જેવા મધ્યકાલીન અને નાનસેન, સ્વૈન હેડિન, પિયરે, રાહુલ વગેરે અર્વાચીન પ્રવાસીઓની આવી સાહસયાત્રાઓ સુપ્રસિધ્ધ છે.

માત્ર દેહની જ આવશ્યકતાઓ સંતોષવાનું કારણ અને સાધન ન રહેતાં, મન અને આત્માની તૃપ્તિ માટેનું પણ કારણ અને સાધન બની રહ્યું છે. ભ્રમણ યા પ્રવાસ આપદ્ ધર્મ અને ઉપયોગી-પ્રવૃત્તિ મટી આનંદલક્ષી પણ બન્યાં છે. માનવીના પ્રવાસની ક્ષિતિજો ક્રમશઃ વિસ્તૃત બની છે. કુદરતની ઋતુલીલા, હિમાચ્છાદિત ઉત્તુંગ ગિરિશૃંગો અને ઊંડી અંધારી ખીણો, લીલાં ગાઢ અરણ્યો અને બળબળતાં રણો,ચંચલ નદી-નિર્ઝરો અને

છલછલતાં સરોવરો, અફાટ અને અતાગ મહાસાગરો અને એમની વચ્ચે દ્વિપોમાં યા આસપાસના તટ પ્રદેશોમાં વસતાં માનવીઓની તેમજ અન્ય પ્રાણીઓની બહુરંગી જિંદગી - એ સૌનાં રૂપ રંગ અને આકર્ષણે, રોમાંચકતા, મોહકતાએ માનવીને મુગ્ધ કર્યો તથા તેની સૌંદર્ય પિપાસા જાગ્રત કરી. પૃથ્વીના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વિહરવાની તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા વધુ પ્રબળ બની અને પ્રવાસ મનુષ્યને માટે લગભગ અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિ બની રહી.

પંડિતયુગનું સાહિત્ય અંગ્રેજી - સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસી વિદ્વાનો દ્વારા સર્જાયું છે, તેથી પૂર્વના સાહિત્ય કરતાં તે વધુ કલાત્મક બન્યું છે. પ્રવાસસાહિત્યમાં પણ અનેક નવાં આકર્ષક તત્ત્વોનો આવિર્ભાવ થયો છે. તેમાં શૈલી-નિરૂપણ પરત્વે નવા ઉન્વેષણનું દર્શન થાય છે. પંડિતયુગ દરમિયાન શિક્ષણ અને સાહિત્યના પ્રચારને લઈ, બુધ્ધિની સ્વસ્થતા કેળવાતાં, સુધારાનો જુવાળ શાંત થાય છે અને અંગ્રેજો પ્રત્યેની મુગ્ધતા ધીમેધીમે ઓસરવા માંડે છે. વિદેશ જતા ગુજરાતી પ્રવાસીઓ અંગ્રેજો તથા તેમના દેશને આદરભાવપૂર્વક જુએ છે ખરા. પરંતુ તેમની ત્રુટિઓ-મર્યાદાઓ દર્શાવવા જેટલી તટસ્થતા અને નિર્ભયતા પણ તેઓ અવશ્ય દાખવે છે.

સુધારાયુગની જેમ પંડિતયુગમાં પણ અનેક પારસી લેખકોએ પ્રવાસનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમાં જહાંગીર મર્ઝબાનનું નામ પોખરે છે. જહાંગીર બહેરામજી મર્ઝબાન તેમના સમયના એક મોટા નવલકથાકાર, પત્રકાર અને હાસ્યલેખક

તરીકે પ્રસિધ્ધિ પામ્યા છે. તેઓ એક સારા પ્રવાસી પણ છે. દેશ-વિદેશના તેમણે અનેક પ્રવાસ ખેડયા છે. તેઓ પ્રથમ કાશ્મીરના અને ત્યાર પછી ત્રણ વખત યુરોપના પ્રવાસે ગયા હતા. તેમના આ પ્રવાસનાં વર્ણનો પ્રથમ પારસી-ગુજરાતી સાપ્તાહિક 'જામે જમશેદ'માં અને પાછળથી પુસ્તક રૂપમાં પ્રકાશિત થયાં હતાં. 'મુંબાઈથી કાશ્મીર' નામના પુસ્તકમાં તેમણે કાશ્મીરના પ્રવાસનું વર્ણન કર્યું છે. યુરોપના પ્રવાસીની કથા તેમણે 'મોદીખાનાથી મારસેલ્સ', 'વિલાયતી વેહેજાં' તથા 'ગોરું વિલાયત' નામનાં પુસ્તકોમાં, રસળતી હળવી શૈલી આલેખી છે. તેમનાં આ પ્રવાસપુસ્તકો ગુજરાતીના પ્રવાસસાહિત્યમાં, રોમાંચક અનુભવો અને રોચક નિરૂપણરીતિને લઈ, અલગ તરી આવે છે. સાઠીના સમયમાં ચંદ્રવદન મહેતા તેમનાં 'ગઠરિયાં' નામધારી પુસ્તકોમાં પ્રવાસવર્ણનની જે અનોખી આહલાદક છટા દર્શાવે છે તેવી છટાની આછેરી ઝલક, તેમની પૂર્વે પંચોતેરેક વર્ષ થઈ ગયેલા, મર્ઝબાનનાં પારસી-ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલ પ્રવાસ પુસ્તકોમાં દેખાય છે. મર્ઝબાન એક ઉત્સાહી, આનંદી, સંવેદનશીલ, કલ્પનાશીલ, સદાજાગૃત, ઝીણી નજરવાળા પ્રવાસી છે. તેમણે સ્વદેશના જ એક રમણીય ભૂભાગ કાશ્મીરનો પ્રવાસ આનંદ માટે અને નવું નવું જોવા-જાણવાના આશયથી કર્યા છે. 'મુંબાઈથી કાશ્મીર' નામના પુસ્તકમાં પ્રવાસ વર્ણન વાંચતાં આ વર્ષની પ્રતીતિ થાય છે. મરી હિલથી શ્રીનગર જતાં માર્ગ પરનાં મનમોહક દ્રશ્યો, કાશ્મીરનાં પ્રસન્ન સૌમ્ય સરોવરો, બરફના શ્વેત પહાડો, લીલી કંજર જેવી ખીણો આદિ સૌંદર્યનું કલ્પનાસભર બયાન તેમાં મળે છે.

પહાડોનાં શિખર પર તડકાની ચડઊતરથી સર્જાતાં સુંદર દૃશ્યો જોઈ તેમના મનમાં અવનવી કલ્પનાઓ જાગે છે. તેમાંથી આકર્ષક શબ્દચિત્ર આકારીત થાય છે : 'બરફ જુદા જુદા આકાર અને રંગ લે છે. કોઈ વાર જાણે કુલની જાલી પેરાવી હોય તેમ અને કોઈ વાર કપડાં સુકાવા નાખ્યાં હોય તેમ દેખાય છે. કોઈ વાર ગુલાબી અને કોઈવાર બ્લુ રંગ પકડે છે ત્યારે જાણે લુલખનાં ઝુમ્મર ઉખેડી પહાડ ઉપર સુકાવા નાખ્યાં હોય તેમ લાગે છે.' આવાં તો અનેક વર્ણનો તેમણે કર્યાં છે. તે વાંચતાં લાગે છે કે કર્તાએ પ્રકૃતિને મનભરીને માણી છે. ચિત્રાત્મક શૈલી દ્વારા તેઓ રમણીય પ્રકૃતિનો અને તેના દર્શનથી તેમને થયેલ આનંદનો વાચકને અનુભવ કરાવી શકે છે.

કાશ્મીરની પ્રકૃતિની સુંદરતા જેવી જ સુંદરતા કાશ્મીરની નારીની છે. અણિયાળી આંખો, લાલ હોઠ અને ગોરા મુખવાળી એ નારીને જોઈ લેખક મુગ્ધ થઈ જાય છે. તેનું શબ્દચિત્ર દોરતાં તેઓ કહે છે : 'આ કાશ્મીરી સ્ત્રીઓની મોટામાં મોટી ખૂબસૂરતી એમની આંખો છે. આ આંખો જાણે રત્ન જડયાં હોય તેમ લાગે છે. તે એટલી ચમકાટવાળી છે કે તેના તાપથી આપણે મૂઠ બની જઈએ છીએ. આ આંખ એક બાજુ ઠરી રહેતી નથી, પણ એક ગમથી બીજો મેર તારાની પેઠે હાલ્યા કરે છે.' કાશ્મીરી સ્ત્રીઓ જેટલું સૌંદર્ય ત્યાંના પુરુષો ધરાવતા નથી. છતાં કાશ્મીરી પંડિતોનું વ્યક્તિત્વ આકર્ષક છે. લેખકની કલમ કાશ્મીરની ખૂબસૂરતી આલેખવામાં રસીલી બની છે, પણ ત્યાંના રાજકારણની કે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરવામાં નીરસ બની છે. કાશ્મીર જવાના જુદા જુદા

માર્ગોની ચર્ચા કરતાં લેખકે કેટલાંક સ્થળો તે વિશેનાં મૂઅર, કોફ્ટ, એલેકઝાન્ડર બર્ન્સ, રણજિતસિંહ વગેરેનાં લખાણોમાંથી અવતરણો ટાંક્યાં છે. પરંતુ પ્રવાસવર્ણનમાં આવી અપ્રસ્તુત અને શુષ્ક ચર્ચા નીરસતા લાવે છે, કાશ્મીરની પ્રકૃતિ અને સુંદરતાનાં આલેખનો સિવાયનાં અન્ય વર્ણનોમાનો માહિતી પ્રસ્તાર ઘણીવાર વધુ પડતો યા અનાવશ્યક લાગે છે.

મર્ઝબાને ત્રણ વખત યુરોપના પ્રવાસ કર્યો છે. બાળપણમાં તેમણે વિલાયતનાં ચિત્રો જોયેલાં અને તે વિશે ‘રંગીન સટાકા’ સાંભળેલા; એટલે તે મુલક જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા તેમનામાં જાગી હતી. પ્રૌઢ વયે આંખના વ્યાધિની ઉચિત સારવારનું નિમિત્ત મળતાં તેઓ યુરોપની સફરે નીકળી પડે છે. તેમને આ પ્રવાસમાં નવું જોવા-જાણવાનું કુતૂહલ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ સવિશેષ રહી છે. પ્રથમ પ્રવાસમાં જર્મનીના વીસબાડનમાં આંખના ઓપરેશન પછી ડોક્ટરે તેમને આરામ કરવાનું કહ્યું હતું. તે સમય દરમિયાન આસપાસનાં સ્થળો જોવા માટે તેઓ ડોક્ટર પાસે રજા માગે છે. આંખની કાળજી રાખવાની શરતે ડોક્ટર તેમને ફરવાની રજા આપે છે. તેથી તેમને ઘણો આનંદ થાય છે, અને તેઓ આસપાસનાં સ્થળોના પ્રવાસે નીકળી પડે છે. બીજી વખતનો યુરોપ પ્રવાસ પણ આંખના ઓપરેશન બાદ કરેલો, ત્રીજી સફર તેમણે માત્ર પ્રવાસના આનંદ માટે જ કરી હતી. મર્ઝબાન સાચા અર્થમાં પ્રવાસી છે. પ્રવાસ દરમિયાન માણેલા આનંદનું તેઓ રસીલું બયાન કરે છે. યુરોપ પ્રવાસવર્ણનનાં ત્રણે પુસ્તકો પાકટ ઉમરે લખાયાં હોવાથી કર્તાના અનુભવના નિયોડરૂપ

બન્યાં છે. તેમના આલેખનમાં સુરેખ ચિત્રણશક્તિ, કલ્પનાની મૌલિકતા અને આંતરજીવનના અનુલેખનનો સુભગ સમન્વય સઘાયો છે. પ્રવાસની શુષ્ક વિગતોનો ખડકલો કરી, વિલાયતના ‘ગાઈડ’ થવાની તેમની મુરાદ નથી, તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે, ‘એવું વાંચવું હોય તો સેંકડો ગાઈડબુકો તૈયાર છે. મારો મતલબ તો હસાવી રમાડીને તમને મનપસંદ વાંચણ પૂરું પાડવાની છે. અડધી નોવેલ, જરા રતી જોવાનું. સેજ ગમત વગેરે ખાતાપીતા વીલાયતનો ઉડતો ચીતાર આપવાની મારી મક્કસદ છે.’^{૧૦} પ્રવાસની અનુભૂતિ કરાવે તેવાં હળવાં, રસળતાં, હૃદયંગમ પ્રવાસવર્ણન તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે.

‘મોદીખાનાથી મારશેલ્સ’નામના પૉ૭૭ પૃષ્ઠોના દળદાર ગ્રંથમાં લેખકની પ્રથમ વખતની યુરોપયાત્રાનો ચિતાર રજૂ થયો છે. પરદેશપ્રવાસની પ્રાથમિક તૈયારીથી માંડી, માર્ગમાં આવતાં સ્થળો અને સ્ટીમરમાંના વિવિધ અનુભવો વર્ણવતાં લેખક આંખની હોસ્પિટલમાં પહોંચે છે. આંખના ઓપરેશન બાદ તેઓ વિસબાડનથી એલ્ટવીલ, કાંકફોર્ટ, બર્લીન,લાઈપઝીક, ફ્રેસડન, વીયેના, ન્યુરનબર્ગ થઈ લંડન અને ત્યાંથી પારીસની મુલાકાત લે છે. આ પ્રવાસનું તેમણે વિગતે વર્ણન કર્યું છે. પ્રવાસ દરમિયાન જોયેલાં વિવિધ સ્થળો, ભેટેલી જુદી જુદી વ્યક્તિઓ, થયેલા સારા-નરસા અનુભવો આદિનું તેમણે તાદ્દશ ચિત્રણ કર્યું છે. આંખના ઓપરેશનના પ્રસંગમાં, ડોક્ટર, હોસ્પિટલ અને દર્દીઓની વાત તો આવે જ. પણ પુસ્તકની ખરી વિશિષ્ટતા તો યુરોપનાં દર્શનીય સ્થાનો અને તેમાં વસતાં માનવીઓના લેખકે

અનોખી રીતે કરાવેલા જીવંત પરિચયમાં દેખાય છે. ઘણા બધા સ્વાનુભવોમાંથી આકર્ષક પ્રસંગી-પાત્રોનો વિવેકપૂર્ણ વરણી અને તેમનાં રસપ્રદ વિનોદી નિરૂપણમાં લેખકના ઉષ્માભર્યા વ્યક્તિત્વની સુરેખ અને સઘન મુદ્દા ઊપસે છે. યુરોપની બીજી સફરના અનુભવો લેખકે વિલાયતી વહેજામાં વર્ણવ્યા છે. વીસબાડનમાં બીજી આંખનું ઓપરેશન કરાવ્યા પછી તેઓ આસપાસનાં સ્થળોની સફરે જાય છે. તેના વર્ણનમાં સ્ટીપરની સફરથી આરંભી વિસબાડનથી વીયેના, આસ્ટ્રીયા, વેનીસ અને ઇટાલીનાં ફ્લોરેન્સ, નેપ્લ્સ, વીસુવીઅસ અને પોમ્પીઆઈ સુધીની પ્રવાસકથાનો સમાવેશ થયો છે.

ગોરૂ વિલાયતમાં કર્તાએ 'ગોરા યુરોપનું દાસ્તાન' રજૂ કર્યું છે. તેને 'ગબ્યાં દાસ્તાન' તરીકે પણ તેઓ ઓળખાવે છે. તેપણે તેમાં ઇંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ, હાઇલેન્ડ, પારીસ, મારસેલ, મીલાન, રીવીખરા આદિના પ્રવાસનું આલેખન કર્યું છે. ત્યાંની આલિશાન ઈમારતો, જંગી કારખાનાં, ભવ્ય ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર, મોજશોખનાં વિવિધ સ્થાનો, રસ્તા પરનાં મોજીલાં પાપનગરો વગેરેની તેમણે જે મુલાકાત લીધેલી તેનું રસળતી શૈલીમાં ચિત્રણ કર્યું છે. કેટલાંક કારખાનાં, સ્ટોરો, ખાનગી ભંડારો આદિની મુલાકાત જે સામાન્ય પ્રવાસી માટે અશક્ય બને, તે પત્રકારને નાતે કર્તા માટે શક્ય બની છે. મુલાકાત દરમિયાન તેમણે જે જોયું, જાણ્યું, અનુભવ્યું તેનું તેમણે ઝીણવટભર્યું વિગતવાર આલેખન કર્યું છે. યુરોપ સફરનાં ઉપર્યુકત ત્રણે પ્રવાસપુસ્તકોમાં કર્તાની વૃત્તાંતનિરૂપણકલા તેમના વિવિધ અનુભવોને

જીવંત અને રસિક બનાવે છે. પ્રવાસીના રોજિંદા સામાન્ય અનુભવો તેમાં નિરૂપાયા છે છતાં તેમના સુરેખ, સાક્ષાત્કારક નિરૂપણને કારણે તે હૃદયસ્પર્શી બન્યા છે. લેખકની જેના પર સવિશેષ મમતા છે, તે લંડન શહેરના વર્ણનમાં તેમની નિરૂપણ શૈલીની આવી અનેક લાક્ષણિકતાઓ જોઈ શકાય છે. લંડન શહેરને લેખક પરીયાંનો માળો, પાપના ડુંગર, વિદ્યા અને ઉદ્યોગના સાગર, ચતુરાઈના ચોક વગેરે વિશેષણોથી નવાજે છે. હેમ્પટન ડોઈ પાસેની ટેમ્સ નદીમાંની હાઉસ બોટોના રંગીન દ્રશ્યનું તેઓ કલ્પનાયુક્ત ચિત્રણ કરે છે : 'કોઈ નશીબદાર નર પોતાની પ્રીયાના કાનમાં મોહોબતના મોઠા બાણ વજાડી રચો છે, કોઈ લહેરીબાનુ હાથમાં સીતાર લઈ થમ થમ કરે છે.'^{૧૧}

લંડનની સેસીલ હોટલની વિશિષ્ટ ઓળખ તેઓ આ રીતે આપે છે : 'ટેમ્સ નદીની છાતી ઉપર આ રાક્ષસ મકાન ઉભેલું છે... ટેમ્સગમની બારીએથી બાહાર જોશો તો થોડા જ ફીટ આઘે નામાંકીત કવી ચાશરે પોતાની કવિતાઓ લખી હતી અને ખુબસુરત સર વાલટર રાલે ત્યાં સાંજની હવા ધોરતો હતો...'^{૧૨}

પ્રવાસવર્ણનમાં પ્રસિધ્ધ કવિઓ-લેખકોની સ્મૃતિનો સંદર્ભ જોડનાર તેઓ પ્રથમ પ્રવાસ લેખક છે. મીલાનની હોટલ-ડે યુરોપના માલિકની પુત્રી સીનોરા જુસતીની સાથે બંધાયેલી આત્મીયતા અને વિદાયનો પ્રસંગ, હોસ્પિટલમાંથી છાનામાના મિત્ર સાથે જમવા જતાં અને વરસાદ પડતાં એકાએક માંદા થઈ જતાં ગભરાટભરી દોડધામ કરી મૂકતાં ડોક્ટરો અને નર્સોનો પ્રસંગ, ગાડીમાંથી બધા જ

અગત્યના કાગળો સાથેની બેગ ચોરાયાનો બનાવ જેવા અનેકવિધ પ્રસંગો લેખકની હૃદય આલેખન કલાના ઘોતક છે. વીસબાડનમાં એક દુકાનદાર માત્ર અઢી આનાની કાચના બુચની શીશી ૧૨૫ માઈલ દૂરથી ફોન કરીને ટ્રેન દ્વારા મંગાવી આપે છે, તે પ્રસંગના સચોટ આલેખન દ્વારા ગ્રાહકના હિતની ત્યાં કેટલી કાળજી રાખવામાં આવે છે, તે તેમણે દર્શાવ્યું છે. દરિયાપારના મુલકમાં પોતાનો દેશવાસી-એક ખલાસી મળી જતાં, લેખક ભાવવિભોર બની કહે છે : ‘એઈ કાકા, તું કીએ ગામનો...’ દેશી ખલાસી ખાસ્સો એક ફૂટ ફૂટ્યો : ‘ઓઈ રે...ભાય...આવી રે આતો મારો નાહાલો...’^{૧૩} આવા અનેકવિધ રોમાંચક સ્વાનુભવો, નાના મોટા આકર્ષક કિસ્સાઓ યા મોહક દૃશ્યોનું લેખકે ચિત્રાત્મક, અનેકવાર નાટ્યાત્મક, નિરૂપણ કર્યું છે. પ્રવાસ દરમિયાન સહપ્રવાસ, સહભોજન, સહમિલન વા નિરીક્ષણને નાતે પોતાને ભેટેલાં દેશદેશનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં સંબંધ-સહવાસનાં સુરેખ, સુંદર લઘુ-રેખાચિત્રો લેખકે દોર્યાં છે.

લેખકનું આંખનું સફળ ઓપરેશન કરનાર ડૉ. પાર્જનસ્ટેચરના વિદ્વતાયુક્ત અને નિખાલસ વ્યક્તિત્વને, સંક્ષિપ્ત વર્ણન અને સૂચક સંવાદો દ્વારા, જીવંત રૂપમાં ઉપસાવ્યું છે. બર્લિનના ભલા વિવિદ્વાન ડૉ. કોહેન, નવ વરસનો ઉસ્તાદ મ્યુઝિક બેંડ માસ્તર, બર્લિનમાં વસતા પ્રો. અરદેસર વાચ્છા અને તેમના કુટુંબની મમતા વગેરેના આલેખનમાં લેખકના વિદેશપ્રવાસનાં સુખદ સંસ્મરણો અભિવ્યક્ત પામ્યાં છે. તેમાં તેમના હૃદયની લાગણીના રુચિર રંગો ઉમેરાયા છે જર્મન અને ફ્રેંચ સિપાહીનાં શબ્દ ચિત્રોમાં લેખકે પરસ્પરની તુલના

કરી છે. જર્મની, ઈટાલી, રશિયા જેવા દેશો જીતનાર ફ્રેંચ સિપાહી ડેવીડ સાત ફૂટિયા રાક્ષસ હશે, એવી તેમણે કલ્પના કરેલી, પણ તેને પ્રત્યક્ષ જોતાં તેઓ અચરજ પામેલા મર્ઝબાનની શૈલીનું મુખ્ય માડર્ષણ તેમાંની હાસ્યરસ (Humour) તેઓ સ્વભાવત : સ્નિગ્ધ રસિક વિનોદી છે. તેમના લખાણમાં હાસ્યનું નિરૂપણ સાહજિડ લાગે છે. ગુજરાતી પ્રવાસસાહિત્યમાં હાસ્યનું વિશેષ અને વૈધક નિરૂપણ કરવામાં મર્ઝબાનનું સ્થાન પ્રથમ હરોળમાં છે. તેમના હાસ્યમાં વૈવિધ્ય પણ ઘણું છે. તેમનાં પ્રવાસ પુસ્તકોમાં ક્યારેક સૂક્ષ્મ તો ક્યાંક સ્થૂળ હાસ્ય, કોઈવાર કટાક્ષનો, કેટલીકવાર હળવી રમૂજનું આલેખન થયું છે. તેમાં તેમણે અનેકવાર બોલાતી બોલીના લાક્ષણિક ટીકા પ્રયોગો (slang)નો વિનિયોગ કર્યાં છે. પરદેશ જનાર વ્યક્તિને કરાતા સંખ્યાબંધ હારતોરાને અનુલક્ષી તેઓ કહે છે : ‘સાંઈ કવરાની પેઠ ગઘેડાને લાઘે તેમ સ્ત્રીપુરુષોને ગળે પચીસપચાસ હારડા ઓળવી દીધા તે શી મોટાઈ...’^{૧૪} કેટલીક વાર લેખક સ્થૂળ હાસ્યમાં પણ સરી પડે છે, જેમ કે યુરોપના ફિક્કાફસ ખોરાકથી કંટાળી સ્વદેશી ખાણું યાદ કરતાં તેઓ કહે છે : ‘ઓ પ્યારાં ધાનશાક, ઓ છાતીમાં શોર પડે અને મોહમાં પાણી છૂટે એવી કદરદાન કચુંબર, ઓ મારાં આંખમાં પાણી ઝળઝળાવનારાં કેળાંનાં રાઈતાં ! તું ક્યાં છે ! અરે યારી કોઈ વાર એવું થાય કે મ્યુઝીયમ ગયાં મસાણે, ને બગીચા ગીયા દોજખ મે . લાવ મારી માનીતી કરી યાવલની ડીશ ! ધાનદાળ અને પારસીને હાથનો બનાવેલો ખાદ્યો છમણાનો પાટીઓ આહ ! આહાહાહા ! હમણાં જ મોહમાં મોળ આવે

છે.^{૧૫} લેખક કેટલીકવાર પોતાને ભોગે પણ હાસ્ય સર્જે છે. તેમણે હૈનૂલર તથા ભારતના બહેચર હજામનું જે ચિત્ર દોર્યું છે તે ઘણું રમૂજી બન્યું છે. વૈનીસમાં મિત્રનાં કુટુંબીજનો પાસે લેખક પોતાને ઘણી સારી ડીસો (વાનગીઓ) બનાવતાં આવડે છે એવાં બણગાં ફૂંકે છે. તેમને તેવી ડીસો બનાવવા માટે આગ્રહ કરવામાં આવે છે. તેઓ ખૂબ જ મૂંઝવણ અનુભવતાં જે વાનગીઓ બનાવે છે તે ખરેખર અનોખી બને છે ! આ ઘટનાનું આલેખન હાસ્યપૂર્ણ બન્યું છે વ્યક્તિત્વનો આવી ભિન્નભિન્ન છબીઓના ચિત્રણમાં ભરપૂર હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય છે. લેખક હળવો સૂક્ષ્મ કટાક્ષ કરવાની કળામાં પણ કુશળ છે. પ્રવાસવર્ણનમાં વચ્ચે વચ્ચે આવતાં ખાવાં વ્યંગ, વિનોદ, કટાક્ષ, ઉપહાસ યા ટીખળ જેવાં તત્ત્વો નિરૂપણને હળવું સજીવ તેમજ રસિક બનાવે છે. ઉત્તમ ઉન્મેષ પ્રસ્તુત પ્રવાસ પુસ્તકોમાં સુપેરે દેખાય છે. મર્ઝબાનની હાસ્યશક્તિના યુરોપનું વાસ્તવિક ચિત્ર આલેખતાં લેખકની દૃષ્ટિ વારંવાર ભારત તરફ મંડાતી રહી છે. પ્રગતિશીલ યુરોપની તુલનામાં ભારતને દરિદ અને પછાત જોતાં તેમને દુઃખ થાય છે. પરંતુ તે સાથે ભારત નીતિ-સદાચારની બાબતમાં યુરોપથી આગળ છે, એ વસ્તુ માટે તેઓ ગૌરવ પણ અનુભવે છે. તેમની આવી દૃષ્ટિ-વૃત્તિ તેમના દેશપ્રેમની સૂચક છે. તેનું એક દૃષ્ટાંત જોઈએ: યુરોપના વિલાસવૈભવની સૌને 'ગળી' લાગે તેવી વાર્તા કરતાં તેઓ કહે છે : [હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન', યુરોપના કરતાં આપણે ઓછામાં ઓછાં એક હજાર વર્ષ પાછળ છીએ પણ નીતિની બાબતમાં આપણી નીતિને યુરોપનું કોઈ

પણ શહેર પહોંચતું નથી, આમ હું મગરૂરી સાથે કહું છું' ^{૧૬}

આમ પોતાના દેશના નૈતિક સર્વોચ્ચતાને તેઓ તારસ્વરે પ્રગટ કરે છે. આમ છતાં, પ્રગતિના ક્ષેત્રમાં સ્વદેશની ઠંડક અને ઉપેક્ષા જોતાં તેમને દુઃખ થાય છે. દા.ત. 'ડેલીકોનીકલ' વર્તમાન પત્રની માત્ર બે દોઢીઆની કિંમત તથા પળમાં હજારો નકલો વેચાતી જોતાં નિરાશાના સ્વરમાં તેઓ કહે છે : 'અરેરે અભાગ્યાં હિંદ, આ પંક્તિએ પહોંચતાં તને કેટલાં વર્ષ જોઈશે, બલકે કોઈ દહાડે બી પહોંચશે કે ?'^{૧૭} યુરોપમાં પારસી કે હિંદુસ્તાનીને કોઈ સ્વતંત્ર ગૌરવશીલ માનવી તરીકે ઓળખાતું નથી. તેમને સૌ ઓળખે છે માત્ર અંગ્રેજ સંસ્થાનના વસાહતી તરીકે. આ કઠોર સત્યની પ્રતીતિ થતાં તેઓ ઊંડી વ્યથાની લાગણી અનુભવે છે. હિંદમાં રહેતા અંગ્રેજથી તેમને યુરોપમાં રહેતા અંગ્રેજ તદ્દન ભિન્ન લાગે છે. આ વિષમ સ્થિતિનું તેમણે કરેલું યથાર્થ નિરીક્ષણ અને વર્ણન તેમના સ્વતંત્ર ચિંતનનું અને નિર્ભાકતાનું દ્યોતક છે.

લેખકે યુરોપના દેશોની નવતર સૃષ્ટિ નિહાળી, તેનું વાસ્તવિક અને રેસિક આલેખન કર્યું છે. તેમણે તેની ઊજળી બાજુને વર્ણવી છે. તેમ તેની કાળી બાજુને પણ વર્ણવી છે. નેપલ્સ અને લાંડનના ગરીબ લોકોની કઠણતાનું તેમણે આબેહૂબ ચિત્રણ કર્યું છે. લાંડનનાં પબો, નાચઘરો, પારીસની રંગીન રાતો, રસ્તા પરનાં બારો અને રેસ્તોરાં આદિનો આંખે દેખ્યો ચિતાર તેમણે આપ્યો છે. લાંડનનાં ત્રેફાલગર સ્કવેર, રીજન્ટ સ્ટ્રીટ, પીકેડીલી સરકસ જેવા એરીયાઓમાં દિવસે શરાફી

બજાર હોય છે. જ્યારે રાત્રે હરડગલે લાલચની જાળ પાથરેલાં દોજખખાનાં હોય છે. એનું આબેહુબ નિરૂપણ કર્યું છે. યુરોપના પ્રવાસીના વિવિધ અનુભવોનું લેખકે કરેલું નિરૂપણ તેમની રસળતી શૈલીને કારણે આકર્ષક બન્યું છે. લેખકની શૈલી પારસીબોલીના આછા રંગોથી રંગાયેલા હોવા છતાં એકંદરે દ શિષ્ટ અને સાહિત્યિક છે. તે સરલ અને પ્રવાહી છે, પ્રસંગોપાત મધુર પણ બને છે. પ્રસંગ, પાત્ર, મનોભાવ, વાતાવરણને અનુરૂપ તે વૈવિધ્ય ધારણ કરે છે. તેમાં સાર્થક, સચોટ ફારસી અને તળપદા શબ્દો પણ યોજાય છે. પ્રસંગોપાત તેમાં યથોચિત અલંકારોનો પણ વિનિયોગ કર્યો છે. પારસી- રૂઢીપ્રયોગોથી વર્ણનો સુરેખ અને સચોટ બની રહે છે. આ પ્રવાસકથાઓ પ્રથમ ‘જામે જમશેદ’માં હપ્તાવાર પ્રગટ થઈ હતી. અખબારમાં પ્રગટ થયેલ આ લખાણો પુસ્તકમાં યથાવત જળવાયાં હોવાથી તેમાં પ્રશ્નોત્તર, વાતચીત યા સંવાદ જેવી લઢણો પણ જોવા મળે છે. વિવિધ સ્થળોનાં યા કારખાનાંનાં વર્ણનોમાં વર્ણનાત્મક શૈલી પ્રયોજાઈ છે. આમ છતાં, લેખકની શૈલી પરનો પારસીબોલીનો રંગ બિનપારસી વાચકો માટે તકલીફરૂપ બની રહે છે. લેખકે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં તેમના પ્રવાસવર્ણનને રજૂ કરવાની પ્રયાસ કર્યો છે, પરંતુ તેમાં પારસીબોલીના તળપદા અને લાક્ષણિક શબ્દો - પ્રયોગો વારંવાર આવતા રહે છે. વર્ણાનુપ્રાસ અને પ્રાસાનુપ્રાસ માટેનો લેખકની કેટલીકવાર ભાષાને વિચિત્ર બનાવી દે છે. પરંતુ આવી કેટલીક મર્યાદાઓ હોવા છતાં મર્ઝબાનનાં પ્રવાસ પુસ્તકો તેમના આકર્ષક વસ્તુ-નિરૂપણને લઈ ખાસ નોંધપાત્ર છે. લેખકની

મૌલિક-પ્રતિભાનું, આનંદપ્રિય રમૂજવૃત્તિનું, સંવેદનશીલતાનું અને કલ્પનાશીલતાનું, વિચાર અને ચિંતનનું, સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિનું તેમાં સુરેખ પ્રતિબિંબ પડ્યું છે. સરલ, પ્રવાહી, ચિત્રાત્મક અને ક્યારેક નાટ્યાત્મક પણ થતી શૈલીમાં આ બધાને રુચિર અભિવ્યક્તિ મળી છે. આવા સર્જનાત્મક અંશોને કારણે લેખકની પ્રવાસકથા અનેકવાર લલિતકૃતિ જેવી રસવાહી બની રહે છે. તેમનાં પ્રવાસપુસ્તકો તત્કાલીન ગુજરાતી પ્રવાસસાહિત્યમાં વિશિષ્ટ ભાત પાડનારાં બન્યાં છે. ગુજરાતીના ઉત્તમ પ્રવાસ લેખકોમાં તેમને નિ:શંક સ્થાન આપી શકાય.

સંદર્ભ :-

1. ગોપાળદાસ પટેલ, સંસ્કૃત-ગુજરાતી વિનીત કોશ, પૃ. ૩૨૦
2. ભગવતસિંહજી, ભગવદ્ગૌમંડલ ભાગ ૬, પ્ર.આવૃત્તિ ઈ.સ.૧૯૬૪, પૃ. ૫૯૭૨
3. ગોપાળદાસ પટેલ, સંસ્કૃત-ગુજરાતી વિનીત કોશ, પૃ. ૩૯૬.
4. રામચંદ્ર શર્મા, ‘પ્રામાણિક હિન્દી કોશ’, પૃ.૧૦૬૮
5. કાકા સાહેબ કાલેલકર, ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’, ઈ.સ.૧૯૭૧, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૯
6. એજન, પૃ. ૧૦
7. હાજી સુલેમાન શાહ મહમદ, ‘પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા’, ઈ.સ.૧૮૯૫, પ્રસ્તાવના, પૃ.૧.
8. જહાંગીર મર્ઝબાન, ‘મુંબાઈથી કાશ્મીર’, ઈ.સ.૧૮૮૭, પૃ. ૬૯
9. ‘વીલાયતી વહેજાં’, પ્ર.આ.ઈ.સ.૧૯૧૫, પૃ. ૪૭
10. ‘ગોરું વીલાયત’, પ્ર.આ. ઈ.સ.૧૯૧૫ પૃ. ૮૫
11. એજન, પૃ. ૧,૨
12. ‘મોદીખાનાથી મારસેલ્સ’, દ્વિતીય આ, ઈ.સ.૧૯૦૬, પૃ. ૩૭૧
13. એજન, પૃ. ૩૯
14. ‘વીલાયતી વહેજાં’, પ્ર.આ.ઈ.સ.૧૯૧૫, પૃ. ૪
15. ‘મોદીખાનાથી મારસેલ્સ’, દ્વિતીય આ, ઈ.સ. ૧૯૦૬, પૃ.૧૫૯
16. ‘ગોરું વીલાયત’, પ્ર.આ. ઈ.સ.૧૯૧૫ પૃ.૧૯૭
17. એજન, પૃ. ૧૮૭

મફત ઓઝાની 'ધૂધવતા સાગરનાં મૌન': લઘુનવલના પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિશ્લેષણ

Ms. Pratixa S. Mori
Research Scholar in Gujarati
Saurashtra University Rajkot

મફત ઓઝા પાસેથી 'ધૂધવતા સાગરનાં મૌન', 'સાતમો પુરુષ' અને 'દ્વીપકલ્પ' એમ ત્રણ લઘુનવલ મળે છે. જો કે લેખકે આ ત્રણેય કૃતિઓને નવલકથા તરીકે જ ઓળખાવી છે. પરંતુ તેમાં લઘુનવલનાં લક્ષણો જોવા મળતાં હોવાથી તેમને લઘુનવલ તરીકે ઓળખાવું ઇ. ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા અને ડૉ. મહિપતસિંહ રાઓલજી પણ આ કૃતિઓને લઘુનવલ તરીકે ઓળખાવે છે.^૧ અહીં 'ધૂધવતા સાગરનાં મૌન'ને લઘુનવલના દૃષ્ટિકોણથી જોવાનું વિચાર્યું છે.

'ધૂધવતા સાગરનાં મૌન' એક પાત્રની ઉક્તિ રૂપે ત્રણ પેઢીની કથા સાથે નાયકની મનઃસ્થિતિને નિરૂપિત લઘુનવલ છે. કથાનાયક પત્ની મનીષાને, દાદાની અનિચ્છા છતાં પ્રો. ચૌધરી પાસે, ઘરે જ ગણિત શીખવા દે છે. દીવાન ખંડથી શરૂ થયેલી ગણિત ગણતરીના તાળા શયનખંડમાં મળવા લાગ્યા. નાયક બંનેને કઢંગી હાલતમાં જોતા તેના મનમાં શંકા જાગે છે. ઘણાં મનોમંથનને અંતે મનીષાનું ખૂન કરી બંગલાની અંદર દાંટી દે છે. પણ વાત ત્યાં પતી જતી નથી, શરૂ થાય છે. મનીષાનું ભૂત નાયકના મનને ઘેરી વળે છે. બંગલામાં ન રહેવાય એવી સ્થિતિ થતા બંગલો વેચવાની જાહેરાત આપે છે. બંગલો જોવા-ખરીદવા આવતી વ્યક્તિને- 'આઈએ... આઈએ'

'વેલ કમ...વેલ કમ...' આવા આવકાર વાચક શબ્દોથી લઘુનવલનો પ્રારંભ થાય છે. લેખક કથાવસ્તુ સીધે સીધું નિરૂપતા નથી. પણ નાયક બંગલો જોવા-ખરીદવા આવેલ વ્યક્તિને બંગલાના ભૂગોળ સાથે તેના ઇતિહાસને પણ દર્શાવતા જાય છે, તેમ તેમ કૃતિનું વસ્તુ વણાતું જાય છે. નાયક બંગલો જે રીતે બતાવે છે તે રીતે લઘુનવલ આઠ ભાગમાં વહેચાઈ જતી લાગે છે. જો કે લેખકે આવા ભાગ કે પ્રકરણનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પહેલા ભાગમાં દાદાએ 'સંસ્કાર સોસાયટી'માં બનાવેલા બંગલા-ફવેલીની વાત કરતા સંસ્કાર સોસાયટીની કહેવાતી સંસ્કારીતા, નગરની નગ્નતા, દાદાની દાનત, પિતાની પ્રવૃત્તિ અને નાયક પોતાના નાંગર્યા વિનાના ચૌવને માણેલ વિલાસની વાત શેહ-શરમ વિના, જાણે પોતાની કીર્તિગાથા ગાતો હોય એ રીતે વર્ણવે છે. બીજા ભાગમાં દીવાનખંડ અને તેની અંદરની વસ્તુ સાથે પિતાની પરસ્ત્રી પ્રત્યેની આકર્ષણ વૃત્તિ, દાદા-પિતાના આંતર-બાહ્ય વ્યક્તિત્વની તુલના તેમજ તેમના સુખદ-દુઃખદ દાંપત્ય જીવનને પણ દર્શાવે છે. ત્રીજા ભાગમાં દાદાના સેપરેટ રૂમનંબર બે ને તેની અંદરની-પલંગ, સ્ફલ, શિવપુરાણ, કબાટ, અંબાનો ફોટો વગેરે-વસ્તુ દર્શાવતા દાદાના સ્વભાવ, વાણી વ્યવહાર, વ્યભિચાર, દાંપત્ય જીવન વગેરે પર પણ પ્રકાશ ફેંકે છે. ભાગ ચારમાં પિતાનો, રૂમનંબર ત્રણ ને તેમાં પડેલી વસ્તુઓ-વન સિટેડ પલંગ; 'કોકશાસ્ત્ર', 'વશીકરણ' વગેરે પુસ્તકો; પિતાને જે સ્ત્રીઓએ નાથેલા તે પાંચેય સ્ત્રીના ફોટો દર્શાવતા તેની સાથે પિતાએ આચરેલા વ્યભિચારને પણ વર્ણવે છે. ભાગ પાંચમાં રૂમનંબર ચાર-લેડીઝ રૂમ દર્શાવતા દાદા અને પિતાની ઉપેક્ષા પામેલી દાદી અને બાની દુઃખદ કથની તેમજ માતાના ગોરા

રિટાયર્ડ અમલદાર સાથેના અને દાદીના પૂજારી સાથેના સંબંધોને નિર્લેપ નિરૂપે છે. ભાગ છઠ્ઠામાં બે ખંડના ફેમિલિ રૂમમાં મનીષા સાથે મારેલું શયનસુખ, યૌવન તરફનું આકર્ષણ અને મનીષાનું પ્રો.ચૌધરી સાથેના સંબંધને કારણે કરેલું ખૂન વગેરે દર્શાવે છે. ભાગ સાતમાં મનીષાના શબને અંદરનાં રૂમમાંથી કાઢી બગીચામાં દફનાવ્યું પણ નાયકના મનમાંથી નીકળતું નથી. આમાં નાયકનું પ્રાયશ્ચિત વ્યક્ત થયું છે. ભાગ આઠમાં ફળિયામાં બનાવેલી ઓરડીમાં રહે તે દર્શાવે છે. પણ તેના મનમાં ધર કરી બેઠેલું મનીષાનું ભૂત ત્યાંય તેનો પીછો છોડતું નથી. તેથી તે બંગલો વેચવા તૈયાર થાય છે. આમ, નાયક બંગલો જોવા-ખરીદવા આવનાર વ્યક્તિને માત્ર વારસામાં મળેલો બંગલો કે તેમાંની વસ્તુઓ જ નહીં પણ તેને મળેલો વ્યભિચારનો વારસો પણ દર્શાવે છે. તે માત્ર બંગલો જ નહીં, તેની સાથે જોડાયેલો ભૂતકાળ પણ વેચવા માંગે છે.

લઘુનવલ ચરિત્રલક્ષી સ્વરૂપ છે. 'ધૂધવતા સાગરનાં મૌન'માં 'હું' મુખ્ય ચરિત્ર તરીકે નિર્માયું છે. અહીં પ્રસ્તુત પાત્ર તો એક જ છે; વ્યભિચારના વારસામાં ઉછરેલો, દાદા-પિતા તરફથી મળેલા વ્યભિચારના વારસાને સમૃદ્ધ કરતો અનામી ૩૧ વર્ષનો 'હું' જે યૌવન માત્રનો આશિક છે. તે કહે છે: "હું ખીલતા ફૂલોનો ઉપાસક છું. ખીલવા મથતી કળીઓને મસળવાનો શોખીન છું. ફોરમથી લચી પડેલા ગુલાબો વીણતા મે કંટકોની ક્યારેય પરવા કરી નથી... મારા બગીચાનાં ફૂલોને એમને એમ કરમાવા દીધાં નથી. પડોશીનાં પુષ્પો ચોળવામાં અને ચૂંટવામાં મણા રાખી નથી."^૨ આવા વ્યભિચારમાં માનનારો-જીવનારો નાયક મનીષાનાં પ્રો.ચૌધરી સાથેનાં સંબંધની શંકા માત્ર જીવે

શકતો નથી. બન્યું ન બન્યું કરી મનમાંથી કાઢવા મથતા નાયકને, તેના કહેવાતા સંસ્કારો તેનામાં પૌરુષત્વને જગાડી મનીષાનું ખૂન કરાવડાવે છે. ખૂન કર્યા પછી નાયકની એવી દયનીય સ્થિતિ થાય છે કે વારસામાં બંગલા સાથે મળેલા અતીતને પણ બંગલો વેચી ભૂલવા મથે છે.

આ લઘુનવલમાં કથા હોવાથી મુખ્ય ચરિત્ર ઉપરાંત અન્ય પાત્રો પણ સ્થાન પામ્યા છે. જેમાં-સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ ન કરાય એવું માનતા, માલતી સાથે અવૈધસંબંધો ધરાવતા દાદા; કામશાસ્ત્ર, વશીકરણ જેવા પુસ્તકો વાચવાના શોખીન, પદ્મા, ચંપા, રાધા, મંછી વગેરે સાથે વ્યભિચાર કરતા, 'સ્ત્રી ભોગ માટે છે, ભોગ માટે એક સ્ત્રી ન હોય એવું માનતા પિતા; માતા પ્રત્યે ફૂણી લાગણી ધરાવતો માવજી; પૂજારી પ્રત્યે લાગણી ધરાવતાં દાદી; ગોરા રિટાયર્ડ સાથે પકડાયેલી માતા; પ્રો.ચૌધરી સાથે કઢંગી હાલતમાં પકડાયેલી મનીષા; ઉપરાંત પ્રો.ચૌધરી, અંબા, માલતી, ચંપા, રાધા, મંછી, પદ્મા વગેરે પાત્રો પણ આ લઘુનવલમાં સ્થાન પામ્યા છે. આ પાત્રોનું તેમાં વિગતપૂર્ણ વિકાસશીલ ચિત્રણ થયું નથી, જે જરૂરી પણ નથી. આ અન્ય પાત્રો લઘુનવલના મુખ્ય પાત્ર-'હું' ના ચરિત્રને પુષ્ટ કે પ્રગટ કરવા આલંબન અને ઉદીપન વિભાવ તરીકેનું કાર્ય કરે છે.

'ધૂધવતા સાગરનાં મૌન'માં Irony (વિરોધાભાસ)ના વિવિધ રૂપો જોવા મળે છે. Irony એ સાહિત્યિક ટેકનિક છે, જેમાં વસ્તુઓ કે પરિસ્થિતિઓ વચ્ચેનો વિરોધાભાસ સ્પષ્ટ થાય છે. અહીં વાસ્તવિકતા અને અપેક્ષા વચ્ચેના વિરોધમાંથી પરિસ્થિતિજન્ય આચરની જન્મે છે. નાયક ખૂદ નૈતિકતાની અવગણના કરતો રહ્યો છે, પરંતુ જ્યારે તેની પત્ની મનીષા પ્રો. ચૌધરી સાથે

સંબંધમાં હોવાની શંકા પેદા થાય છે, ત્યારે તે ભયંકર રીતે પ્રતિક્રિયા આપે છે અને તેની હત્યા સુધી પહોંચે છે. Irony એ છે કે નાયક પોતે વ્યભિચારના વાતાવરણમાં ઉછરેલો છે, પોતે વ્યભિચાર આચારે છે, પરંતુ જ્યારે તે જ ક્રિયાઓ તેની પત્ની તરફથી થાય છે ત્યારે તેને ગ્રહણ કરી શકતો નથી.

સંસ્કારી સોસાયટી અને વ્યભિચાર વચ્ચેની વિસંગતિમાંથી નૈતિક (Moral) આચરની જન્મે છે. ‘સંસ્કાર સોસાયટી’ તરીકે ઓળખાતા વિસ્તારની અંદર જ વ્યભિચાર અને નૈતિક અપક્ષયનું પાયા સુધી જતું દ્રશ્ય જોવા મળે છે. Irony એ છે કે ‘સંસ્કાર’ જેવો પવિત્ર શબ્દ ધરાવતો સમાજ, આંતરિક રીતે સંસ્કારહીન છે.

નાયકના વિસંગતી ભર્યા આંતર સંઘર્ષમાંથી Character Irony નિર્માય છે. નાયક પોતે જ એક ઉપભોક્તાવાદી (hedonistic) માનસિકતા ધરાવે છે. જેમ કે ફૂલની કળીઓને મસળવાનો શોખ વગેરે. પણ Irony એ છે કે તે જ માણસ પોતાની પત્નીના ભોગ-વિલાસી સ્વભાવને સ્વીકારી શકતો નથી. નાયક મનીષાને બગીચામાં દફનાવી દે, દૈહિક રીતે દૂર કરી દે છે પણ Irony એ છે કે તે મનીષાનું ભૂત તેના મનમાંથી કદી દૂર કરી શકતો નથી.

બંગલો અને ભૂતકાળમાં Symbolic Ironyનો વિનિયોગ થયો છે. નાયક બંગલો વેચવા ઇચ્છે છે, પણ વિડંબણા એ છે કે એ સાથે તેના જીવનનો વાસ્તવિક સંઘર્ષ, ભૂતકાળ અને મનના વમળો પણ કદી વેચી શકતો નથી. બંગલો માત્ર એક ઈમારત નહિ, પણ પિતૃપૌરુષ અને કુટુંબની નૈતિક પતનની નિશાની છે.

મફત ઓઝાની કાવ્યમય ભાષામાં વર્બલ Ironyનીના દર્શન થાય છે. જ્યારે નાયક મનીષાને શંકા કરીને વેરઝેર કરે છે, ત્યારે irony એ છે કે તે પોતાના જીવનમાં પણ નૈતિક રીતે ઉંચા ધોરણે નથી. “મારા નખ વધતા જતા હતા અહિયાં ‘નખ’ શબ્દ પાશવિકતાનું પ્રતીક છે, જે irony દર્શાવે છે કે નાયક માનવીય સંસ્કારો રાખતો હોવા છતાં પશુતામાં ઉતરી જાય છે.

આ રીતે, ‘ધૂધવતા સાગરનું મૌન’માં મફત ઓઝાએ ironyના વિવિધ સ્વરૂપોના વિનિયોગ દ્વારા માનવ સંસ્કૃતિ, નૈતિક પતન, અને માનસિક સંઘર્ષને ઉડાણપૂર્વક રજૂ કર્યા છે.

લઘુનવલ વૈયક્તિક ઋતની રચના હોવાથી તેના સર્જકો કવિતાની માફક 'Intensive speech'નો ઉપયોગ કરતા હોય છે. મફત ઓઝાએ પણ તેમની લઘુનવલમાં આવો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘ધૂધવતા સાગરનાં મૌન’માં તેણે કવેતાઈ ભાષા-પદ્યલઘણનો વધુ પડતો પ્રયોગ કર્યો છે. જે ક્યાંક ઉપકારક તો ક્યાંક અનુપકારક બને છે. મનીષાના ખૂનના પ્રસંગમાં અને નાયકના પરિચયમાં કાવ્યમય ભાષા સારી કામીયાબ નીવડે છે. નાયક પોતાનો પરિચય આપતા કહે છે:

ફું એવો માનવી છું કે -

ઝેર પી જીવી રહ્યો છું માથું ફોડી જીવી રહ્યો છું

મોત ખભે લઈ ભમી રહ્યો છું.^૩

આમ, એકાદ બે પ્રસંગે કાવ્યમય ભાષાભિવ્યક્તિ સારી અસર નિપજાવે છે. પરંતુ ‘ધૂધવતા સાગરનાં મૌન’માં કાવ્યમય ભાષાનો અતિરેક થયો છે. જે ઘણીવાર બાધક નીવડે છે. આ નવલની ભાષાના સંદર્ભમાં ચંદ્રશંકર ભટ્ટ નાંધે છે: કવેતાઈ ભાષા નવલકથામાં અમુક ક્ષણે ઉપકારક

બને, સાદંત નહીં. કવિતા નવલકથા ઉપર છવાઈ ગયેલી લાગે છે.]]*

મફત ઓઝાની ધોરીનસ કવિતા હોવાથી લઘુનવલોની ભાષામાં ઉપમા, રૂપક, દૃષ્ટાંદિ અલંકારો અને કલ્પનો સહજ રીતે આવી જાય છે. જેને કારણે તેમની ભાષામાં કાવ્યાત્મકતા તો આવે છે. સાથે લાઘવતા અને દૃશ્યાત્મકતા પણ અનુભવાય છે. 'ધૂઘવતા સાગરનાં મૌન'માં નાયકની માતાનો સ્વભાવ-પટણી મર્યા જેવો, પિતાના કમરામાંથી નીકળતી સ્ત્રી-ફંગોળાયેલી સમડી જેવી, ...ઝાઝા ફૂતરાંથી ફેદાયેલી બિલાડી જેવી.' દાદા ઘણી મહેનત પછી શાહીના ખડીયામાંથી માખી બહાર કાઢે ત્યારે-'દાદાએ જાણે મત્સ્યવેધ કર્યો હોય તેમ મલકી રહ્યા' એ ફેમિલીરૂમ દર્શાવતા કહે છે- 'મારા જીવનનો આંબો અહીં કોળ્યો હતો.'

ઉપરોક્ત ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, રૂપક, દૃષ્ટાંદિ અલંકારો તેમજ જે તે ભાવ-પ્રસંગ-પરિસ્થિતિને મૂર્ત કરવા પ્રયોજેલા કલ્પનોની વાત કરીએ તો -

]]રૂપના અમી જેવી નારી સામે બેઠી હોય ત્યારે, જમણા પગના અંગુઠામાં ટહુકતાં પીંછાં થઈને ફૂટી મીઠી ખંજવાળ ઊગે]]^૫

દાદીના સંદર્ભમાં કહે છે:

]]સકાંને દીવાલે વાવતાં દાદી જોયાં.]]^૬

]]જો તમારામાં તર્ક-વિતર્કનો શ્વાન કાન પટપટાવતો હોય, જો તમારામાં દિવસે ધુવડ ડોકિયાં કરતું હોય]]^૭

કઢંગી હાલતમાં પકડાયેલા પ્રો.ચૌધરીની હાલત દર્શાવતા કહે છે:

]]પ્રો.ચૌધરી આંખના ખૂણામાં ધોરતા ધુવડને જોયું એમના પડતા પગલામાં વેરાતી કામ દેવની ભસ્મ મેં જોઈ]]^૮

આમ, લેખક અલંકારો અને કલ્પનો દ્વારા જે તે ભાવ-પ્રસંગ-પાત્ર-પરિસ્થિતિને મૂર્ત કરવામાં સફળ રહ્યા છે.

મફત ઓઝા તેમની લઘુનવલોમાં પ્રતીકાત્મક નિરૂપણ સારું કરે છે. 'ધૂઘવતા સાગરના મૌન'માં નાયક કહે છે-]]મારા પુકુરમાં કોઈકે કાકરી નાખી. એક પછી એક વમળો વિકરાળ થતાં ગયાં 'પ' અહીં]]પુકુર' એ નાયકના મનનું પ્રતીક છે. 'ખીલેલું ' કમળ]] મનીષાનું અને 'ભ્રમર]] તે પ્રો.ચૌધરીના પ્રતીક તરીકે આવે છે. મનોમંથનને અંતે મનીષાનું ખૂન કરવા તૈયાર થાય ત્યારે કહે છે: 'મારા નખ વધતા જતા હતા' અહીં 'નખ' પશુતાનું પ્રતીક છે. તો 'ગરોળી' અને 'ચામાચીડીયું' જુગુપ્સા અને ભય-ડરનાં પ્રતીક તરીકે પ્રયોજાયાં છે. 'ધૂઘવતા સાગરનાં મૌન' કરતા લેખકની અન્ય લઘુનવલ 'સાતમો પુરુષ'માં પ્રતીકાત્મક નિરૂપણ સવિશેષ જોવા મળે છે. મફત ઓઝાની લઘુનવલોને પ્રતીકોની જેમ પુરાકલ્પનોની દૃષ્ટિએ પણ તપાસવા જેવી છે. 'ધૂઘવતા સાગરનાં મૌન'માં પુરાકલ્પનો નહિવત છે. 'સાતમો પુરુષ'માં પુરાકલ્પનો સવિશેષ પ્રયોજ્યાં છે.

આ લઘુનવલમાં પ્રયોજાયેલા સંવાદોને જોતા જણાશે કે તેમના સંવાદો ટૂંકા, મર્મવેધક અને કથાને આગળ ધપાવનાર છે. કયાંય સંવાદોનો પ્રસ્તાર ગતિરોધક બનતો નથી. 'ધૂઘવતા સાગરનાં મૌન'ને ભરસિંહ ઝાલાએ એક પણ અક્ષરના ફેરફાર વગર રંગભૂમિ ઉપર ભજવી છે.

આ રીતે રંગભૂમિમાં ભજવવી તે સંવાદોમાં રહેલી ભારોભાર નાટ્યાત્મકતાનું સૂચક છે. ડૉ.ચિનુ મોદી કહે: [આ કૃતિને કઈ સંજ્ઞા આપવી ઘટે? નવલકથા? નાટક? કે બેય?"^૯ મફત ઓઝા તેમની લઘુનવલમાં પાત્ર-પાત્ર વચ્ચેના બાહ્ય સંવાદો અને પાત્ર-નાયકનાં તેની જાત સાથે સ્વગત સંવાદો એમ બે પ્રકારના સંવાદો પ્રયોજે છે, જે ટૂંકા અને મર્મક છે. તે કૃતિની કથાને આગળ ધપાવવામાં ઉપકારક બને છે. લેખકે પાત્રના આંતર સંઘર્ષનું નિરૂપણ કરવા માટે, તેની મન:સ્થિતિ દર્શાવવા માટે સ્વગત સંવાદનો ઉપયોગ કર્યો છે.

મફત ઓઝાને ક્યારેય વિસ્તારી વર્ણનો કરવા ફાવ્યાં નથી. જેથી તેમની નવલો બિન જરૂરી વર્ણનોના પ્રસ્તારમાંથી ઊગરી ગઈ છે. 'ધૂઘવતા સાગરનાં મૌન'માં નાયક બંગલો જોવા આવનારને એક પછી એક એમ છ કમરા દર્શાવતા દરેક કમરાનું વર્ણન કરતાં આપણી આંખ સામે સમગ્ર બંગલાનું દૃશ્ય ખડું થઈ જાય છે. દાદા, પિતા, માતા, અને મનીષાના ટૂંકડે ટૂંકડે ને છૂટક છૂટક કરેલા વર્ણનોમાંથી કૃતિ પૂર્ણ થતાં જે તે પાત્રો તેના આંતર-બાહ્ય વ્યક્તિત્વ સાથે આપણી આંખ સામે ખડા થઈ જાય છે. મનીષાના ખૂનના પ્રસંગનું તેમજ મનીષાના પ્રેતનું લાઘવતાપૂર્ણ ચિત્રાત્મક વર્ણન કર્યું છે. લેખકની અલંકાર અને કલ્પન સભર ભાષાને કારણે આ વર્ણનો વધુ ચિત્રાત્મક અને વધુ આસ્વાદ્ય બન્યાં છે.

લઘુનવલમાં સ્થળકાળ-પરિવેશનું વિગતપૂર્ણ ચિત્રણ થતું નથી. એમાં એની સાપેક્ષતામાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન હોય છે. એ લક્ષણ પ્રસ્તુત કૃતિમાં જોવા મળે છે. 'ધૂઘવતા સાગરનાં

મૌન'માં સ્થળ સંસ્કારી સોસાયટીનો બંગલો છે. જ્યારે વર્તમાન સમય તો બંગલો જોવા આવનાર વ્યક્તિને બંગલો બતાવે એટલો જ છે. બાકી ચૈતસિક સમય છે. આ ચૈતસિક સમયમાં ત્રણપેઢીના ભૂતકાળને વણી લે છે. 'ધૂઘવતા સાગરનાં મૌન'ની તુલનાએ લેખકે 'સાતમો પુરુષ' અને 'દ્વીપકલ્પ'માં સ્થળ-કાળના ભૌગોલિક અને સામયિક પરિમાણનો જરૂરી જ ઉપયોગ કર્યો છે. 'ધૂઘવતા સાગરનાં મૌન'માં સ્થળના બંધનમાંથી મુક્ત થઈ શક્યા નથી.

લેખકે આ લઘુનવલમાં આત્મકથાનાત્મક રીતિ અપત્યાર કરી છે. 'ધૂઘવતા સાગરનાં મૌન'માં કહેવાતી સંસ્કારીતાના ઓઠા નીચે ચાલતી વ્યભિચારની વાસ્તવિકતા, આ વિષય નાયકની મનની ભૂમિકાએ બને છે. માટે તે નાયક સિવાય બીજું કોણ આટલી સરસ રીતે વર્ણવી શકે? તેથી જ લેખકે લઘુનવલમાં આત્મકથાનાત્મક, પહેલો પુરુષ એક વચનની નિરૂપણ પદ્ધતિ અપત્યાર કરી છે. લેખકની આ રીતિ-પદ્ધતિ ઉપર વધારે સારી પક્કડ છે. આ રીતિનો અન્ય નવલોમાં પણ ઉપયોગ કર્યો છે. જો કે આવી કથન રીતિમાં સર્જક પૂરી કુશળતા ન ધરાવતો હોય તો કૃતિ નિરસ બની જવાનો ભય રહે છે. લેખકે અહીં સારી કુશળતા દાખવી છે જેથી સાદાંત રસ જળવાઈ રહે છે.

આ લઘુનવલનો આરંભ અને અંત પણ તપાસવા જેવો છે. 'ધૂઘવતા સાગરનાં મૌન'નો પ્રારંભ બંગલો જોવા આવતી વ્યક્તિને આવકારતા- [આઈએ... આઈએ વેલ કમ... વેલ કમ...] એવા શબ્દોથી થાય છે. આ શબ્દો નાયકમાં રહેલો-બંગલો વેચાઈ જવાનો આનંદ અને ઉમંગ

વ્યક્ત કરે છે. અંતે જોનારને આખો બંગલો બતાવી
દીધા પછી કહે છે-

કદાચ...આવતી કાલ ! હોય યા ન હોય.

તમે હશે.

બંગલો હશે.

પણ...કદાચ હું ન હોઉં^{૧૦}

-આવા નિરાશા જનક શબ્દોથી અંત થાય છે.

આમ, લઘુનવલોનો પ્રારંભ આનંદ-ઉમંગથી થાય
છે. પણ અંત નિરાશા-હતાશામાં પરિણમે છે.

કૃતિ સર્જન પાછળનો લેખકનો કોઈને કોઈ
ઉદ્દેશ રહ્યો હોય છે. ‘ધૂધવતા સાગરનાં મૌન’માં
સમાજમાં કહેવાતી સંસ્કારીતા પાછળ ચાલતા
વ્યભિચારને ખૂલ્લો પાડી એ તરફની માનવોની
ગતિને રોકવાનો ઉદ્દેશ છે. લેખક કૃતિના નિવેદન-
‘થોભો થોડુંક...!’માં કહે છે: [સંસ્કારના જર્જરિત
ગંદા વાઘા ઉતારી; સૂગની ત્વચાઓ ઊતરડીને;
આત્મવંચનાના અભેદ અંધારને ભેદી કાચ જેવા
બની ‘સ્વ’ની શોધ આરંભાય તો આ નવલને ન્યાય
આપી શકાય.^{૧૧} વ્યભિચાર માનવજીવનને ખોખલું-
ગંદું બનાવી મૂકે છે. તેથી જ લેખક નાયકના મુખે
કહેવડાવે છે: [મારે તમને ન કહેવું જોઈએ છતાં
તમારે તમારા સંતાનોને કહેવું જોઈએ કે તમારા
જીવનમાં ત્રીજાને પ્રવેશ ન આપશો.^{૧૨}

આ લઘુનવલનો ઊંડાણથી અભ્યાસ કરતાં
કેટલીક મર્યાદાઓ પણ નજરે ચડે છે. ‘ધૂધવતા
સાગરના મૌન’માં કેટલાક ખોટા શબ્દપ્રયોગો અને
રૂઢિપ્રયોગો તથા અનુચિત ઉપમાઓ પ્રયોજે છે.
દા.ત. બંગલો જોનારને નાયકે કહેવું છે કે, કયાંક
રસ્તે ભેગા થઈ ગયા હોઈએ. એ ને બદલે પ્રયોગ
કરે છે : [એક રસ્તેથી પસાર થતાં નજર લડી પણ
હોય. [‘નજરલડવી’નો અર્થ જુદો જ થાય. તો

[મારો પરિચય કર્યો] એમ કહેવાને બદલે ‘મને
પરિચયો’ એવો પ્રયોગ કરે છે. માતા ગોરા
અમલદાર તરફ કઈ રીતે જોઈ રહે છે એ જણાવવા
લેખક ઉપમા પ્રયોજે છે : [માતા તરફ બાળક તાકે
તેમ] આ ઉપમા અનુચિત છે. આમાં લેખક જે
સૂચવવા માગે છે અને તે ઉપમા-શબ્દ પ્રયોગ દ્વારા
જે અર્થ સૂચિત થાય તે સમૂળગા જુદા જ છે. આવા
ભાષાકીય દોષો કૃતિમાં નભી શકે નહીં. આ ઉપરાંત
કાવ્યમય-પદ્યલઘણોનો અતિરેક પણ લઘુનવલને
બાધક નીવડે છે.

મફત ઓઝા એક પ્રયોગશીલ સર્જક છે. તે
પ્રયોગખાતર, નવો ચીલો પાડવા માટે ઘણીવાર
જાણીબૂજીને પણ આવી મર્યાદાઓ વ્હોરી લે છે.
‘ધૂધવતા સાગરનાં મૌન’માં લેખક પદ્ય લઘણવાળું
ગદ્ય પ્રયોજી એક પાત્રની ઉક્તિરૂપે કથા કહેવાનો
નવતર પ્રયોગ કરે છે. તેમાં તેમને સફળતા-
નિષ્ફળતાનો કડવો-મીઠો ભેવડો અનુભવ થાય છે.
પરંતુ અહીંયા તેમણે કરેલું સાહસ સરાહનીય છે.
ટૂંકમાં આ લઘુનવલને સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતા મફત
ઓઝાની એક પ્રયોગશીલ સર્જક તરીકે છાપ
ઉપસી આવે છે.

સંદર્ભ :

1. રાઓલજી મહિપતસિંહ, ‘તાદર્થ્ય’, ડિ.૧૯૯૮, પૃ.
૧૫૨-૧૫૩
2. ઓઝા મફત, ‘ધૂધવતા સાગરનાં મૌન’, ત્રીજી
આવૃત્તિ-૧૯૯૫, પૃ. ૯૦
3. ઓઝા મફત, ‘ધૂધવતા સાગરનાં મૌન’, ત્રીજી
આવૃત્તિ-૧૯૯૫, પૃ. ૯૪
4. ભદ્ર ચંદ્રશંકર, ‘તાદર્થ્ય’, ડિ.૧૯૯૮, પૃ. ૧૩૭
5. ઓઝા મફત, ‘ધૂધવતા સાગરનાં મૌન’, ત્રીજી
આવૃત્તિ-૧૯૯૫, પૃ. ૩૭
6. ઓઝા મફત, ‘ધૂધવતા સાગરનાં મૌન’, ત્રીજી
આવૃત્તિ-૧૯૯૫, પૃ. ૪૮

7. ઓઝા મફત, 'ધૂઘવતા સાગરનાં મૌન', ત્રીજી
આવૃત્તિ-૧૯૯૫, પૃ. ૩૮
8. ઓઝા મફત, 'ધૂઘવતા સાગરનાં મૌન', ત્રીજી
આવૃત્તિ-૧૯૯૫, પૃ. ૧૦૪
9. મોદી ચિનુ, 'તાદર્થ્ય', ડિ.૧૯૯૮, પૃ. ૧૦૯
10. ઓઝા મફત, 'ધૂઘવતા સાગરનાં મૌન', ત્રીજી
આવૃત્તિ-૧૯૯૫, પૃ. ૧૩૪
11. ઓઝા મફત, 'ધૂઘવતા સાગરનાં મૌન', ત્રીજી
આવૃત્તિ-૧૯૯૫, પૃ. ૯
12. ઓઝા મફત, 'ધૂઘવતા સાગરનાં મૌન', ત્રીજી
આવૃત્તિ-૧૯૯૫, પૃ. ૧૨૧

ગાંધીની કાવડ : એક પ્રામાણિક વ્યક્તિને મૂંઝવતા રાજકારણની કથા

Mr. Jaydip R. Vala

Research Scholar in Gujarati
Saurashtra University Rajkot

રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક વિજેતા, જન્મભૂમિ પ્રવાસીના મુખ્ય તંત્રી, રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક વિજેતા, કબીર એવોર્ડ વગેરે સન્માનોથી નવાજિત થયેલ શ્રી હરીન્દ્ર દવેનો જન્મ ૧૯મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૦ ના રોજ ખાંભરા (અંજાર - કચ્છ) માં થયો હતો. ગુજરાતી સાહિત્યપ્રિય દરેક વ્યક્તિ શ્રી હરીન્દ્ર દવેને તેમના સુગમ સાહિત્ય સર્જનથી ઓળખે છે. 'ગાંધીની કાવડ' લઘુનવલ શ્રી હરીન્દ્ર દવે દ્વારા લિખિત અને તેમના સાહિત્ય સર્જનમાં ઉમેરાયેલી એક વધુ કલગી સમાન છે. આ લઘુનવલકથાની પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ.સ ૧૯૯૩ માં પ્રગટ થઈ હતી. આ લઘુનવલકથા સાદ્યંત રાજકારણનું કથાવસ્તુ ધરાવે છે તે કારણે તેને રાજકીય કથાવસ્તુવાળી લઘુનવલકથા પણ કહી શકાય. પરંતુ અહીં આપણે આ લઘુનવલકથાની અંદર એક પ્રામાણિક વ્યક્તિને ભ્રષ્ટાચારી વ્યક્તિ બનવા મજબૂર કરતા રાજકારણની વાત કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય રહ્યો છે. આ લઘુનવલકથાની અંદર રાજકારણ કઈ હદ સુધી એક પ્રામાણિક, નિષ્ઠાવાન, સંસ્કારી, ગાંધીવાદી વ્યક્તિને ભ્રષ્ટાચાર આચરવા માટે મજબૂર કરે છે તેની કથા અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે.

'ગાંધીની કાવડ' લઘુનવલકથા પાંચ વિભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવેલ છે. આ

લઘુનવલકથામાં સર્જકે પાત્રો તથા સંવાદો દ્વારા માનવીના મનમાં ચાલી રહેલા રાજકારણને બાહ્ય સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. યુગોથી ચાલ્યું આવતું રાજકારણ કઈ રીતે પ્રામાણિક, નિષ્ઠાવાન, ગાંધીમૂલ્યો અને આદર્શો સેવનાર કડુણાશંકર ઉપર કવચ બની જઈ તેને ભ્રષ્ટાચાર કરવા માટે અને પ્રજાના હિત વિરોધી કાર્યો કરવા માટે મજબૂર કરે છે. તેની ગંભીર વાત પણ અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે.

લઘુનવલકથાની શરૂઆત કડુણાશંકરનો પુત્ર ભનિયો (ભાનુપ્રસાદ) એક 'સ્ટીલની બેગ' લઈને આવે છે ત્યાંથી થાય છે. કડુણાશંકર ભનિયો સ્ટીલની બેગ ક્યાંથી લઈને આવ્યો છે અને કોણે લઈ આપી છે એની ખોજમાં નીકળે છે. કડુણાશંકરને પૂજા ઘેલા દ્વારા ખબર પડે છે કે ભનિયાને સ્ટીલની બેગ બીજા કોઈએ નહીં પરંતુ જગમોહન ભારાડીએ લઈ આપેલી છે. ત્યારે તેને આંચકો લાગે છે કેમ કે જગમોહન ભારાડીની છાપ એક ભ્રષ્ટાચારી રાજકારણી પ્રધાન તરીકેની છે. કડુણાશંકરને પહેલેથી જ આવા ભ્રષ્ટાચારી પ્રધાનો પ્રત્યે નફરત અને ખિન્નતાનો ભાવ છે. કડુણાશંકરને વિશ્વાસ નથી આવતો કે જગમોહન ભારાડી આવું સાચું કાર્ય કરી શકે. પરંતુ જ્યારે ભનિયો શાળાની ટ્રિપ પર ગોપનાથ મહાદેવ પર જાય છે ત્યારે જગમોહન ભારાડી મેનેજર પાસેથી શાળાના છોકરાઓને ધર્મશાળામાં રૂમ અપાવે છે. આ બધી જ વાત જ્યારે ભનિયો ઘેર આવીને કરે છે ત્યારે કડુણાશંકર મોંમાં આંગળા નાખી જાય છે.

કડુણાશંકરને આ બધું સ્વપ્ન જેવું લાગતું હતું. જગમોહન ગયા અઠવાડિયે તેમના ગામે ફરી

આવવાનો છે ત્યારે કડુણાશંકરની પત્ની લક્ષ્મી તેને જઈને આભાર તો માનવો જ જોઈએ. બધા પ્રધાનોમાંથી કોઈક પ્રધાન આવો પણ નીકળે તો તેને પોરસ પણ ચઢાવવો જોઈએ એમ કહે છે. પરંતુ કડુણાશંકર તેમને મળવા જવાની ચોખ્ખી ના કહે છે અને કહે છે કે એ બધા દંભી માણસોથી હું થાકી ગયો છું અને તેમના બહુ અપમાન સહન પણ કર્યા છે. જ્યારે લક્ષ્મીના કહેવાથી ભનિયો જગમોહનનો આભાર માનવા માટે સરકિટ હાઉસમાં જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે કડુણાશંકર પણ જગમોહન ભારાડીનું અસલી રૂપ અહીં પ્રગટ થઈ જશે એવું માનીને ભનિયા સાથે જવા માટે તૈયાર થાય છે.

સરકિટ હાઉસમાં જ્યારે તેઓ જગમોહનને મળવા માટે જાય છે ત્યારે કંઈક જુદું જ વાતાવરણ જોવા મળે છે. જગમોહન ભારાડી કોઈ એક કોન્ટ્રાક્ટર સાથે વાત કરતા હોય છે અને કોન્ટ્રાક્ટર તેમને ટેન્ડર ન મંજૂર કરવા માટે અનેક ગણા રૂપિયા મળે એમ છે તેવી વાત કરતા હોય છે. પરંતુ જગમોહન ભારાડી લાંચ લેવાની સખત ના કરી દે છે અને એ કોન્ટ્રાક્ટરને સરકિટ હાઉસમાંથી કાઢી મૂકે છે. આ બધું જોઈ તેમને આશ્ચર્ય થાય છે અને જગમોહન ભારાડી કડુણાશંકર માને છે તેવો નથી એની ખાતરી થાય છે. જગમોહન સરકિટ હાઉસમાં ભનિયાને મળે છે અને અમેરિકાના રાષ્ટ્રપ્રમુખે તેમને ભેટમાં આપેલી પેન તેઓ ભનિયાને આપે છે. એક દિવસ જગમોહન ભારાડી ચકચકિત મોટરગાડી લઈને કડુણાશંકરના ઘરે તેમને મળવા માટે જાય છે. ત્યારે લક્ષ્મી આવા રાજકારણી અને ધોળા ભગવાધારીને જોઈને ચકિત થઈ જાય છે.

તેનાથી જગમોહનના દુખણ લેવાઈ જાય છે. જગમોહન ઘરની અંદર આવીને કહે છે કે કડુણાશંકરભાઈ ઘરમાં છે કે ? (પૃષ્ઠ નં -૨૭) આ રીતે કડુણાશંકરને ભાઈ તરીકે બોલાવતા જોઈ લક્ષ્મીને પણ નવાઈ લાગે છે. કડુણાશંકરને નવાઈ લાગી કે જગમોહન ! અને તે વળી અહીં ! પૂજા કરવા માટે પહેરેલું ફાટેલું અબોટિયું અને ફાટેલી ખભા પર શાલ નાખી કડુણાશંકર બહાર આવે છે. કડુણાશંકરને જોઈ જગમોહન ઊભો થઈ ગયો અને તેના ચરણસ્પર્શ કર્યા. કડુણાશંકરને પોતે ગાંધીબાપુના ચરણને જે ભાવથી નમ્યા હતા એ જ શ્રદ્ધા અને ભાવ દેખાયા. બંને વચ્ચે વાતચીત થાય છે પછી જગમોહન કડુણાશંકરને એકાંતમાં બોલાવીને દસ હજાર રૂપિયાની નોટો કાઢીને આપે છે. જગમોહન કહે છે કે જવાહરલાલજીએ મને 1961 માં બોલાવીને ચોક્કસ રકમ આપી હતી અને કહ્યું હતું કે સાચા ગાંધીવાદીને જુએ ત્યારે આમાંથી આપજે. જવાહરલાલજીએ એમ પણ કહ્યું હતું કે તારી પાસેથી જેમ હું રસીદ માંગતો નથી એમ તારે કોઈની પાસેથી રસીદ માંગવાની નથી. કડુણાશંકર કશુક કંઈ બોલે કે સમજે તે પહેલા જગમોહન સડસડાટ બહાર નીકળી ગયો. લક્ષ્મી આ રૂપિયા લઈને સાડીમાં વીટાળી પટારામાં મૂકી આવીને પટારાને તાળુ મારવા લાગી. કડુણાશંકરે જોયું કે પહેલીવાર તેમના ઘરના પટારાને તાળુ દેવાતું હતું.

આ જે બનેલી ઘટનાઓ પ્રામાણિક અને ગાંધીવાદી કડુણાશંકરને રાજકારણમાં લાવી, તેમની પ્રતિમા અને પ્રતિભાનો ઉપયોગ કરી ચૂંટણી જીતવા માટે જગમોહન ભારાડી પ્રયત્ન કરે છે. તેથી તે સત્યનિષ્ઠ, સેવાપરાયણ અને પ્રામાણિક

બનવાનો કડુણાશંકર સામે ઢોંગ કરે છે. જ્યારથી ભનિયો સ્ટીલની બેગ લઈને ઘરે આવે છે ત્યારથી કડુણાશંકરની ભ્રષ્ટ થવાની શરૂઆત થાય છે. એક દિવસ વડાપ્રધાનના હાથે કડુણાશંકરનું સન્માન થવાનું હતું એટલે આગલા દિવસે જ ભનિયો પિતા માટે ટેરિલિન ખાદીનો ઝભ્ભો અને જાકીટ ખરીદી લાવ્યો હતો. કડુણાશંકરે આવી ખાદી જિંદગીમાં નહોતી પહેરી. પરંતુ લક્ષ્મી અને ભનિયાના કહેવાથી તે આ ખાદી પહેરીને સભામાં જવા માટે તૈયાર થાય છે. વડાપ્રધાનને હેલિકોપ્ટરમાંથી નીચે ઉતરતા જોઈ કૃષ્ણનું વિશ્વરૂપ જોઈ અર્જુનની થઈ હતી એવી સ્થિતિ અત્યારે કડુણાશંકરની થાય છે. કડુણાશંકરને અફસોસ થાય છે કે મેં આટલા સારા માણસો અને તેમના રાજ્યને ગાળો ભાંડી અને ભ્રષ્ટ કહ્યાં. પરંતુ કડુણાશંકરને ખ્યાલ નથી કે આ બધું તેને આંજવા માટે કરવામાં આવે છે. તેમની પાછળ તેનું ભ્રષ્ટ રાજકારણ છે.

બે મહિનાની અંદર ઘણું બધું બદલાઈ ગયું હતું. કડુણાશંકરને શાળાના બોર્ડ બોર્ડના સભ્ય તથા શાળાના સલાહકારી વડા તરીકે નીમી દીધા છે. તેમજ સરકારી બેન્કના ડાયરેક્ટર બનાવી દેવાયા હતા. ભાનુપ્રસાદને પણ પક્ષની યુવા પાંખના વિભાગીય વડા તરીકે માન અને સ્થાન મળ્યું હતું. લક્ષ્મી પણ ચરખા સંઘની મંત્રી બની ગઈ છે. કડુણાશંકર એમના આ નવા જીવન સાથે ગોઠવાઈ ગયા હતા. પરંતુ ક્યારેક વિચાર કરતા કે [આ જીવન સારું કે પહેલાનું જીવન સારું ?] (પૃષ્ઠ નં - ૪૭)

સરકિટ હાઉસમાં જગમોહનનો મુકામ હતો. કડુણાશંકરને ત્યાં બોલાવવામાં આવે છે. જગમોહન

રૂમમાં બેસીને ચરખો કાંતતો હતો. આ જોઈ કડુણાશંકરને નવાઈ લાગી કે ગાંધી ક્યાં છે ! એ જગમોહનમાં છે કે ભૂખે મરતા લાખો કરોડો દેશવાસીઓમાં છે ? જગમોહને કડુણાશંકરને ચૂંટણી નજીક આવતા તેના પક્ષ અને સરકારનો પ્રચાર કરવા માટે બોલાવ્યા છે. જગમોહન કહે છે કે મારું ખરાબ બોલવું હોય તો તમને છૂટ પણ તમારે પક્ષનું અને સરકારનું સારું કહેવાનું. આ વાત ઉપરથી આપણને પણ ખ્યાલ આવશે કે કઈ રીતે જગમોહન દ્વારા પ્રામાણિક અને ગાંધીવાદી કડુણાશંકરની પ્રતિમા અને પ્રતિષ્ઠાનો ચૂંટણી જીતવા માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

લઘુનવલકથાની અંદર ખોડીદાસના પુત્ર રામદાસને નક્સલવાદી ગણી જેલમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો છે અને કડુણાશંકરને ખબર છે કે રામદાસ ક્યારેય આવું કામ ન કરી શકે. રામદાસ નિર્દોષ છે પરંતુ કડુણાશંકર તેના માટે કંઈ કરી શકતા નથી. તેઓ જગમોહનને રામદાસ નિર્દોષ છે અને તેને ખોટી રીતે નક્સલવાદી ગણવામાં આવ્યો છે. આ કહેવા માટે તેને મળવા જાય છે પરંતુ જગમોહન તરત કહી દે છે કે હું કાયદાના અમલમાં વચ્ચે પડતો નથી. આ બધું સાંભળી કડુણાશંકર જગમોહનના પી.એ ઘોષને કહે છે કે પહેલા તો બધું આવું નહોતું. અચાનક આ વાજું ફરી કેમ ગયું ? ત્યારે જગમોહનનો પી.એ ઘોષ કહે છે કે આ બધો અભિનય છે. કડુણાશંકર અને પી.એ ઘોષ વચ્ચેનો સંવાદ જોઈએ...

- કડુણાશંકર : ' અભિનય ? '

- ઘોષ : ' નહીં તો બીજું શું ? '

- કરુણાશંકર : ' બાળકો માટેનો પ્રેમ, ભ્રષ્ટાચાર માટેનો ધિક્કાર....'

- ઘોષ : ' બધું નાટક છે. હવે તમે પણ એ નાટકના એક પાત્ર છો. '

- કરુણાશંકર : ' કેમ ? '

- ઘોષ : ' દર પાંચ વરસે ચૂંટણી જીતવા થોડાક નવા શિકાર પકડવાના હોય છે. આ વખતે તમે પકડાયા છો.'(પૃષ્ઠ નં -૫૭)

કરુણાશંકર આ સાંભળી સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ભૂતકાળમાં જે કંઈ ઘટના બનેલી અને જગમોહન દ્વારા જે કંઈ કરવામાં આવ્યું હતું એ એક નાટક હતું. કરુણાશંકરને રાજકારણમાં ફસાવી તેના દ્વારા જગમોહન અને તેના પક્ષની છાપ સારી પાડવા માટે કરુણાશંકરનો એક મ્હોરા તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. કરુણાશંકર આ બધું જાણવા છતાં હવે કશું જ કરી શકે તેમ નથી. કેમકે પોતે પણ આ ભ્રષ્ટ રાજકારણમાં સંડોવાયેલા હતા. હવે કરુણાશંકર પણ દંભીઓની હરોળમાં બેસી રહ્યાં હતા. કરુણાશંકર બધું જ જાણવા છતાં રામદાસને છોડાવી શકતા નથી. ભનિયો પણ તેમને નક્સલવાદીઓમાં પડવા જેવું નથી એમ કહી સમજાવવા મથે છે. કરુણાશંકરની સાથે હવે સલામતી રક્ષકો ગોઠવવામાં આવ્યા છે. તે શું કરે છે ક્યાં જાય છે તે બધું ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે. કરુણાશંકરને આ બધું જોઈ અનુકંપા છૂટી જાય છે.

જગમોહન દ્વારા ચૂંટણી સભાની અંદર કરુણાશંકરનો ઉપયોગ પોતાના વ્યક્તિત્વને લોકો સમક્ષ ઉજ્જવળ બનાવવા માટે અને તેની જે લોકોમાં છાપ જગમોહન ભારાડી તરીકેની છે એ દૂર

કરવા માટે કરતો હતો. કરુણાશંકર પણ જગમોહન જેવા નિષ્ઠાવાન માણસો કંઈ રીતે ગરીબી હટાવી રહ્યાં છે તેમજ પોતાની સામે લાખો રૂપિયાની લાંચનો અસ્વીકાર કર્યો હતો એ વાતો કરે છે. કરુણાશંકર જે કંઈ કહેતા હતા તેનો પ્રભાવ જોઈ શકાતો હતો. કેમકે લોકો પહેલેથી જ કરુણાશંકરને 'ગાંધીનો બીજો અવતાર' માનતા હતા. એટલે તેમનો પ્રભાવ લોકો ઉપર સારો એવો પડતો હતો. જગમોહન અને કરુણાશંકર અવડ ગામે સભામાં જાય છે ત્યારે સમતસિંગના માણસો હરિજનવાસમાં આગ લગાડે છે. કરુણાશંકરની હાજરીમાં આગ લગાડવામાં આવી અને તેમણે આ દુઃખી લોકોને કહ્યું કે ધર રેઢાં મૂકીને ચૂંટણીની સભામાં આવવા તમને લોકોને કોણે ડાહ્યાં કર્યાં હતાં ?(પૃષ્ઠ નં - ૮૭) એવા અહેવાલો છાપામાં આવ્યા હતા. આ જોઈ કરુણાશંકર ચોકી ઉઠ્યા. કરુણાશંકર જગમોહનને મળવા જાય છે ત્યારે જે માણસે હરિજનવાસમાં આગ લગાડી હતી તે સમતસિંગ સાથે જગમોહન બેઠો હતો. તેમણે કરુણાશંકરને કહી દીધું કે એણે જે કર્યું હોય તે. પણ ચૂંટણીમાં તમારા વિના ચાલશે. એના વિના નહીં ચાલે.(પૃષ્ઠ નં - ૮૭) કરુણાશંકર ફરી એકવાર સ્તબ્ધ થઈ ગયા. રાજકારણમાં ક્યારે અને કેવી રીતે કંઈ વ્યક્તિ ફરી જાય અને આટલી હદ સુધી નીચે જઈ શકે એનો ખ્યાલ કરુણાશંકરને જગમોહનના વ્યવહાર અને વાક્ય ઉપરથી આવે છે.

સમતસિંગ અને જગમોહન ભનિયા દ્વારા કરુણાશંકરને આંખ આડા કાન કરવાનું કહે છે. ભનિયો પોતાના ભવિષ્યને સુધારવા માટે એ લોકો કહે તેમ કરવા માટે તૈયાર છે. પાછળથી જગમોહન

પણ ભનિયો એકવીસ વર્ષનો થાય એ પહેલા તેમની પાંખ કાપવાની વાત કરે છે. ભનિયાનો ઉપયોગ પણ રાજકારણ અને ચૂંટણી જીતવા માટે કરવામાં આવે છે. અનેક ટેન્ડર પાસ કરાવી ભનિયાને પૈસા પણ આપવામાં આવે છે. જેથી આવનારા સમયમાં ભનિયો તેમની સામે કંઈ પણ પ્રશ્ન કે વિરોધ ન કરી શકે.

કરુણાશંકર ભનિયાને સમજાવે છે કે જગમોહન આપણને એનથી પાછો ફૂવામાં ફૂબાડી દે ખરો ? પરંતુ ભનિયો તેની વાત માનતો નથી અને પોતાની પ્રગતિનો વિચાર કરે છે. તે કરુણાશંકરને કહે છે-"બાપુ, દેશનો સૂરજ ઊગે એમ ઈચ્છો છો ને ? તો ઘરથી શરૂઆત કરો, ઘરનો ભાનુ તેજ મારશે તો દેશનો સૂરજ પણ ચમકશે."(પૃષ્ઠ નં -૧૦૨) આ રીતે ભનિયો પણ કરુણાશંકરને ભ્રષ્ટાચારયુક્ત વ્યવહાર અને વર્તન કરવા માટે મજબૂર કરતું પાત્ર છે.

એક દિવસ શાંતિભાઈ, ચુનીભાઈ, ગૌરીપ્રસાદ, કાંતિભાઈ વગેરે કાર્યકરો કરુણાશંકરને મળવા માટે આવે છે. તેમને સમજાવે છે કે જગમોહન અને સમતસિંગ જેવા ભ્રષ્ટાચારી રાજકારણીઓ તમારા વ્યક્તિત્વને ભૂંસવાના પ્રયત્નો કરે છે. પણ કરુણાશંકર જગમોહન વિરોધી કશું જ સાંભળવા માંગતા નથી. તેઓ કાર્યકરોને કહે છે કે જગમોહનમાં શું ખરાબી છે ? ત્યારે [એમાં સારાઈ શું છે ? ભ્રષ્ટાચારમાં ખદબદતો કીડો છે.](પૃષ્ઠ નં - ૧૦૭) એમ બધા કાર્યકરો કહે છે. પરંતુ કરુણાશંકર અને ભનિયો તેની વાત માનતા નથી. આ કાર્યકરો દ્વારા કરુણાશંકરને ઉગારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. પરંતુ ભનિયો તેને વિરોધ

પક્ષના ગણે છે. કરુણાશંકર અત્યાર સુધી પોતે રાજપુરુષોને ભાંડવામાંથી ઊંચા આવ્યા ન હતા. હવે પોતે સ્વયં રાજપુરુષની કક્ષામાં આવી ગયા હતા. આમ તો [હું ગાંધીજીનો શિષ્ય છું મારે કોઈ રાજકીય પૂર્વગ્રહો નથી.] (પૃષ્ઠ નં -૧૧૦) એવો દાવો કરુણાશંકર કરતા હતા. પણ જગમોહન જે કંઈ કહે કે કરે તેમાં લાચારીથી 'હા' પાડ્યા વિના તેમનો આરો ન હતો. થોડા જ વર્ષોમાં પોતે જે દંભની હાંસી કરતા હતા અને જે રાજનીતિની ટીકા કરતા હતા એના જ એક ભાગ થઈ જવાનું તેમના ભાગ્યે આવ્યું એટલું જ નહીં, જે જમીનદારી કે જે શોષણ સામે પોતે ક્રાંતિનો ઝંડો લઈને ફરતા હતા એ જમીનદારી તથા શોષણની ચંત્રણાનો પોતે પણ એક ભાગ બની બેઠા હતા. પોતે અત્યાર સુધીની જિંદગીમાં જે કંઈ કર્યું હતું એ બધું હવે ઉખેડવાનો આરંભ કર્યો હોય એવું લાગતું હતું.

જ્યારે વિરોધપક્ષના લોકો ખોડીદાસના પુત્ર રામદાસને હાજર કરવાનું કહે છે ત્યારે કરુણાશંકર પણ કહે છે કે રામદાસને હાજર કરવામાં શું વાંધો છે ? પરંતુ ભનિયો તેમને સમજાવીને વાત ટાળી નાખે છે. વર્તમાનપત્રમાં સમાચાર આવે છે કે ખોડીદાસના દીકરા રામદાસને પોલીસકર્મી દ્વારા ઢોરમાર મારવામાં આવ્યો હતો અને આ મારના કારણે રામદાસ મૃત્યુ પામ્યો છે. અને ઠાકુર સમતસિંગ લાશને સગેવગે કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. આ સમાચાર સાંભળ્યા પછી પણ કરુણાશંકર ભનિયાના સમને કારણે કશું જ કરી શકતા નથી. આ તેમની લાચારી છે કેમકે હવે જગમોહન અને સમતસિંગ જેમ કહે એમ કર્યા વગર પણ છૂટકો ન હતો.

રામદાસની લાશ અને દાણચોરીનો માલ સમતસિંગ ઠાકુર કડુણાશંકરના ઘરે લાવીને તેમના વાડામાં છુપાવે છે. ભનિયાને એક પોટકામાનો દાણચોરીનો માલ સંતાડવા મોકલે છે ત્યારે પાછળથી ઠાકુર સમતસિંગ બીજા પોટલામાની રામદાસની લાશને ખાડાની અંદર દફનાવી દે છે. આની પાછળ પણ ઠાકુર સમતસિંગનો આશય કડુણાશંકરની સ્વચ્છ પ્રતિમાની આડશે પોતાના ગોરખઘંઘા છુપાવવાનો છે. આ બધી ઘટના કડુણાશંકર પોતે શક્તિહીન, લાચાર, દંભી બનીને જોઈ રહ્યા હતા. જે રાત્રે આ ઘટના બની તે જ રાત્રે કડુણાશંકરને મળવા માટે વિરોધ પક્ષના નેતા મનસુખ વકીલ, લાલચંદાની, ઇન્દ્રજિતસિંગ, શ્યામસુંદર આવ્યા હતા. આ બધા કાર્યકરો કડુણાશંકરને બધો દંભ છોડી દેશની સેવામાં મદદ કરે એટલી ટહેલ (અપીલ) કરવા માટે આવ્યા હતા. અહીં આવેલ બધા જ કાર્યકરોને કડુણાશંકરની પહેલાની અને અત્યારની સ્થિતિની ખબર છે. આ લોકો તેમને જગમોહન નામના દલદલમાંથી નીકળવા માટે મદદ કરવા માંગે છે પરંતુ કડુણાશંકર એવું માની બેસે છે કે "તમે સૌએ મળીને મને તથા જગમોહનને ઉતારી પાડવાનું કાવતરું કર્યું છે." (પૃષ્ઠ નં -૧૩૬) અહીં કડુણાશંકર પોતાના દંભ તેમજ સત્યને છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને પોતે લાચારી અને એકલતા અનુભવે છે.

અદાલતની અંદર એસોસિએટ કેસ જાહેર કર્યો ત્યારે ન્યાયાધીશે કડુણાશંકરને યુકાદો આપવા માટે કહ્યું. પરંતુ કડુણાશંકર કશું જ કહેવા માંગતા નથી. તેઓ ન્યાયાધીશને કહે છે કે "ન્યાયમૂર્તિ, મારે આ વિશે કાં તો કંઈ નથી કહેવું. કાં તો ઘણું

બધું કહેવું છે." (પૃષ્ઠ નં -૧૪૯) એવી દ્વિધામાં છે. ન્યાયાધીશના કહેવાથી માસ્તર કડુણાશંકર ઊભા થાય છે અને પોતે રામદાસના ખૂન માટે જવાબદાર છે અને બાકીના બધા જ નિર્દોષ છે એવી કબૂલાત કરે છે. ત્યારે કડુણાશંકરની મન:સ્થિતિનો ખ્યાલ આપણને આવે છે.

કડુણાશંકરને અફસોસ થાય છે કે રામદાસના મરણ પછી જે ઉપવાસ મેં મારી જાતને સમગ્ર પરિસ્થિતિમાંથી ઉગારવા માટે કર્યા, એ જ ઉપવાસ જો મેં રામદાસ જીવતો હોત ત્યારે તેને છોડાવવા માટે કર્યા હોત તો કદાચ આ હત્યા થઈ ન હોત. કડુણાશંકર પોતે પણ ભ્રષ્ટાચાર કર્યો હોવાની કબૂલાત કરતા અદાલતની અંદર કહે છે કે, "ભ્રષ્ટાચાર માત્ર રાજપુરુષો, શ્રીમંતો કે અમલદારો જ કરે છે એવું નથી. મેં પોતે પણ ધીરે ધીરે મારી જાતને ભ્રષ્ટ થવા દીધી છે. એક દિવસ એક પ્રધાને મારા દીકરાને નવું દફતર લઈ આપ્યું એ દિવસથી મારા ભ્રષ્ટ થવાની શરૂઆત થઈ હતી." (પૃષ્ઠ નં -૧૫૩)

અહીં લઘુનવલકથાની વકતા (Tragady) એ છે કે પહેલા જે કડુણાશંકર પ્રામાણિક, સત્યનિષ્ઠ, ગાંધીવાદી, નિષ્ઠાવાન, સેવાપરાયણ માસ્તર હતા અંતે પોતે જ રાજકારણના કારણે એક ભ્રષ્ટાચારી વ્યક્તિ બની રહે છે. આ વિધિની વકતા જ કહી શકાય. વળી પોતાનો સગો દીકરો ભનિયો જ લાલચ અને સ્વાર્થના કારણે પિતાને પાગલ ગણાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે. એ વકતા પણ ઊડીને આંખે વળગે એવી છે.

આ લઘુનવલકથાની અંદર જે કંઈ રાજકારણમાં બની રહ્યું છે તે પ્રત્યેનું ઊંડું દુઃખ

લેખક અનુભવે છે. સત્તા અને હોદ્દાથી દૂર રહીને પણ માત્ર ગાંધી પ્રેરિત મૂલ્યો માટે જીવનારા અને તેમને માટે મથનારા માણસોના 'પ્રતિનિધિ' એવા માસ્તર કડુણાશંકરની આસપાસ આ આખી વાત કહેવાય છે. આવા નખશીખ ગાંધીવાદી કડુણાશંકરની સ્વચ્છ પ્રતિમાનો પોતાના પક્ષના હિતમાં ઉપયોગ કરનાર જગમોહન ભારાડીના ખરાબ ચારિત્ર્યચિત્રણ દ્વારા આ કથાનો એક કડુણ અને સબળ વ્યંગ છતો થાય છે. આવા આ ભ્રષ્ટાચાર વિરોધી કડુણાશંકર પોતે જ ધીમે ધીમે ભ્રષ્ટાચારી બની જાય એ આજના રાજકારણની વકતા છે. ધીમે ધીમે આદર્શવાદી કડુણાશંકર માસ્તર દંભીઓની હરોળમાં બેસતા જાય છે. જગમોહન એક ભ્રષ્ટ નેતા છે એ જાણવા છતાંય તેનો સાથ તેઓ છોડી શકતા નથી.

આમ, આ લઘુનવલકથાની અંદર લેખક હરીન્દ્ર દવેએ કડુણાશંકરના પાત્ર દ્વારા એક પ્રામાણિક, સત્યનિષ્ઠ, ગાંધીવાદી માસ્તરને કઈ રીતે જગમોહન ભારાડી જેવા ભ્રષ્ટ રાજકારણીઓ ભ્રષ્ટાચાર કરવા માટે મજબૂર કરે છે, તેમજ તેમની નિષ્કલંક શુદ્ધ પ્રતિમા અને પ્રતિભાનો પોતાના સ્વાર્થને સાધવા માટે ઉપયોગ કરે છે તેની કથા અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે. આમ, આપણે કહી શકીએ કે 'ગાંધીની કાવડ' લઘુનવલકથા એ "એક પ્રામાણિક વ્યક્તિને ભ્રષ્ટાચારી વ્યક્તિ બનવા માટે મજબૂર કરતા રાજકારણની કથા છે."

સંદર્ભ ગ્રંથ :

1. દવે હરીન્દ્ર, 'ગાંધીની કાવડ', પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૯૩, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, પૃષ્ઠ: ૧૭૬,
2. એજન, પૃ.૨૭

3. એજન , પૃ. ૪૭
4. એજન , પૃ. ૫૭
5. એજન , પૃ. ૮૭
6. એજન , પૃ. ૮૭
7. એજન , પૃ. ૧૦૨
8. એજન , પૃ. ૧૦૭
9. એજન , પૃ. ૧૧૦
10. એજન , પૃ. ૧૩૬
11. એજન , પૃ. ૧૪૯
12. એજન , પૃ. ૧૫૩

પર્યાવરણ અને સમાજ એક સમાજશાસ્ત્રીય અધ્યયન

- Dr. B. B. Gohil

Associate Professor in Sociology

પર્યાવરણ અને જૈવિક આવરણમાંથી સજીવ સૃષ્ટિના સમુદાયો ફરતે આવેલ તેની અસર કરતી પરિસ્થિતિઓ અને પરિબળોનો સમુદાય પર્યાવરણમાં પાંચ ઘટક રહેલા છે. જેવા કે, વાતાવરણ, જલાવરણ, મુદાવરણ, ભૂમિ આવરણ અને જૈવિક આવરણ. આ બધા આવરણ એક બીજા ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે. તેથી કોઈ પટની પક્રિયામાં થતો ફેરફાર બીજા પટકની પક્રિયાને અસર કરે છે, તેની અસર સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ પર થાય છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે, પર્યાવરણનું સમાજશાસ્ત્ર પરિસ્થિતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે. એટલે કે, પરિસ્થિતિ એટલે પર્યાવરણીય તત્વોની હાજરી અને ગેરહાજરીથી શું અસર જોવા મળે છે, તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

મનુષ્ય અને પ્રકૃતિ વચ્ચેની એકાત્મતાની ભાવના જોવા મળે છે. જેમ કે, વિશ્વની બધી જ કરામતો કુદરતની દેન છે એટલે માનવ અને કુદરત વચ્ચે વચ્ચેના સંબંધ પરસ્પર સંકળાયેલ છે. "વેબસ્ટર" ના શબ્દો "Environment is the sum total of all external conditions and influences affecting the life and development of organisms " પર્યાવરણ એટલે જીવસૃષ્ટિની આસપાસ વિંટળાયેલું -પથરાયેલું નૈસર્ગિક ઘટકોનું આવરણ એટલે પર્યાવરણ જ્યારે

એન.સી.ઈ.આર.ટી. મુજબ The Environment which we live consists of those major elements and water, air, light, sky and living organism. એટલે કે પંચતત્વો માનવ સાથે સંકળાયેલા માનવ સમાજ પર્યાવરણથી જીવિત રહી શકે છે. પર્યાવરણ પ્રદૂષિત બને તો માનવ પર સીધી રીતે અસર થાય છે.

પર્યાવરણએ બુદ્ધિશક્તિ તાર્કિક શક્તિનો વિકાસ કરવામાં અનુકૂળતા લાવે છે. માનવ પોતાની જરૂરીયાતો પૂર્ણ કરવામાં કુદરતી સ્ત્રોતનો ઉપયોગ કરે છે. પર્યાવરણની અસર વિવિધ રીતે થાય છે. જેમકે જનસંખ્યાના વધારા કે ઘટાડામાં માનવ રહેઠાણ માનવ ખાન-પાન, વસ્ત્રો વગેરે પ્રત્યક્ષ અસરી જણાય છે. જ્યારે અપ્રત્યક્ષ અસર જેવી કે માનવ શારિરીક લક્ષણો પર નૈતિકતા, રાજ નૈતિક વ્યવસ્થા પર ઉદ્યોગો-ધંધા પર ધર્મ, સાહિત્ય એટલે કે સંસ્કૃતિ.

આજના માનવજીવન સ્તરમાં ફેરફાર થયો છે જેમ માનવ સભ્ય સમાજની સંસ્કૃતિ અપનાવીને આરામ જીવન પ્રણાલી અપનાવા લાગ્યો છે. એટલે કે આધુનિક સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. બધી જ ભૌતિક વસ્તુઓ ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે સ્વરૂપે માનવ સમાજ હિંસા, હત્યા, બળાત્કાર, ઉચવાદ, બેકારી, લુટમાર, નશા, ગરીબી, ભૂખમરો, કુપોષણ જેવી સમસ્યાનો સામનો કરવો પડે છે.

અર્થાત પર્યાવરણ કે જેમાં આપણે બધા જ નિવાસ કરીએ તે મુખ્યત્વે પાંચ નિર્જીવ અને ત્રણ સજીવ તત્વોનું બનેલું છે. ભૂમિ, પાણી, હવા, પ્રકાશ અને અવકાશ એ નિર્જીવ તત્વો છે. જ્યારે વનસ્પતિ, પ્રાણી તથા લઘુ જીવો છે એ સજીવ તત્વો છે.

પરિસ્થિતિશાસ્ત્રને અંગ્રેજીમાં ઈકોલોજી (Ecology) કહેવામાં આવે છે. આ શબ્દ પ્રયોગ પ્રથમ વખત ઈ.સ.૧૮૯૬ માં જર્મન જીવવિજ્ઞાનની અર્નસ્ટ હેકલે કર્યા હતા. Eco- એ ચીક Okios શબ્દનું રૂપ છે. જેનો અર્થ નિવાસ સ્થાન કે ઘર થાય છે. જ્યારે બીજા અંગ્રેજી શબ્દ Logy એ ગ્રીક Logos શબ્દનું રૂપ છે. જેનો અર્થ વિજ્ઞાન કે શાસ્ત્ર એવો થાય છે. જ્યારે પરિસ્થિતિશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા જોઈએ તો

એગન ઓડમ :

“પ્રકૃતિના બંધારણ અને કાર્યનું અધ્યન કરતું વિજ્ઞાન એટલે પરિસ્થિતિશાસ્ત્ર.”

અર્નસ્ટ હેકલે :

“જીવસૃષ્ટિનાં નિવાસ સ્થાનનું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન કરનારું શાસ્ત્ર એટલે પરિસ્થિતિશાસ્ત્ર.”

સમાજ અને પર્યાવરણ વચ્ચેના સંબંધો :

પ્રવર્તમાન આધુનિક જટિલ, યંત્ર-વિજ્ઞાન અને શહેર સમુદાયમાં લોકોની આર્થિક અને ભૌતિક વિકાસ પરત્વેની દોડ અંધાધૂંધ અને બેફામ રીતે વધતી જાય છે. પરિણામ પર્યાવરણ ભૂલતો જાય છે અને અનેક સામાજિક અને કુદરતી સમસ્યાનો સામનો કરવો પડે છે. સમાજ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે સંપત્તિ, સભા અને કાર્ય કરવાના સંબંધો કેવા છે વગેરે સમજવા જરૂરી છે. જેથી વૈજ્ઞાનિક માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેના આધારે માનવનું સામાજિક અને આર્થિક સ્થાન સ્થિર થઈ શકે. આ પૃથ્વી પર માનવ હકુમતના કારણે પર્યાવરણનો નાશ કરી પોતે પ્રકૃતિનો ગુલામ બનવા તૈયાર થઈ રહ્યો છે. માનવ વિકાસ માટે આંધળી દોટ તેનું અનુકરણ છે કારણ કે આ સૃષ્ટિના તમામ જીવ-જંતુ કુદરતના

નિયમોનું પાલન કરે છે પરંતુ મનુષ્ય પોતાના અહમ (સ્વ) ટકાવી રાખવા પર્યાવરણ નષ્ટ અને પ્રદુષણ કરે છે. કુદરતના તમામ આવકાર પર પ્રહાર કરે છે.

પર્યાવરણના પ્રશ્ન સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, આદિવાસીને સીધી જ અસર કરે છે એટલે તેવોના આરોગ્ય ઉપર પડે છે. એટલે સમગ્ર સમાજ ઉપર અસર પડે છે. આમ, સમાજ આરોગ્ય ટકાવી રાખવા માટે વ્યાપક જનસમાજોના સહકારોમાં અને અમલીકરણના તંત્રવાહકોનો સહકાર પણ અનિવાર્ય છે. લોકશાહી સમાજમાં શુભકાર્ય પણ સફળ થઈ શક્યું નથી. તેથી પર્યાવરણ જાગૃતિ માટે માનવહિત કે કલ્યાણ માટે સૌ પ્રથમ લોકોમાં પર્યાવરણ તથા પ્રદુષણ માટેની જાગૃતિ તથા શિક્ષણ ખુબજ જરૂરી છે એક જાણીતી ચીની કહેવત મુજબ 'જો એક વર્ષ માટે આયોજન કરવું હોય તો અનાજ વાવો, પાંચ વર્ષ માટે આયોજન કરવું હોય તો વૃક્ષ વાવો, વીસ વર્ષનું આયોજન કરવું હોય તો શિક્ષણનો પાયો મજબૂત કરો. એટલે પર્યાવરણના વિચારોના પાયા મજબૂત કરવો તો તે અંગેનો શિક્ષણનું સઘન કાર્ય હાથ ધરવું પડે.

પ્રકૃતિ એટલે પર્યાવરણ, બાગબગીચા વગેરે આરોગ્ય તંદુરસ્ત રાખવા જરૂરી છે. વૃક્ષએ દિવસે ઓકિસજન આપે છે અને રાત્રે કાર્બન ડાયોક્સાઈડ ખેંચે છે. હવા શુદ્ધ રાખવા વૃક્ષ જરૂરી છે. વૃક્ષો વરસાદના પાણીને દરિયામાં જતા અટકાવી જમીનમાં ઉતારે છે. ફળદ્રુપ કાંપને રોકે છે. તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં પાણી આરોગ્યને સારું રાખે છે.

આમ, આરોગ્ય અને પર્યાવરણનો ખુબજ ગાઢ સંબંધ છે. જેમકે, માનવ માનસિક, અશાંતિ અનુભવતો હોય ત્યારે તે બાગ-બગીચામાં ફરવા જાય છે. તેની શુદ્ધ હવાથી પોતે નવી તાજગીનો અનુભવ કરે છે તે હળવો બને છે. તેથી પર્યાવરણનું જતન તેજ માનવ ધર્મ છે.

માનવ વાતાવરણમાં મનોવિકૃતિ તરફ આગળ ધપે છે અને પોતે સૃષ્ટિ ક્રમ તોડે છે. આ સંદર્ભમાં હાલ, ઓડમ તેના સાથીઓએ સામાજિક જીવન અને ભૌગોલિક વાતાવરણ વચ્ચે ચાલતી સર્વ પ્રતિક્રિયાઓ સમજવા પ્રયત્ન કર્યા છે.

એજ રીતે ભૂસ્તરશાસ્ત્રી, ખગોળશાસ્ત્રીઓ અને પદાર્થશાસ્ત્રીઓએ માનવીની આજુબાજુ વિકસેલી સૃષ્ટિને બાહ્ય વાસ્તવિક કે ભૌતિક જગત તરીકે ઓળખાવે છે.

જ્યારે માનવ અને વિકાસની વાત કરીએ છીએ ત્યારે માનવ વિકાસ તરફની ગતિ કુદરતી ચેતના ઉપર ભારણ વધે છે. તેથી આજે જુના સમયમાં પર્યાવરણના પાયાના પ્રશ્નોએ આપણી આંખ ઉઘાડી છે. તમામ અભ્યાસ કર્તાઓ જણાવે છે પણ જળ, જમીન, હવા ત્રણ પર પ્રદુષણની માત્રા વધી છે. તેની ગુણવત્તામાં ઘટાડો નોંધાયો છે. જેની સીધી જ અસર માનવ આરોગ્ય પર જોવા મળે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે અચાનક દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં પૃથ્વીના રક્ષા.

કવચ કરતા ઓઝોન ઘરમાં ગાબડાં પડવાથી હાનિકારક પારજાંબલી કિરણોનું જોખમ પણ વધ્યું. આમ, માનવીએ બીજા વિશ્વ યુદ્ધ બાદ અગણિત વિકાસ કર્યા છે પણ ટકાઉ વિકાસની વાત ભૂલી ગયો છે. તેથી આજે દરેક માનવીએ પર્યાવરણ

અંગે જ્ઞાન-જાગૃતિની અભિગમ કેળવવા જરૂરી થયો છે.

તેથી Conral Lorenz જેવા વૈજ્ઞાનિક ઓટોકેસી બ્યૂરોકેસીની વિભાવનાને સાઈડ પર રાખીને 'ટેકનોર્નસી' નો મુદ્દો પર્યાય હતા પરત્વે ઉઠાવ્યો. તેઓ જણાવ્યું હતું કે માનવની ચેતનાનું યાંત્રિકરણ કરવાની દિશા તરફ આપણે જઈ રહ્યા છીએ જે જીવસૃષ્ટિ માટે અત્યંત ખતરનાક બાબત છે. કારણ કે માનવીનું યાંત્રિકરણ કુદરત ને એટલું નુકશાન કરશે જ જીવત સહાયક નહીં હોય !

પર્યાવરણીય વિકાસ એટલે પર્યાવરણને હાનિ ન પહોંચાડતો તેમજ એની જાળવણી કરતો અને વૈશ્વિક માનવના સર્વાંગી ઉત્થાનને તાકતો વિકાસ ૨૧ મી સદીની અનિવાર્યતા છે. પવર્તમાન યુગમાં ટકાઉ વિકાસ માટે બધા જ દેશ પોતે-પોતાના મત વ્યક્ત કરે છે. પરંતુ યંત્ર-ટેકનોલોજીમાં પાછળ રહેવા માંગતા નથી જે ભાવિ માનવને નુકશાન કરતા હશે.

ભારતીય સંસ્કૃતિને વિશ્વની સૌથી જૂની સંસ્કૃતિ ગણવામાં આવી છે. વેદોનો રચનાકાળ આશરે સાત હજાર વર્ષ પહેલાંનો ગણવામાં આવે છે. તે વખતે જ્ઞાન, શિક્ષણના, પ્રચારના માધ્યમો નહોતા. આથી તે સમયના ચિંતકો, ઋષિમુનિઓ અને પર્મસંસ્થાપકોએ પર્યાવરણનું મહત્ત્વ ધર્મના માધ્યમ વડે સમજાવ્યું છે. પર્યાવરણના ઘટકોને ધર્મ સાથે જોડી લોકમાનસમાં તેનું મહત્ત્વ પહોંચાડ્યું હતું. અને પર્યાવરણના ઘટકોને પવિત્ર ગણી તેના જતન, રક્ષણ અને સંવર્ધન માટે સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન તથા આદેશ આપેલા હતા. ભારતના ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાન શ્રી નરસિંહરાવે 'પર્યાવરણીય

આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ'માં કહ્યું હતું કે પશ્ચિમના દેશો ભારતને પર્યાવરણનું મહત્ત્વ સમજાવે તે હાસ્યાપદ છે. કારણ ભારતીય સંસ્કૃતિને તો પર્યાવરણનું મહત્ત્વ સાત હજાર વર્ષ પહેલાં ગળગુંથીમાં મળ્યું છે. પર્યાવરણનું મહત્ત્વ અને તેની જાળવણી અંગેના સંસ્કારો વારસામાં મળેલા છે.

શાસ્ત્રોમાં એમ કહ્યું છે કે માનવીનું શરીર પંચમહાભૂતોનું બનેલું છે. અને એ પંચમહાભૂતોના પાંચેય ઘટકો-પૃથ્વી, જળ, વાયુ, તેજ અને આકાશ – પર્યાવરણના જ અંગો છે. એટલે આપણું શરીર એટલે પર્યાવરણ એવો અર્થ થયો. પર્યાવરણના આ બધા ઘટકોને ઈશ્વરી તત્ત્વો સાથે સાંકળીને તેમના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ કેળવાય અને આપણે તેનું રક્ષણ-જતન કરીએ. આપણી પુરાણી પ્રણાલિકામાં ભૌતિક વિકાસનું આધ્યાત્મિક વિકાસ સાથે સંતુલન જળવાયું છે. તેથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં કુદરત અને માનવ વચ્ચે દ્વંદ્વનો કોઈ પ્રશ્ન જ નહોતો. બલ્કે તાદાત્મ ભાવના હતી.^૧

ગંધઃ સ્વયમ્ એવં અમ્ભ ન પિબન્તિ ।

વૃક્ષા સ્વયમ્ ફલાનિ ન સ્વાદન્તિ ॥

ધારાધર આત્મહિતયે ન વર્ષતિ ।

યહ વિભૂતય પરોપકારાય ॥

નદીઓ પોતે જ પાણી પીતી નથી, વૃક્ષો જાતે જ (પોતાના) ફળો ખાતા નથી, મેઘ પોતાને માટે વરસતો નથી. આ સંપત્તિઓ (મનુષ્યો પર) પરોપકાર કરે છે.

સામાન્ય રીતે સમગ્ર નિસર્ગ માટે અને ખાસ કરીને પંચમહાભૂતની કાળજી રાખવાની હતી.

પરંપરા ધરાવતું ભારત નિસર્ગનું સંગોપન અને પર્યાવરણનું રક્ષણ કરી શકે એટલું જ નહિ પણ નજીકના પર્યાવરણ સાથે તેમજ વૈશ્વિક પર્યાવરણ સાથેના સંબંધોમાં અને વ્યવહારમાં સામર્જ્ય સ્થાપી શકે તો જ આ પૃથ્વી અને માનવજાતને આગામી પેઢી માટે સલામત રીતે ટકાવી શકાય. આપણા સ્વર્ગસ્થ વડાપ્રધાન શ્રીમતી ઈન્દિરા ગાંધી ઈચ્છતા હતા કે સાંપ્રત માનવજન નિસર્ગ અને માનવજીવન વચ્ચે એક અતૂટ સંબંધ નિભાવે અને પોતે પૃથ્વી અને વાતાવરણમાં જેટલું પાછું આપી શકે તેટલું જ તેનાથી સંપાદન કરે.^૧

સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણ :

સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણના ઘટકો માનવ નિર્મિત છે. તેમાં માનવે પોતાની બુદ્ધિશક્તિ વડે વિકસાવેલી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે ખેતીવાડી, પશુપાલન, ખાણ અને ખનીજ પ્રાપ્તિ, ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિ, વાહન વ્યવહાર, વ્યાપાર-વાણિજ્ય ઉપરાંત તેણે ઉભા કરેલાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો ધાર્મિક રીત-રિવાજ, માન્યતાઓ, સમાજ વ્યવસ્થા, ભાષા, કલા-સાહિત્ય, રાજકીય તથા આર્થિક પરિબળોનો સમાવેશ થાય છે. માનવ પોતાની અનુકૂળતા-સુખાકારી માટે રાસરચીલું, ઈમારતો, બંદરો, શહેરો, નગરો, રેલ્વે રસ્તા, પુલ અને નહેરો સથળું રચેલું છે તથા તેમાં કુદરતી પર્યાવરણના વિવિધ ઘટકો-સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરેલો છે. જે તેનું સામાજિક કે સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણ છે, કુદરતી પર્યાવરણ સ્વયંભુ પરસ્પર સંકલન જાળવે છે. જ્યારે સામાજિક પર્યાવરણને જૈવિક અને અજૈવિક ઘટક પર આધાર રાખવો પડે છે.

પ્રવર્તમાન સમયમાં પર્યાવરણની જાળવણી માટે તેના શિક્ષણની આવશ્યકતા રહી જે તેનું સંરક્ષણ અને વ્યવસ્થાની સાથે સંકળાયેલા અનેક કારણો છે. જેમાં સામુદાયિક સ્વચ્છતા પ્રદૂષણનું નિયંત્રણ, પ્રાકૃતિક સંશાધનોનું સંરક્ષણ ઊર્જાનો દૂરપયોગ થતો રોકવા, વૃક્ષારોપણ પર્યાવરણીય સંગઠનો નિવારણ, પર્યાવરણના સંદર્ભમાં કાનૂની જાણકારી અને ટકાઉ વિકાસ વગેરેનું મહત્વ વધારવું જોઈએ. આ અભ્યાસમાં પર્યાવરણની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે.

આધુનિક યુગમાં પર્યાવરણની સુરક્ષા કાયદા કડક નિયંત્રણ અને નિયમન કરવું પડશે તેમજ સામાજિક જનજાગૃતિ જરૂરી બનશે. માનવ રક્ષણ માટે પર્યાવરણનું જતન આર્શીવાદ રૂપ બનશે.

કુદરતે પૃથ્વીની ફરતેના આકાશમાં હવામાનની ત્રણ આવરણ વક્ર્યાં છે. એક ટ્રોપોસ્ફિયર' જે પૃથ્વીની સપાટીથી ઉપર પંદર સો કિલોમીટર આવેલું છે. બીજું સ્ટેટ્રોસ્ફિયર' જે પૃથ્વીની સપાટીથી ઉપર આશરે પચાસ કિલોમીટર દૂર આવેલું છે. આ બંને આવરણની ઉપર ત્રીજું આવરણ આવનોસ્ફિયર' જે પૃથ્વીની સપાટીથી ઉપર સિત્તેર કિલોમીટર દૂર આવેલું છે. બીજા આવરણ સ્ટેટ્રોસ્ફિયર ઓઝોન વાયુનું (O₃) પડ આવેલું છે. ઓઝોન વાયુ ઓક્સિજન વાયુનો સમસ્થાનિક છે. સાદી રીતે કહીએ તો ઓઝોન ઓક્સિજનનો જોડિયો ભાઈ છે. ઓક્સિજન બે પરમાણુ (O₂)નો બનેલો છે. તેનું સૂત્ર છે O₂, જ્યારે ઓઝોન ઓક્સિજનના (O₃)ના ત્રણ પરમાણુનો બનેલો છે. એનું સૂત્ર છે (O₃) એક રીતે જોઈએ તો

પૃથ્વીના વાતાવરણની ફરતે આવેલું ઓઝોન વાયુનું સંરક્ષણ પડ છે. સૂર્યમાંથી વહૂટતાં હાનિકારક પારજાંબલી કિરણો (અલ્ટ્રાવાયોલેટ)ને આ વાયુ શોષી લે છે. અથવા આ પડ પારજાંબલી કિરણોને ગાળી નાંખે છે. અને પૃથ્વી પર આવતા રોકે છે.^૨

આ પારજાંબલી કિરણો જીવમાત્ર માટે અત્યંત હાનિકારક છે. એના સ્પર્શથી માણસને કેન્સર કે ચામડીના રોગો થાય છે. આ કિરણો આંખને પણ નુકસાન કરે છે. એટલે કુદરતે સર્જેલું ઓઝોન વાયુનું સંરક્ષણ પડ જીવસૃષ્ટિ માટે આશીર્વાદરૂપ છે.^૨

પણ આ આવરણમાં માનવીની અવિચારી પ્રવૃત્તિને કારણે ગાબડાં (કાણાં) પડવા મંડયાં છે. ઊંચે ચઢતાં જેટ વિમાનો વાતાવરણમાં નાઇટ્રસ ઓક્સાઇડ નામનો વાયુ ઓકે છે. અવકાશમાં છોડાતા ઉપગ્રહો પણ ઓઝોનના જથ્થાને ઘટાડે છે. ધરતી પરની પ્રદૂષિત હવા દક્ષિણ ધ્રુવના ઠંડા વાતાવરણમાં જઈ ઓઝોનના પડનો નાશ કરે છે, ઓઝોનના સ્તરને હાનિ પહોંચાડે છે. ઓઝોનનો નાશ કરવામાં વાયુવિલય (એરોસોલ) ક્લોરોફ્લોરો કાર્બન (CFC) સૌથી વધુ ખતરનાક છે.^૨

ક્લોરોફ્લોરો કાર્બનસ એટલે કે ફ્રિયોન (FRION) હેરસ્પ્રે, હવામાં રહેલી ગંદી વાસ દૂર કરનારાં દ્રવ્યો, એરફેશનર (ડીઓડોરંટ), કાર ઉપરાંત એરકંડિશનરોમાં, રેફ્રિજરેટરમાં પોલ્યુરેથેન ફોમ બનાવવામાં ઇલેક્ટ્રિક ઉપકરણોના સૂક્ષ્મ ભાગો સાફ કરવામાં, જંતુનાશક પ્રવાહીઓમાં, પરફ્યુમમાં આ ફ્રિયોન ભરપટ્ટે વપરાય છે. ફ્રિયોન ફ્લોરસ્પાર ખનીજમાંથી ફ્લોરિન વાયુ છૂટો પાડી

બનાવવામાં આવે છે. આવું એક કારખાનું સુરત ખાતે ઉદ્યોગમાં આવેલું છે. આ વાયુ રંગવિહીન ગંધવિહીન અને અક્રિય છે. તે વળી ઉદ્યોગશીલ છે એટલે કે વાયુવિલય (એરોસોલ) પ્રવાહી સામાન્ય તાપમાને વાયુરૂપ ધારણ કરે છે. પૃથ્વીની સપાટીથી પચાસ કિલોમીટર ઊંચાઈએ આવેલા ઓઝોનના સ્તર સુધી ક્લોરોફ્લોરો કાર્બન પહોંચી જઈ ઓઝોનના આવરણને નષ્ટ કરે છે. ઓઝોનના આવરણની શોધ સને ૧૯૧૩માં એક વૈજ્ઞાનિકે કરેલી. સૂર્યમાંથી વહુટતાં ઘણાં હાનિકારક વિકિરણો અને પારજાંબલી કિરણો ઓઝોનનું આ આવરણ શોષી લે છે, તેને પૃથ્વી સુધી આવતાં રોકે છે.^૨

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે માણસની વિવિધ પ્રવૃત્તિને લીધે હવા કાર્બનડાયોક્સાઇડથી પ્રદૂષિત થતી રહે છે. ઉદ્યોગો, વધતી જતી માનવવસ્તીને લીધે તથા ઊર્જાનો વધુ પડતો ઉપયોગ કાર્બનડાયોક્સાઇડનો જથ્થો સતત વધતો રહે છે. વન અને વનસ્પતિનો આડેધડ નાશ થતાં પ્રકાશસંશ્લેષણ દ્વારા થતી જીવનોપયોગી પેદાશ પણ ઘટતી જાય છે. વનરાજી ઘટતાં વૃક્ષો દ્વારા હવામાં છોડાતા ઓક્સિજનનું પ્રમાણ પણ ઘટે છે. પરિણામે પ્રકાશ સંશ્લેષણની ક્રિયા અવરોધાય છે. વાતાવરણમાં કાર્બનડાયોક્સાઇડનું પ્રમાણ વધવાથી માનવ જીવન પર માઠી અસર થાય છે. પાણીની વરાળ અને કાર્બનડાયોક્સાઇડનો જથ્થો વાતાવરણમાં વધતાં સૂર્યનાં કિરણો સહેલાઈથી પસાર થઈ પૃથ્વી સુધી પહોંચી જાય છે. વાતાવરણમાં કાર્બનડાયોક્સાઇડ અને પાણીની વરાળને લીધે પૃથ્વી પરનું તાપમાન વધે છે. આને

ગ્રીન હાઉસ ઇફેક્ટ (લીલું ગૃહ અસર) કહેવામાં આવે છે.^૨

આમ, કુદરતે કરેલી વ્યવસ્થાને આપણે હાથે કરીને ખોરવીએ છીએ. માણસ હાથે કરીને પગ પર કુહાડો મારી રહ્યો છે. ઓઝોનનું પડ વીખાતાં પૃથ્વી પરનું તાપમાન વધે છે. સમુદ્રના પાણીનું ભારે બાષ્પીભવન (વરાળમાં રૂપાંતર) થાય છે. પરિણામે વધુ વરસાદ થાય છે. આપણે (૨૦૦૬)માં જોયું કે સર્વત્ર ભારે વરસાદ થયો. સાપુતારામાં લગભગ ૧૦૦ ઇંચ વરસાદ પડ્યો. ધરમપુરની બાજુમાં આવેલા કપરડા અને ડાંગના જંગલની બાજુમાં વ્યારા પર વધુ વરસાદ પડ્યો. કપરડા તો ગુજરાતનું ચેરાપુંજી છે. વરસાદનું પાણી વહીને સમુદ્રમાં જાય છે અને સમુદ્રના પાણીની સપાટી વધે છે. સને ૨૦૦૫માં ઉમરગામ પાસેના દરિયાની સપાટી પાંચ-છ ફૂટ ઊંચે આવી તેની કોઈએ નોંધ લીધી નહિ. આ વરસે મુંબઈમાં અને મધ્યપ્રદેશમાં અતિ ભારે વરસાદ થયો. આ લખલૂંટ પાણી દરિયા ભેગું થયું. મુંબઈ ખાતે વરલીના દરિયાનું પાણી મીઠું થયું. અંધબ્રહ્માણ્યોને ચમત્કાર થયો હોય એવું લાગ્યું. મધ્યપ્રદેશના ભારે વરસાદને લીધે તાપી નદીમાં ભારે તબાહી કરતું પૂર આવ્યું એ પાણી પાંચ—છ દિવસ સુધી સતત વહીને દરિયા ભેગું થયું. ત્યાં પણ દરિયાના પાણીની સપાટી પાંચ-છ ફૂટ વધી. નદી દ્વારા આવેલા મીઠા (Sweet) પાણીથી દરિયાની ઉપલી સપાટીનું પાણી મીઠું (Sweet) થયું. આમ થવાનું કારણ તદ્દન સીધેસીધું વૈજ્ઞાનિક છે. દરિયાના ખારા પાણીની ઘનતા વધારે હોય છે. જ્યારે નદી દ્વારા આવેલા મીઠા પાણીની ઘનતા ઓછી હોય છે. તેથી તે પાણીની

ઉપર તરતું રહ્યું. આ ઘટના તદ્દન કામચલાઉ હોય છે. ભરતી ઓટ આવતાં આ મીઠું પાણી ગાયબ થઈ ગયું.^૨

આપણા દેશમાં ઠેર ઠેર કમોસમી વરસાદ અને બરફના કરાનો વરસાદ પડવા માંડ્યો છે. તદ્દુપરાંત ઠેરઠેર તાપમાનમાં વધારો થતો જોવા મળે છે. ઋતુઓ પોતાની તાસીર બદલી રહી છે. હવામાનમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું છે. દેશમાં ત્રણ ઋતુઓ જેવું નિયમિત ચક્ર ખોરવાતું રહે છે. આને માટે વાતાવરણમાં કાર્બનડાયોક્સાઇડનો અનિચ્છનીય વધારો જવાબદાર છે.^૨

સંદર્ભ :-

- (૧) ચૌધરી સુમનબહેન, પર્યાવરણનું સમાજશાસ્ત્ર, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ. પૃ. ૧૩, ૨૬
- (૨) મોદી નગીન, 'પ' પર્યાવરણનો 'પ', ગુજ્જર ગ્રંથ કાર્યાલય અમદાવાદ. પૃ. ૧૦૯ થી ૧૧૨

गाय आधारित भेती

Dr. Madhuben S. Fadadu

Associate Professor in Economics

ભારત દેશમાં ગાયો પ્રાચીન કાળથી માત્ર પશુ નથી, પણ આસ્થા, કૃષિ અને આર્થિક વ્યવસ્થાનો મુખ્ય આધાર રહી છે. "ગૌ ક્રાંતિ"એ ગાયોનું રક્ષણ, સંભાળ અને પશુપાલન દ્વારા ગ્રામ્ય આર્થિક પ્રગતિ લાવવાનો પ્રયાસ છે. પૂર્વ રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. અબ્દુલ કલામે તેમના પુસ્તક ઇન્ડિયા વિઝન - 2020 માં લખ્યું છે કે ભારતે મહાસત્તા બનવું હશે તો ગાયની ઉપલબ્ધતા વધારવી પડશે. આજે મોટા ભાગના લોકો ગામડાઓમાં વસે છે. આથી એ સ્પષ્ટ છે કે ગ્રામીણ લોકોનો અને ગામડાઓનો જ્યાં સુધી વિકાસ ન થાય ત્યાં સુધી સમગ્ર દેશનો વિકાસ ન થઈ શકે આથી જ રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધી કહેતા હતા કે ગામડું ભારતનો આત્મા કે પ્રાણ છે. જો ગામડું તૂટશે તો દેશ કેવી રીતે બચી શકશે ?

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાયને માતા તરીકે પૂજવામાં આવે છે. ગાયને સર્વસુખ પ્રદાયિની કહી છે. આપણી માતાની જેમ જ ગૌ માતા પણ વાત્સલ્ય અને કરુણાની મૂર્તિ છે. ગાયમાં તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓનો વાસ છે. તેથી ગાયને આપણે 'કામધેનુ' નું સ્થાન આપેલ છે. અગાઉ આપણાં દેશમાં લોકોની સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ તેને ત્યાં કેટલાં પ્રમાણમાં ગાયોની સંખ્યા છે તેના આધારે જાણી શકાતી હતી અને શ્રીમંત લોકો ગૌદાન કરતા હતા. દેશમાં ગૌક્રાંતિનો શુભારંભ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કરેલ. ગૌપાલન એ તેમનું અગત્યનું અવતાર કાર્ય હતું. ભારતીય અર્થ-વ્યવસ્થા અને સમાજ વ્યવસ્થા

તેમજ સંસ્કૃતિ ગૌ-ગ્રામ વિકાસ પર જ્યાં સુધી આધારિત હતી ત્યાં સુધી દેશમાં સમૃદ્ધિની સરિતા વહેતી હતી. જ્યારથી ગૌ - ગ્રામવિકાસથી વિમુખ થતા ગયા તેમ - તેમ પ્રશ્નો વધતા ગયા. આથી દેશની ભેતી, ઉદ્યોગો, વ્યાપાર, નિકાસ, સેવાક્ષેત્ર વગેરે ગૌ-ગ્રામવિકાસ આધારિત બને તે જરૂરી છે. આ માટે ભૂતકાલીન સ્વર્ણિમ ભવ્યતાનું પુનઃ સ્થાપન કરવું જ રહ્યું પણ તેનો આધાર ગૌ ક્રાંતિ જ હશે.

અખિલ બ્રહ્માંડમાં આપણાં સૂર્ય જેવા અથવા તેનાથી મોટા મહાશક્તિવાન અસંખ્ય સૂર્યો છે તેમાથી નીકળતી ઉર્જા ગાયના શીંગડા દ્વારા ગાયના શરીરમાં દાખલ થતા ગૌ પેદાશોમાં ભળે છે. તેથી તેનું વધુ સેવન કરવાથી માનવશરીર મનમાં ગૌ ઉર્જા પ્રાપ્ત થતા અનેકાનેક લાભ મળે છે. આથી જ કોઈ વ્યક્તિ દરરોજ ગાયને અર્ધો કલાક પંપાળે તો તેને આ ઉર્જાનો મહાલાભ મળે છે. ગાયના છાણમાંથી અણુ કિરણો સહિતના કોઈ કિરણો પસાર થતા નથી આથી જ્યાં ચોતરફ ગાયના છાણનું લીંપણ થયેલ છે ત્યાં અણુ બોમ્બ પડે તો પણ કંઈ જ થતું નથી આથી એક અતિવિકસિત અગ્રણી દેશના રાષ્ટ્રપતિ ભવનમાં આ પ્રકારનું ગૌ છાણના લીંપણવાળું બન્કર બનાવીને સંભવિત અણું હુમલા સામે સંરક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું એક અગત્યનું અવતાર કર્મ ગૌસંવર્ધન અને ગૌમહત્તા વધારવાનું હતું તે ગોપાલ કૃષ્ણના દેશમાં આજે ગાયોની કતલ થાય છે. તેના જેવી બીજી કમનસીબ કરુણા કઈ

હોઈ શકે ? ગાયોના સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, આર્થિક મહત્વ સમજીને શ્રેષ્ઠતમ ગોપાલન દ્વારા, ગૌકાંતિ દ્વારા સર્વતોમુખી ગ્રામીણ વિકાસ કાંતિ કરીને દેશના આર્થિક, સામાજિક વિકાસને વેગ આપી શકાય. અશ્રુવિહીન તેમજ વ્યથાવિહીન આર્થિક, સામાજિક વિકાસ સિદ્ધ કરવાનો એક મહત્વનો મજબૂત અને સહજ માર્ગ એ ગૌ - ગ્રામકાંતિ છે. જેમાં આપણે ગૌ કાંતિ દ્વારા ગ્રામકાંતિ સર્જીને તેના દ્વારા આર્થિક વિકાસ સિદ્ધ કરી શકીએ.

ગાય આધારિત ખેતીનું મહત્વ :

(1) ઓછું ખર્ચ, વધુ ઉત્પાદન, વધુ ભાવો :

ગાય આધારિત ખેતીમાં સ્થાનિક સ્તરે ઉપલબ્ધ ઉપયોગી ખેતી પદ્ધતિઓ અને પ્રાકૃતિક સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ થાય છે. ગાય આધારિત ખેતી ખેડૂતને અન્ય ખર્ચાળ કૃષિ પદ્ધતિઓ પરથી સ્વતંત્ર બનાવે છે.જો ગાય આધારિત ખેતી કરવામાં આવે તો મોંઘાદાટ રાસાયણિક ખાતર, જંતુનાશક દવાના ખર્ચથી બચી શકાય. કારણ કે સજીવ ખેતીથી રાસાયણિક ખાતર તથા જંતુનાશક દવાની ક્યારેય જરૂર પડતી નથી. આથી લાખો રૂપિયાના ખર્ચ બચી જાય છે. આથી ખેડૂતને વધુ નફો પ્રાપ્ત થાય છે. ગૌમૂત્ર, ગોબર, ગાયની છાશ વગેરેથી સેન્દ્રીય ખેતી કરીને ખર્ચ બચાવીને વધારે ઉત્પાદન મેળવી શકાય છે. કારણ કે આ પ્રકારે ખેતી કરવાથી ઉત્પાદન બે થી વધુ ગણું આવે છે અને સંપૂર્ણ ગૌ - આધારિત ખેતી ઓર્ગેનિક હોવાથી તેના ભાવ પણ ડબલથી વધારે પ્રાપ્ત થાય છે વધુ કમાણી પ્રાપ્ત કરવા ગૌમાતાનું મહત્વ સમજીએ તો ગૌમૂત્ર અને ગોબરનો સજીવ ખેતી સેન્દ્રીય ખેતીના શ્રેષ્ઠ સાધન

તરીકે ઉપયોગ કરીને ખેતીમાં ખર્ચ ઘટાડીને ખેતઉત્પાદન વધારીને ખેત પેદાશના અધિકતમ ભાવો મેળવીને સાચા અર્થમાં કૃષિ ગ્રામકાંતિ કરી શકાય.

(2) શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય સ્વસ્થ :

ગાય આધારિત ખેતીથી ઉગાડવામાં આવતા અનાજ, શાકભાજી અને ફળોમાં વધુ પોષકતત્વો રહે છે અને તે આરોગ્યપ્રદ રહે છે. તબીબી દ્રષ્ટિએ ગાયના દૂધ, ઘી, માખણ, દહીં, છાશ, પોષણ અને આરોગ્યની દ્રષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ છે. ગાયનું દૂધ પૌષ્ટિક, આરોગ્યપ્રદ, બુદ્ધિ અને બળવર્ધક છે. ગાયના દૂધનું કેરાટિન, સી. એલ. એ. અને ઓમેગા - 3 શ્રેષ્ઠ રોગપ્રતિકારક શક્તિ ધરાવે છે. તે લોહીની નસો સ્વચ્છ રાખે છે. સનકાદી, ધનવંતરી, સુશ્રુત, વાગભદ્ર, સારંગધર અને કશ્યપે ગાયના દૂધ, ઘી, છાશ, માખણ, ગૌમૂત્ર, અડાયા છાણા અને રાખના ગુણો વિષે વિસ્તારથી વિશ્લેષણ કરેલ. દૂધ ઉપરાંત દૂધમાંથી બનતી તમામ બનાવટો માનવીના શારીરિક અને માનસિક આરોગ્યને સ્વસ્થ રાખે છે. વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરનાર અને લાભું જીવન બક્ષનાર છે.

(3) ગાય આધારિત ઉદ્યોગોનો વિકાસ :

ગાય આધારિત ઉદ્યોગો વિકસાવી ગ્રામ કાંતિ સર્જી શકાય છે. જેમાં ગૌમૂત્ર આધારિત દવા ઉદ્યોગ, ગૌમૂત્ર, ગોબર, છાશ આધારિત સેન્દ્રીય ખાતર અને સેન્દ્રીય દવા ઉદ્યોગ, ડેરી ઉદ્યોગ, બાયોગેસ, ગૃહઉદ્યોગ, ફ્લેટરઉદ્યોગ, ખેતીઉદ્યોગો, ખાદ્ય પ્રક્રિયાત્મક ઉદ્યોગો વિકસાવી શકાય. ઉપરાંત ગૌ-પેદાશો આધારિત ફૂલો,ફળો અને અનાજ

તેલિબીયા કઠોળની ખેતી કરીને તેનું ગ્રીન માર્કેટિંગ કરીને તેની જંગી પ્રમાણમાં નિકાસ કરી વિદેશી હૂંડિયામણ પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ગાયના ગોબરમાંથી સાબુ, શેમ્પુ, અગરબત્તી, યજ્ઞ માટેની કેક અને ફિનાઈલ જેવી ઇકો ફ્રેન્ડલી પ્રોડક્ટ પણ બની શકે છે.

(4) ઓછું પાણી, ઓછી મહેનત :

ગૌ આધારિત ખેતી જેમ - જેમ વધુ જૂની થતી જાય એટલે કે 3 વર્ષથી વધુ ગાય આધારિત ખેતી થતી જાય તેમ તેમ જમીન એટલી સક્ષમ બની જાય છે કે રોગ આવવાની શક્યતા બિલકુલ ઓછી થઈ જાય છે. તથા ગૌ - આધારિત ખેતીમાં જીવામૃત પાણીમાં આપવાનું હોવાથી આપોઆપ છેક છોડ સુધી ખાતર પણ મળી જાય છે. જમીનને કે પાકને કોઈપણ જાતની દવા કે ખાતર આપવા પડતા નથી. છતાં પાકમાં ગુણવત્તા સભર મબલખ વધારો થાય છે. ગૌ - આધારિત ખેતીમાં 30% પાણીની ઓછી જરૂર પડે છે. માટે કોઈ વર્ષ દુષ્કાળ કે ઓછા વરસાદવાળું ચોમાસુ હોય અથવા કુવામાં પાણી ઓછું હોય છતાં પાક નિષ્ફળ જતો નથી. આમ ગાય આધારિત ખેતીમાં ઓછી પાણીની જરૂરિયાત પડે છે, જે પાણી બચાવવાનું મહત્વપૂર્ણ સાધન છે.

(5) પર્યાવરણનું શુદ્ધિકરણ :

ગાય આધારિત ખેતી પ્રાચીન અને ટકાઉ કૃષિ પદ્ધતિ છે, જે પર્યાવરણ માટે ફાયદાકારક છે. ગાયના છાણમાંથી બનેલી અગરબત્તીનો ધુમાડો વાયુશુદ્ધ અને જંતુનાશક છે. ગાયના છાણમાંથી છાણાં બનાવીને સુકાઈ જાય ત્યારે તેને જલાવીને

તેમાં ગાયનું પ્રમાણસર ધી નાખીને જે ધુમાડો થાય છે તેનાથી પર્યાવરણની શુદ્ધિ થાય છે. આથી જ અગાઉ સવાર - સાંજ હવન કરવામાં આવતો હતો. વૈજ્ઞાનિકોએ પ્રમાણિત કરેલ છે કે આ પ્રકારના હવનથી કાર્બન ડાયોક્સાઇડ અને અન્ય અંગારવાયુનો નાશ થાય છે અને ઓક્સિજનનું પ્રમાણ વધે છે. આ ઉપરાંત રોગકારક જંતુઓ, કીટકો નાશ પામે છે. ઘરમાં સવાર - સાંજ ધીનો દીવો કરવાથી ઘરનું વાયુમંડલ મંદિર સમાન બની જાય છે.

(6) સંપૂર્ણ સ્વસ્થ - નિરોગી જીવન:

ગાય આધારિત ખેતીથી થતા ઉત્પાદન સ્વાસ્થ્ય માટે ફાયદાકારક હોય છે. પેસ્ટીસાઈડ દવાના ઝેરથી ઉગાડેલ શાકભાજી, અનાજ, કઠોળ કે ખોરાકથી લાખો લોકો કેટલાય અસાધ્ય રોગોના ભોગ બનતા રહે છે. ગાય આધારિત કૃષિમાં પ્રાકૃતિક ખાતર અને જીવામૃતનો ઉપયોગ થાય છે, જેના કારણે જમીન રાસાયણિક અવશેષોથી મુક્ત અને સ્વસ્થ રહે છે.

‘ગૌમૂત્ર’ રોગનાશક, જીવન રક્ષક અમૃત સંજીવની છે. તેનાથી ટી.બી., અસ્થમા, કેન્સર, ડાયાબિટીસ, કિડની ફેઈલ, સાંધાના દુખાવા જેવા કેટલાય જીવલેણ રોગો મટી શકે છે. આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાન જે રોગો મટાડી ન શકે તે રોગો ગૌમૂત્રના સેવનથી મટી શકે છે. સ્વસ્થ વ્યક્તિ પણ તેનું સેવન કરે તો તે રોગથી મુક્ત રહે છે. ગાયનું દૂધ શ્રેષ્ઠ ઔષધિ છે. શ્રેષ્ઠ સંતાન પ્રાપ્તિ, બાળકોની બૌદ્ધિક ક્ષમતા વધારવા તેમજ બાળકોના શારીરિક, માનસિક ઉત્તમ ઘડતર માટે

ગાયનું દૂધ શ્રેષ્ઠ છે. ગાયનું ઘી મગજના રોગો અનિદ્રા, ઉંદરીથી માંડી અનેક બીમારી માટે ઔષધિ છે. 156 જેટલા રોગો દૂર કરે છે.

(7) આપણું ગૌ-ધન બચી જાય

માત્ર ગૌશાળાઓ ખોલવાથી, ફક્ત ગાય બચાવોના ભાષણો કે વક્તવ્યો આપવાથી ગાય નહીં બચી શકે. ગાયને બચાવવા લાખો લોકો ધનનું દાન કરે છે. શ્રમનું દાન કરે છે પરંતુ આજ સુધી આપણે ગૌધન બચાવવામાં સફળ થયા નથી. જો દરેક ખેડૂત પોતાના ઘરે ગાયને ખીલે બાંધશે. ગાય આધારિત ખેતી અપનાવશે તો જ ગાય બચશે. અંગ્રેજો ભારતને લૂંટી ગયા, હીરા અને ઝવેરાતો વહાણો ભરીને લઈ ગયા છતાં પણ ભારત સમૃદ્ધ હતું કેમ કે તેની પાસે અમુલ્ય ગૌધન અકબંધ હતું એ સમયે ગાયો જ દેશનો વૈભવ હતી. ગાય આધારિત ખેતીથી પાકમાં મબલખ વધારો થશે અને ફાયદો થવાથી ગૌમૂત્ર અને ગોબરની એટલી માંગ વધી જાય કે લોકો ભલેને ગાય દૂધ ન પણ આપતી હોય અને બળદ ખેતી ન કરતો હોય તો પણ ગોબર અને ગૌમૂત્ર માટે ઘરેથી છોડી મુકશે નહીં, કતલખાનાને મોકલી ગૌ હત્યાના પાપથી બચી શકાશે.

(8) પાણીના તળની સપાટી ઊંચી આવે :

વર્તમાન વસ્તીનું પ્રમાણ અને પાણીના વપરાશ કે બગાડ જોતા ભવિષ્ય અંગે સરળતાથી અનુમાન લગાવી શકાય કે આવનાર સમયમાં પાણીની કેટલી અછત ઉભી થશે પરંતુ ગૌ - આધારિત ખેતી કરવાથી લાખોની સંખ્યામાં અળસિયા ઉત્પાદન થાય છે. અળસિયાનું કામ

જમીનને પોચી કરવાનું છે. જમીન પોચી થવાથી છોડને હવા મળે છે. તેમજ વરસાદનું પાણી ખેતરમાંથી વહી જવાને બદલે જમીનમાં ઉતરે છે. તેથી લખો લીટર પાણીનો જમીનમાં સંગ્રહ થાય છે. જે આપણાં પાણીના તળની સપાટીને ઉપર રાખવામાં ઉપયોગી થાય છે આ ઉપરાંત જ્યાં ગાય બંધાતી હોય તે સ્થળે પણ પાણીના તળ ઊંચા આવે છે.

(9) આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ મહત્વ :

આપણા ધરમાં બાંધેલી ગાય આપણને આધ્યાત્મિક શાંતિનો અહેસાસ કરાવે છે. ગાયમાં 33 કરોડ દેવતાઓનો વાસ છે તેથી આપણે ગાયને માતાનું 'કામધેનુ'નું સ્થાન આપીને પૂજા કરીએ છીએ. આજે પણ હિન્દુઓના ઘરે રસોઈ બનાવતા પહેલા ગાયની રોટલી બનાવી ગાયને ખવડાવ્યા પછી જમવામાં આવે છે. ગાયનો સ્પર્શ પણ શાંતિનો અનુભવ કરાવે છે. હવનમાં ગાયના ગૌમૂત્ર, દૂધ - ઘી વગેરેનો ઉપયોગ કરી વાયુમંડલ શુદ્ધ કરવામાં આવે છે.

(10) ઉત્પાદનો લાંબા સમય સુધી બગડતા નથી

વર્તમાન સમયમાં જોઈ શકાય છે કે કોઈપણ વસ્તુનો લાંબા સમય સુધી સંગ્રહ કરી શકાતો નથી. તુરંત જ તેના પર વાતાવરણની અસર થાય છે ટૂંકાગાળામાં જ તેની ગુણવત્તા નાશ પામે છે. ગૌ-આધારિત ખેતીના પાકો મૂળભૂત રીતે મીઠા, સ્વાદિષ્ટ અને વધુ પોષ્ટિક હોય છે. લાંબા સમય સુધી સંગ્રહ કરવા છતાં તેની ગુણવત્તા જળવાઈ રહે છે. પ્રયોગોના આધારે જાણવા મળ્યું છે કે લીંબુ બે મહિના સુધી ફીઝમાં રાખ્યા વગર

બગડતા નથી તેમજ કેરી પાક્યા પછી પણ એક મહિનો બગડતી નથી. આમ ગાય આધારિત ખેતીથી ઉગાડવામાં આવતા અનાજ, શાકભાજી અને ફળોમાં વધુ પોષકતત્ત્વ રહે છે અને તે આરોગ્યપ્રદ હોય છે.

(11) જીવજંતુના પાપમાંથી મુક્ત:

આપણી હિન્દુ સંસ્કૃતિ કે આપણાં ધર્મગ્રંથોમાં કોઈપણ જીવની હત્યા માટે મહાપાપ ગણવામાં આવે છે કોઈપણ જીવને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના સુરક્ષિત રાખવા એ માનવની ફરજનો એક ભાગ છે. દરેક જીવ પ્રત્યે દયા ભાવ રાખવો જોઈએ પરંતુ જંતુનાશક દવા તેમજ રાસાયણિક ખાતરથી એક ચોરસ ફૂટ જગ્યામાં એક કરોડ સૂક્ષ્મ જીવો નાશ પામે છે. ગૌ-આધારિત ખેતી કરવાથી પાકને નુકશાન કરતા કોઈપણ જીવોનો ઉપદ્રવ થતો નથી અને થાય તો કુદરતી સંક્રમણ પદ્ધતિ પ્રમાણે બીજા જીવો તેને ખાય જાય છે. તેથી ગૌ-આધારિત ખેતી કરતા ખેડૂતો ભયંકર પાપમાંથી બચી જાય છે.

(12) જમીનની ઉર્વરતા અને સ્વાસ્થ્ય જાળવવા

ગૌ આધારિત ખેતી કરવાથી જમીનની અંદર ઝેરી દવાથી મરીને નાશ થયેલ અળસિયા ફરી જીવતા થાય છે. અળસિયાનું કામ જમીનમાં ઉપર - નીચે થઈ જમીનને પોચી કરવાનું તથા જમીનમાં ખાતર બનાવવાનું કામ કરે છે એટલે આપણાં ખેતરની અંદર ઓટોમેટિક ખાતર બનાવવાનું કામ માટે શરૂ થઈ જાય છે આથી અન્ય ખાતરની જરૂર પડતી નથી એટલું જ નહીં દરેક પાક સિઝન પ્રમાણે જ સારા થતા હોય છે પરંતુ ગાય આધારિત ખેતી દરેક પાકને અનુકૂળ

બનાવે છે એટલે કે હવામાનની વિપરીત અસર થતી નથી અને દરેક પાક સુરક્ષિત રીતે લઈ શકાય છે. ગાયના ગોબર અને મૂત્રમાંથી બનાવાતા જીવામૃત, ઘનજીવામૃત અને બીજામૃત જમીન માટે પ્રાકૃતિક ખાદ્ય પદાર્થો છે. તે જમીનમાં માયકોબાયલ એક્ટિવિટી (નાના જીવાણુઓની પ્રવૃત્તિ) વધારવા માં મદદ કરે છે, જે જમીનને વધુ ઉર્વર અને સજીવ બનાવે છે. રાસાયણિક ખાતરોની તુલનાએ ગાય આધારિત ખાતર જમીનને લાંબા સમય સુધી તંદુરસ્ત રાખે છે.

સમાપન :

ઉપરોક્ત બધી વિગતો પરથી ફલિત થાય છે કે ગાય, ગૌપેદાશો અને ગૌવંશ દ્વારા ઘણાં જ મોટા પ્રમાણમાં ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગારી અને આવકસર્જન કરી શકાય છે તેના દ્વારા ખેતવિકાસ, કુટિર ઉદ્યોગોનો વિકાસ, ગૌમૂત્ર ચિકિત્સા પદ્ધતિ દ્વારા શ્રેષ્ઠતમ આરોગ્ય સારવાર, ગાયના ધી, દૂધના સેવન દ્વારા માનવીય વિકાસ કરી શકાશે. ગૌકાંતિ એક વ્યાપક વિચારધારા છે. ગાયોનું સાચું સંરક્ષણ અને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ આપણાં દેશને આત્મનિર્ભર બનાવવા, પર્યાવરણને સુરક્ષિત રાખવામાં અને ગ્રામ્ય વિસ્તારોને ઉન્નત કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. માટે ગૌ, ગંગા, ગાયત્રી, ગીતા અને ગોવિંદની આ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગોપાલનને વ્યવસાયિક રીતે વિકસાવાની આવશ્યકતા છે. ગાય આધારિત ખેતી - કેળવણી માટે, કૃષિ માટે અને કુદરત માટે શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ છે. ગ્રામ્ય સમૃદ્ધિના પ્રતિકસમી, આપણાં ઘરના આંગળે શોભતી અને પવિત્રતાના

પ્રતિકસમી ગાયને ક્યારેય રખડતી, રઝળતી ન છોડીએ. ગાય માતાના પૂજનની ગરિમા જાળવીએ. દરેક ખેડૂત ભાઈઓ પોતાના ઘરે ગાયને ખીલે બાંધે એવો દ્રઢ સંકલ્પ કરે તો ગૌ ક્રાંતિ ભારતના સર્વાંગી વિકાસ માટે એક મજબૂત આધાર બની શકે છે. તો ચાલો એક સહિયારો પ્રયાસ કરીએ ગાય આધારિત ખેતી અપનાવીએ.

સંદર્ભ સૂચિ :

1. ઈંગણે શ્રી વિશ્વનાથ કેશવ, 'પૃથ્વી પરનું અમૃત અર્થાત ગાયનું દૂધ, બીજી આવૃત્તિ, પૃ.31
2. કિરણ ચાંપાનેરી, 'સેતુ' ખેતીની વાત, 'સજીવ ખેતી અપનાવીએ તો ગૌ મૈયાના પૂજનની ગરિમા જાળવાશે', પૃ. 16-17
3. સાવલિયા લાલજીભાઈ કે, 'ગાય આધારિત ખેતી' પૃ.1
4. કથીરિયા ડૉ. વલ્લભભાઈ, 'ગ્રામસેતુ', એપ્રિલ-2016. અંક 2, પૃ. 7
5. જોષી મહેશ વી., 'અર્થકારણની આરપાર', 'મંદી અને વૈશ્વિકીકરણની અનિષ્ટ અસરો નિવારીને સર્વાંગી વિકાસ માટે ગૌ - ગ્રામક્રાંતિ, 09/02/2009
6. પાલેકર શ્રી સુભાષ, ઝીરો બજેટ પ્રાકૃતિક કૃષિ - જીવામૃત ખાતર

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

“A Spectrum of Knowledge: A world of Insight”

The Knowledge Spectrum An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal serves as a crucial platform for academicians in various disciplines to publish high-quality, peer-reviewed research across multiple disciplines. By encouraging innovation and interdisciplinary dialogue, the journal plays a vital role in advancing academic and scientific knowledge. Its commitment to progressive online publication ensures global accessibility, making valuable research insights available to a wide academicians.

Chief Editor:

Dr. S. D. Mori

Published by:

Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara (Gujarat-India)

©TKSIPMJ, All Right Reserved/www.jcdhanak.org/editor@jcdhanak.org